

ФРАНСУА
МОРИАК

ИЛОНЛАР ЧАНГАЛИДА

Фаранг тилидан

Шоазим МИНАВВАРОВ таржимаси

Биринчи қисм

I

Ушбу хатни пўлат сандиқдаги қимматли ҳужжатлар устида кўриб қайрон бўларсан. Балки бу хатни ўлимимдан кейин сенга бериб қўйиш шарти билан нотариусга топширганим ёки кўздан панароқ жойга яширганим маъқулмиди?! Чунки баданим совушга улгурмасданоқ болалар ёзув столини очиб, ярим аср давомида хаёлимда қайта-қайта пишитган интиқом хатини топиб олишлари мумкин. Лекин ташвиш тортма, кўнглинг хотиржам бўлсин. Банкдан қайтгач, йўлакда турибоқ қимматли ҳужжатларнинг ўз жойида турганидан огоҳ бўлиб, ғоят шодланишингни ва юзингдаги чимматни кўтармасданоқ болаларга: "Қимматли ҳужжатлар ўз жойида турган экан"— деб қичқиришингни эшитгандек бўляпман.

Керакли чора-тадбирларни кўрмаганимда, ҳужжатлар пўлат сандиқдан осонгина ғойиб бўлиши мумкин эди. Агар, истаганимда, сизлар бугун уй ва ердан бошқа нарсадан маҳрум этилардингиз. Бахтингизга нафратимни енга олдим. Мен узоқ вақт ўз нафратимни ўзимдаги энг боқий нарса деб билиб келгандим. Бугун уни ҳар ҳолда сезмаяпман. Қариб-қартайдим, кунни-кеча оғир касалликка йўлиққанимни, тунларни фақат қандай қилиб ўч олиш режасини тузиш билан эмас, балки уни амалга ошириш йўлини ҳам ўйлаб ўтказганимни эслаш менга жуда оғир. Бу режа аста-секин портлаши керак бўлган бомба сингари пухта ўйлаб тузилганди ва мен бундан фахрланардим. Банкдан қайтарканман, эгилган бошларингизни кўриб, яна яшагим келарди. Пўлат сандиқни очишга бўлган ваколатни сенга барвақт эмас, балки, аксинча, иложи борича кечроқ бериш ниятида

эдим: сизларнинг: "Ҳужжатлар қани?" деган умидсиз хитобларингизни эшитиб, сўнгги бор лаззатланмоқчи бўлгандим. Ушанда менга жон чиқар пайтидаги энг даҳшатли азоб ҳам, бу лаззатланиш олдида ҳеч гап бўлмайдигандек кўринган эди. Ҳа, мен ана шундай қора ниятларга қобил бўлиб қолгандим. Нега шу кўйга тушдим, ахир илгарилари бунчалар ёвуз, бағри тош эмасдим-ку?

Соат тўрт бўлди, стол устида эса менга нонушта олиб келинган патнусни ва бетартиб қалашиб ётган ликопчаларни пашша талаяпти. Беҳуда қўнғироқ қилдим; қишлоқда қўнғироқлар ҳеч қачон чалинмайди. Сабр билан кутишга мажбурман. Болалигимда шу хонада ётиб юрганман, кўзим ҳам шубҳасиз шу хонада юмилади. Кўзим юмилгач, қизимиз Женевьсва болаларга биринчи қаватдаги хоналарни бирма-бир кўрсатиб чиқади. Кенг ва энг кўзга кўринарли хонани Женевьсвага бўшатиб бермоқчи бўлгандим, аммо пастки қаватнинг нам муҳити ўпкамга ёқишига шубҳа билдирган доктор Лаказ маслаҳати билан аҳдимдан қайтгандим. Бу ишнинг амалга ошмагани яхши бўлган, негаки мен ҳеч иккиланмасдан хонани бўшатиб берган ва айни пайтда юрагимдан аламли бир надомат ўрин олган бўларди. Бутун умримни ён босишлар билан ўтказдим. Вақт ўтиши билан аламлироқ бўлиб бораётган пушаймонларим улардан хотира бўлиб қолган.

Жанжаллашишга бўлган иштиёқ оиламизга мерос қолган. Онамнинг тез-тез ҳикоя қилиб беришича, отам ўз ота-онаси билан уришиб қолган, улар эса ўттиз йил давомида ўз қизлари билан юз кўрмас бўлиб оламдан ўтишган экан (ундан марселлик, биз билан борди-келди қилмайдиган аммаваччалар қолган).

Бу жанжалларнинг нимадан келиб чиққанини мен ҳеч қачон билмаганман. Лекин ҳар доим ота-онамни ҳақ деб ҳисоблаб, уларнинг тарафларини олиб келганман. Ҳаттоки, ҳозир ҳам марселлик аммаваччалардан бирортасини учратиб қолгудек бўлсам, ўзимни кўрмаганга ва танимаганга оламан. Узоқлашиб кетган қариндошлар билан юз кўришмаслигимиз мумкин, лекин фарзандларинг ва умр йўлдошинг билан ана шундай муносабатда бўла олмас экансан. Тўғри, аҳил оилалар кўплаб топилди, лекин бир-бирининг жонига теккан, бир дастурхондан овқат еб, бир жўмракдан юз ювиб,

бир ёстиққа бош қўйиб, бир-биридан нафратланадиган эр-хотинлардан иборат рўзгорлар нақадар кўплигини назарга олсак, ажралишлар сонининг қанчалар кам эканлигига ишонч ҳосил қиламиз! Уларнинг бир-бирларини кўрарга кўзлари йўқ ва айни пайтда уйларидан бош ҳам олиб кетолмайдилар.

Бугун туғилган куним, ёзишга бўлган бу иштиёқ қаердан келди? Мана, 68 га кирдим ва буни мендан бошқа ҳеч ким билмайди. Женевьева, Губерт, уларнинг болалари ҳар туғилган кунларида совғага ширинликлар, жажжи шамчалар, гуллар олишади... Туғилган кунингда сенга ҳеч нима совға бермаслигимга сабаб бу кунни унутганим эмас, балки ўч олиш истагидир. Етар... Туғилган кунимда сўнгги гулдастани қўллари қалтираб қолган бечора онам тайёрлаган эди; у, юраги касаллигига қарамай, сўнгги марта гулхонага амаллаб бориб келганди.

Қасрга келган эдим? Ҳа, кутилмаганда ёзишга бўлган бу "оташин" иштиёқ, ҳа айнан шу сўз ҳозирги ҳолатимни ифодалай олади, бундай ҳолатнинг қаердан пайдо бўлганига ҳайронсан балки. Ғарб шамоли таъсирида эгилган қарағайлардек қийшайган ҳуснихатимни кўриб, бунга ишонч ҳосил қилишинг мумкин. Қулоқ сол: мен узоқ йиллар обдан ўйланган ва эндиликда воз кечилаётган интиқом ҳақида сенга гапирган эдим. Лекин сенда, фақат ўзингга хос хислат — босиқлигинг борки, мен унинг устидан тантана қилишни истайман. Мени тўғри тушун: сенинг тилинг бийрон, бурро: сен Казо билан парранда ёки полиз ҳақида соатлаб гап сотишинг мумкин. Болалар билан, ҳатто кичкинтойлар билан ҳам сен кунни бўйи сўзлашасан ва ҳазиллашасан. Оҳ, ўз ишларим, ташвишларим ҳақида ҳеч кимга оғиз очолмай, бошим говлаб дастурхон атрофида ўтиришларим... Айниқса, Вилнев масаласидан кейин, газеталар ёзгандек, жинойий ишлар бўйича машҳур адвокатга айланиб қолган пайтлар. Мен қанчалик обрў талаб бўлганим сайин, сен мени шунчалик ерга урардинг. Лекин гап ҳозирча бу ҳақда эмас, мен бошқача хислатинг учун: бизнинг узоқ вақт давом этган қўйди-чиқди турмушимиз давомида ўжарлик билан сукут сақлаганимг учун қасос олмоқчиман. Театрда ёки китоб ўқиётиб ўз-ўзимдан неча марталаб ҳаётда чиндан ҳам "жанжал" қиладиган, очиқчасига гаплашадиган, гапла-

шишдан енгил тортадиган ошиқ-маъшуқлар ва эр-хотинлар бормикин деб сўраганман.

Қирқ йиллик азобли турмушимиз давомида жиддийроқ мавзулардан ўзингни четга тортиб, гапни ҳар доим қисқа қилдинг.

Ишқий лаззат дамларида ҳам назаримда, аллақандай ёт бир тартибга риоя қилардингки, бу мен учун узоқ вақт сирлигича қолаверди; бир куни эса бунга тамом бефарқ қарашингни тушуниб етдим. Қалбингдан ҳам мен ниҳоятда йироқ эдим. Жонингга текканлигимни ҳам билардим, сабаби, мени кўришинг билан кўздан гойиб бўлардинг.

Сен қилни қирқ ёрадиган даражада маккор эдинг: шарпамни узоқдан пайқардинг, олдинга тўсатдан кириб қолган пайтларимда эса бирон-бир баҳона топа олар, ёки майин шапати уриб, юзимдан ўпардинг-да, эшикка йўл олардинг.

Мактубимнинг биринчи сатрларини ўқиб, йиртиб ташлашингдан шубҳа қилмайман, аммо бунчаликка бормайсан, чунки бир неча ойдан буён сени ҳайрон қолдирыпман, кўнглингга ғулгула соляпман. Қанчалар менга кам эътибор берган бўлмагин, кайфиятимдаги ўзгаришни пайқамай қолмагансан. Ҳа, бу сафар, мендан яширинолмайсан. Бир ёқадан бош чиқарган гуруҳингиз қаршисида ёлғиз яшаган, толиққан, чангалида пулини маҳкам ушлаган ва шу сабабли парвариш қилиниши лозим бўлган ва лекин ўзга оламда азоб чеккан бу адвокатнинг қандай инсон бўлганлигини сенинг, сизларнинг, ўғлинг, қизинг, куёвинг, набираларингнинг билишларини истайман. Қайси оламда? Сен ҳеч қачон у оламга киришни истамагансан. Шошилма: гап ўлимимга атаб ўз қўлларим билан ёзилган мотам сўзи ҳақида эмас, балки сизларга қўйилган айблов тўғрисида боряпти. Фсьл-атворимдаги энг ноёб ва сендан бошқа ҳар қандай аёлни мафтун қила оладиган фазилатим ўта теран фикрлашимдир. Ўз-ўзини алдаб яшаш кўпчиликка ҳамиша қўл келган, менга эса бу нарса ҳар доим панд бериб келди. Буни тушуниб етмасимдан аввал ҳеч нарсадан, ҳечқачон бу даражада нафратланмаганман.

Тўхташимга тўғри келди... чироқ келтиришмади: деразани ёпиш учун ҳам келишмади. Мен томлари

турли ёрқин рангларга бўялган уйларни кузатиб ётардим. Теракзор орқасидан думалаётган бочкаларнинг овозига ўхшаш қирғовулларнинг сайраши эшитиларди. Ҳамма нарса болаликда кўрганингдай сақланиб қолган ерларда ўлимни кутиш ҳам омад ҳисобланади. Фақат энди чархпалакни эшак эмас, гувиллаган мотор ҳаракатга келтиради. (Тушлик овқатдан дарак берувчи ҳавони булғатувчи почта самолёти ҳам пайдо бўлган).

Дунёни чинакамига англаш ҳар кимга ҳам nasib этавермайди: ўтган умрига бошдан-оёқ назар солишга сабр-бардоши метин кишиларгина уни кашф этадилар. Қўлимни кўкрагим устига қўйиб юрагимни уқалаяпман. Бурчакдаги ойнали жавонга қарайман. Унда юрак хуруж қилган пайтларда ишлатиладиган ҳамма нарса — тиббий асбоб-анжом, дори-дармонлар бор. Овоз берсам эшитишармикан? Улар буни ҳазилга йўйишлари ҳам мумкин: улар бунга мендан кўра кўпроқ ўзларини хотиржам ухлашлари учун атайин бу билан овунтирмоқчи бўладилар. Нафас олишим жойида. Кимдир чап елкамга кўлини қўйиб мени унутма деяётгандек. Менга келсак, ўлимни тасодиф деб қабул қилмайман. Сабаби, у атрофимда бир неча йилдан бери айланиб юрибди. Мен уни сезиб турибман, нафасини ҳис қиляпман; у шошилмаяпти: мени сабр билан кутишга мажбур қиляпти. Тузалмас касаллар киядиган тунги кўйлақда, онам ўлимини кутган баланд суянчиқли ўриндиқда ҳаётимдан ажралаяпман. Қаршимда дори шисалари билан тўлиб-тошган стол: соқолим чала олинган, димоғимда бадбўй ҳид: номаъқул истакларнинг итоаткор қулига айланиб қолганман. Лекин хулоса чиқаришга шошилманглар: юрак ўйноғим босилган кезларим мадорим яна ўзимга қайтади. Мени ўлди деб ўйлаган адвокат Буррю яна иш устида учратади; ҳа, банкларнинг ертўлаларида соатлар мобайнида қоғоз пулларнинг белбоғини ечишга ҳали кучим етади.

Ушбу кечинмаларимни ёзиб тугатиш учун, қолаверса сўзларимни эшитишга сени мажбур қилиш учун ҳали анча яшашим керак. Негаки йиллар давомида, кечалари тўшакда ётган кезларимизда: "Жуда ҳам уйқум келяпти, мен аллақачон ухляяпман, ухляяпман..." дейишни одат қилиб олгандинг. Сен менинг эркалашларимдан эмас, кўпроқ гапларимдан ўзингни олиб қочардинг.

Ҳали келин-куёвлигимиздаёқ бахтимизга рахна туша бошлаганди. Ўшанда менинг ёшим 23 да, сен эса 18 да эдинг. Биз икки ёш учун ширин, қайноқ суҳбатлар ишқ лаззатларидан афзалроқ туюларди. Биз худди дўст болакайлар сингари бир-биримиздан ҳеч нарсани яширмасликка қасамёд қилгандик. Сенга айтадиган гапларим кўп бўлмаганидан ҳаётимда бўлиб ўтган энг арзимас икир-чикирларни ҳам бўрттириб кўрсатишга мажбур эдим, саргузаштларга сенинг унчалик мойиллигинг йўқ эди: менинг номимдан ташқари бирор йигитнинг отини тилингга олишингни тасаввур ҳам қилолмасдим: фақат бир оқшом.

Бу воқеа мен ҳозир ёзиб турган ана шу хонада содир бўлди. Деворга ёпиштирилган қоғозлар алмаштирилган, лекин қизил дарахт ёғочидан ишланган жиҳозлар ҳамон ўз жойларида турибди. Ўшанда стол устида сутрангли шиша стакан ва аллақайси лотореядан ютилган чой идишлари турган эди. Ташқаридаги ойдинлик дераза пардасини ёритар, қум тепаларни кесиб ўтаётган жануб шамоли алланиманинг куйган хидини анқитар эди.

Дўстинг Родольф ҳақида менга кўп марта гапириб бергансан. Гўёки унинг шарпаси ишқий лаззатли пайтларда ўртамизда туриши керак эди. Бундай ҳолат кўпинча оқшомлари содир бўларди. Ўша оқшом сен унинг номини яна тилга олдинг, — эсингдан чиқмагандир? Лекин шунинг ўзи билангина кифояланиб қолмадинг.

"Никоҳимиздан аввал сенга айтишим керак бўлган гаплар бор, азизим. Сенга уларни айтмаганимдан афсусдаман... О! Тинчлан, азизим, арзигулик ҳеч гап йўқ..."

Мен хотиржам эдим ва кўнглингдаги гапларингни тўкиб солишга сени мажбур қилмадим. Лекин сирларингни ўзинг бирма-бир ошкор этдингки, аввалига мен ўнғайсиз аҳволга тушиб қолдим. Ўшанда сен виждон амрига бўйсунмадинг, менга бўлган ҳурмат-иззат ҳиссиётига қулоқ солмадинг, тортиниб ва уялиб ҳам ўтирмадинг. Салобатинг босади деб ҳолбуки (мени ҳурмат қилишингни) кўп марта айтган эдинг ва бунга ўзинг ҳам ишонардинг.

Йўқ, сен ширин хотирага берилиб, ўзингни тўхтатолмай қолдинг. Эҳтимол, бахтимизга таҳдид со-

лаётган хавфни ўшанда сездиргансан, одамлар айтмоқчи, у сендан кучлироқ эди. Родольфнинг сояси каравотимиз атрофида айланиб юриши-юрмаслиги ҳам сенинг ихтиёрингга боғлиқ бўлмай қолганди.

Бахтсиз бўлиб қолишимизга рашк сабабчи экан деб, зинҳор ўйлай кўрма. Фақат кейинроқ ўта рашкчига айландим. Лекин ўша 85 йил ёзининг оқшомида сен менга номаълум ўша йигит билан, Эксда, таътил пайтида ораларингда нон синдирилганини айтганингда рашкка мутлақо ўхшамайдиган ҳиссиётни бошимдан ўтказган эдим.

Буни қара-я, қирқ йилдан кейингина бу гапларни айтишга имконият топибман! Лекин ёзганларимни охиригача ўқирмикансан? Ахир, бу икир-чикирлар сени деярли қизиқтирмайди. Менга алоқадор ҳамма нарсдан юрагинг ўртаниб келган. Бир вақтлар фарзандларимизни деб менинг бор-йўғим билан қизиқмасдинг, энди бўлса набираларинг билан оворасан... Начора! Ана шу сўнги воситани қўллаяпман. Балки ўлганимдан кейин ушбуларни ўқиб, бир-икки ҳафта безовта бўларсан! Ҳеч бўлмаганда, эрмак учун хатни охиригача ўқирсан, деб ишонгим келяпти. Ишонаман ҳам.

II

Йўқ, ўша суҳбат пайтида сени унчалик рашк қилганим йўқ. Айтган гапларинг мендаги қайси туйғуни поймол қилганини сенга қандай тушунтирсам экан? Мен ўша ўзинг билган бева хотиннинг яккаю ёлғиз фарзанди эдим. Узоқ йиллар давомида сен у билан ёнма-ён яшаб келдинг, лекин унинг қандай одам эканлигини билишга интилмадинг. Сен қудратли, ақил, серуруғ ва оқсуяк буржуа хонадонининг фарзанди эдинг, турган гапки, бор-йўғи икки вужуддан, она ва боладан иборат оиланинг нима эканлигини барибир тушунмаган бўлардинг.

Ҳа, сен Префектура бош идораси камтарин хизматчисининг беваси бўлган муштипар онанинг ўз ўғлига қанчалик ғамхўр бўлишини тушунмаган бўлардинг. Менинг мактабдаги муваффақиятларим онамга олам-олам гурур бағишлар эди. Менинг ягона қувончим ҳам ана шу эди. Биз камбағал эдик, лекин бундан ор қилмасдим. Камтарона кун кечирардик, онам ниҳоятда тежамкор

эдилар. Тўғри, ҳеч нарсадан кам эмасдим. Ўшанда қанчалар эрка ўғил бўлганимни энди тасаввур қилияман. Онамнинг Остендаги фермалари дастурхонимизни яхши таъминлаб турардилар ва биров агар дастурхонингиз тўкин-сочин дегудек бўлса, мен жуда ҳайрон бўлардим. Бугдой аталаси билан семиртирилган товуқлар, қўёнлар, димлама қирғовуллар мен учун дабдабали ҳаётдан дарак бермасди. Фермадаги ерларнинг баҳосини арзимас деб эшитган эдим. Чиндан ҳам, бобом болалигида пода боққан ерлар онамга мерос қолган чоғда қурғоқ далалар эди. Лекин ота-онамнинг ўша ерларга қарағай уруғини қадаганларини ва орадан 21 йил ўтиб мен 2 минг гектардан иборат, аллақачон шахта қурилишини устунлар билан таъминлаётган стук ўрмоннинг соҳибига айланажагимни билмас эдим. Онам ўзининг озгина йиллик даромадидан ҳам тежарди. Отам тириклик пайтидаёқ улар чўнтақларининг шип-шийдам бўлишларига қарамай Калезни сотиб олишганди. (Баҳоси қирқ минг бўлган бу узумзорни ҳозир бир миллионга ҳам сотмайман!) Биз муқаддас Катерина кўчасидаги, хусусий мулкимиз бўлган уйнинг учинчи қаватида яшар эдик. (Бўш ётган ерлар ва уй отамга берилган мерос эди). Ҳафтада икки марта бизга қишлоқдан озиқ-овқатга тўла сават юборишарди: онам "қас-собникига" иложи борича камроқ борарди. Мен эса педагогика олий ўқув юртига кириб олиш фикри-зикрида эдим. Пайшанба ва якшанба кунлари мени "тоза ҳаво олиб келгин" деб мажбуран ташқарига чиқаришарди. Мен ҳар доим яхши ўқийдиган ва ўзини бу натижага осонлик билан эришгандек қилиб кўрсатадиган мақтанчоқларга асло ўхшамасдим. Мен қобилиятим билан фахрланар эдим: ҳа, шунақа, ёдлашни қотириб қўярдим. Лицейдалигимда Вергилий ёки Расинни ўқиб-ўрганишдан жиндай қониққанамни эслай олмайман. Мен учун булар дасрдан ўзга нарса эмас эди. Инсон заковати ижод этган асарларнинг ичидан мен дарс жадвалига киритилганларини ажратиб олардим, фақат шуларгина мен учун аҳамиятли эди: мен имтиҳон оладиганларга манзур бўладиган фикрларни қоғозга туширардим. Қанчалар овсар эканман ўшанда! Педагогика институтига кириш имтиҳонларига икки ой қолганда онамни даҳшатга солиб, қон тупура бошладим. Агар шу воқеа рўй бермаганида ва мен онамнинг давъати

билан институтга киришдан воз кечмаганимда, овсар-лигимча қолаверган бўлардим.

Бир ерда михланиб мутоала қилиш, бадан тарбия машқларини бажармаслик мендек ўсмирга салбий таъсир этмасдан қолмади.

Ёзганларимни ўқишдан зерикмадингми? Сени зериктириб қўйишдан жуда қўрқаман. Лекин бирор қаторни ҳам қолдириб кетма. Чунки ўта муҳим фикрлар ҳақида сўз юритяпман. Сен аҳамият бермаган ёки унутиб юборган ва мен ҳикоя қилаётган ана шу икир-чикир воқеалар замирида, иккимиз ичиб турган ошга оғу туша бошлаган эди. Қолаверса, кўриб турганингдек биринчи сатрлардан бошлабоқ мен ўзимни сира аяб ўтирмаяпман. Буни сенга ёқиб тушишига ишончим комил. Йўқ, йўқ, эътироз билдирма; мен ҳақимда ўйлаган заҳотинг, кайфиятинг осмонини булут қоплаши аниқ.

Лекин мен ўзимга нисбатан, луғатлар устида мук тушиб ўтирган ана шу нимжон, бечора болага адолатсиз муносабатда бўлишдан ҳам қўрқаман. Ўзгаларнинг завқ билан ёзилган болалик хотираларини ўқир эканман, беихтиёр алам билан: "Нега ҳаёлимда болалигимдан бирон-бир ширин хотира қолмаган, ахир ўзгалардагидек шод-хуррам кунлар менда ҳам бўлгандир, балки уларни унутиб юборгандирман" деб ўйлаб қоламан. Лекин хотирам, жон-жаҳдим билан ёд олишларим, ҳаммадан ўзиб кетишга интилишим, Генок ёки Родригга ўхшаган мактабдошларим билан бўлган шафқатсиз рақобатгина сақланиб қолган холос. Тенгдошларимнинг мен билан дўстлашиш йўлида қилган ҳар қандай хатти-ҳаракатларини мен ички бир адоват билан сезмаганликка олардим. Ўқишдаги муваффақиятларим ва ҳаттоки, мағрурлигим баъзи бировларни ўзига жалб қиларди. Лекин мен ўзимни ёқтирганлардан нафратларим ва "кўнгилчанлик"ни асло тан олмасдим.

Агар касбим ёзувчилик бўлганида ҳам ўзимнинг ўқувчилик йилларимдаги ҳаётим ҳақида кўнгилни ҳаяжонга соладиган бирон-бир саҳифани ҳам ёза олман бўлардим. Шошма... айтмоқчи, унутилаёзган бир нарсада кўнгилчанликдан нишона бордек эди. Отам хотирамда элас-элас қолганди. Баъзан мен ўзимни отам ўлмаган, номаълум сабаблар туфайли у қасққадир жўнаб кетган деб ишонтиришга муваффақ бўлардим. Лицейдан қайтар эканман, мен авлиё Катерина кўчаси

бўйлаб, кўчанинг четида пиёдалар кўп бўлганидан, сскин юришга сабрим чидамай, йўлнинг ўртасидан, от-аравалар оралаб уй сари шошилардим. Зиналардан ҳатлаб-ҳатлаб юқорига чиққанамда, онам дераза олдида кийим ямаб ўтирган бўларди. Отамнинг сурати эса ҳар доим ўз жойида, каравотнинг ўнг томонида осиглиқ турарди. Онамнинг ўпичига жавоб берар-бермас китобларимни оча бошлардим.

Тақдиримни ўзгартириб юборган ўша қон тупуришдан кейин Аркашондаги боғ уйимизда зерикарли ойларни ўтказдим: ўқиш ҳақидаги қайғулардан бутунлай халос бўлганим туфайли соғлигим тиклана бошлади. Бечора онамдан менинг жаҳлим чиқарди, назаримда ушалмаган орзуларим уни қизиқтирмасди, келажаким тўғрисида қайғурмасди ҳам. Онам ҳар куни "иссиқни ўлчаш" вақтини безовталиқ билан кутарди. Унинг хурсанд ёки хафа бўлиши эса, менинг ҳафтада ўлчанадиган оғирлигимга боғлиқ эди. Орадан йиллар ўтиб касали ҳеч кимни қизиқтирмайдиган бемор сифатида азоб чекар эканман, болалигимда шафқат нима эканлигини билмаганим, қаттиқлигим, бор-йўғи меҳрини менга бағишлаган онамга бағритошлиқ қилганим учун тақдир мени жазолаётган бўлса керак деб ўйлаб қоламан.

Баҳор келиб кунлар исиб кетиши билан онам айтганидек, "яна ютиб чиқдим". Қайта тирилдим, тўлишдим, кучга кирдим. Аввалги ҳаёт тарзимдан ниҳоятда озор топган гавдам, Аркашон ҳали қишлоқлик пайтида, уни ўраб турган, ёғин-сочин кам ёғадиган арчагул ва қарағайлардан иборат ўрмонзор муҳитида ўзини тутиб олди ва тез ўса бошлади. Ўшанда мен онамдан келажаким масаласида хотиржам бўлишимни, бизнинг йилдан-йилга тобора ортиб бораётган каттагина мулкимиз борлигини билиб олгандим. Мен хотиржам эдим; бунинг устига ҳарбий хизматнинг ҳам мени четлаб ўтажаги аниқ эди, ўқитувчиларимни ҳам ҳайратга соларли даражада сўзамол эдим. Онам ҳуқуқ билан шуғулланишимни истарди ва ўзини сира толиқтирмай, агар сиёсатга берилиб кетмасам албатта, осонлик билан машҳур адвокат бўла олишимга шубҳа қилмасди... Онам гапдан тўхтамас, тузиб қўйган режалари ҳақида берилиб сўзлар, мен бўлсам норози қиёфада қовоғимни уйганимча, дераза ойнасидан кўзимни олмай, унга қулоқ солардим.

Мен қизларга илакиша бошладим. Онам менинг бу ишимга ҳадиксирабгина рози бўлганди. Диний ақидалар нуқтаи назаридан бундай шўхликларнинг қанчалар гуноҳлигини, кейинчалик сизларнинг уйингизда яшаб юрган кезларимда билдим. Онам учун эса, соғлиғимга зарар етмаса бўлгани эди. Саргузаштларимнинг беозор эканликларига ишонч ҳосил қилгач, у кечқурунлари уйни тарк қилишларимга қаршилик билдирмай қўйди, фақат тун ярмигача албатта қайтиб келишимни тайинларди. Қўрқма, ўша даврларда бошимдан ўтказган ишқий саргузаштларимни сенга сўзлаб бермоқчи эмасман. Сенга бундай нарсалар сира ҳам ёқмаслигини яхши биламан, қолаверса арзигулик гап ҳам бўлган эмас. Лекин унинг анчагина қимматга тушгани рост: менга яхшигина азият етказган эдилар. Мен ёш бўла туриб ёқимтой бўлолмаслигимга хафа бўлардим. Назаримда, жуда ҳам бадбашара эмасдим. Одамлар айтмоқчи, истараси иссиқман: Женсвьева менга жуда ўхшаб кетади, у ёшлигида ниҳоятда чиройли эди. Бироқ мен эрта қарийдиган одамлар тоифасидан эдим: тажанг, ранги синиқ ўспиринга ким ҳам қарарди. Турқи-тароватимнинг ўзиёқ одамларни мендан совутиб қўярди. Буни анлаганим сайин асабийлигим ортиб борарди. Кийинишга, галстук танлашга, уни боғлашга уқувим йўқ эди. Ташвишларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, чинакамига хурсанд бўлиш, телбаларча кула олиш ҳеч қачон қўлимдан келмаган. Бирон бир қувноқ даврага қўшилишим мумкинлигини эса тасаввур ҳам қилиб бўлмасди: негаки мен ҳамма нарсага заҳар соладиганлар тоифасига кирардим. Бунинг устига, ўта таъсирчан эдим ва арзимаган енгил ҳазилни ҳам ҳазм қилиб кетолмасдим. Лекин ўзим, ўзим ҳам билмаганим ва истамаганим ҳолда, юракка ботадиган оғир ҳазил қилардим. Бундай ҳазилларни одамлар ҳеч қачон осонгина унутиб юбормайдилар. Одамлардаги жисмоний етишмовчилик ёки камчиликни кўриб индамай туролмасдим ва уларни очиқчасига мазах қилардим. Мағрурлигим туфайли аёллардан устунлик қилишга, улар билан насиҳатомуз оҳангда сўзлашишга ҳаракат қилардим. Аёллар эса бундай муомаладан нафратланадилар. Уларнинг кийинишларига ялтоқларча баҳо бериш қўлимдан келмасди. Муомалам ёқмаётганини қанчалик

ҳис қилганим сайин, қалбимдаги нафратларни шунчалик кўз-кўз қилаверардим. Шу тариқа ўзимни ҳаёт қувончларидан маҳрум қилмоқда, ўлдирмоқда эдим. Барибир ҳеч ким мени ёқтирмайди, деган қатъий қарорга келгандим.

Ҳақмидим ёки ноҳақ? Шу аҳволга тушиб қолишимга онам ҳам сабабчи деб ўйлардим. У мени болалигимда ҳаддан зиёд эркалатгани, асраб-авайлагани, нозик-ниҳол қилиб ўстиргани туфайли бахтсиз бўлиб қолганман, деган фикрда эдим. Уни менга ортиқ меҳр-муҳаббат қўйганликда айблаб, қўпол муомалада бўлдим, ундан бошқа ҳеч кимдан меҳр= муҳаббат кўрмадим.

Яна шу мавзуга қайтганим учун мени авф эт. Бироқ онамни эсласам, менга буткул бефарқ эканлигини, ёлғизлигимни тан олишга, чидашга куч топгандек бўламан. Сиймоси қалбимда мангу муҳрланиб қолган волидаи муҳтарамам етказган азобларим учун ҳаёт менадан қасос олганини кўрганида, қаттиқ изтиробга тушарди.

Ҳа, мен тошбағир эдим: осма чироқ билан ёритилган уйнинг кичкина меҳмонхонасида онамнинг тортиниб бераётган саволларига, мен ҳа ёки йўқ деб жавоб берар, ёки ҳеч қандай баҳонасиз ва тушунтиришларсиз қўполлик билан ўша жойни тарк этардим.

Онам нима сабабдан тутақаётганимни билолмас, лекин барча инжиқликларимга сабр тоқат=қиларди. "Бу хасталиқдан асабларингни ёзиб олишинг керак,— дер эди у юмшоқлик билан.— Мен саводсиз бир аёлман, сени тушунишим мушкул, албатта. Сендек йигит учун мендек қариб-қартайган аёлнинг яхши ҳамсуҳбат бўлолмаслигини тушунаман..." Бир вақтлар ўта тежамкор, деярли ҳасис онам, менга сўраганимдан ортиқ пул берадиган, мени ортиқча харажатларга ундайдиган бўлиб қолганди. У Бордодан менга, тақмасам ҳам, гаройиб бўйинбоғлар олиб келарди.

Мен биз борди-келди қиладиган қўшнилариимизнинг қизига хушомад қила бошладим. Қиз менга ёқмасди. У Аркашонга қишда даволаниш учун келарди. Онам мени касал юқтириб олади ёки гуноҳ иш қилиб қўйиб, беихтиёр ўзини боғлаб қўяди деб жуда қўрқарди. Ушанда мана шундай беъмани ўй билан кунларимни беҳуда слга совурганимдан пушаймонман.

Бир йилдан кейин биз Бордога қайтдик. Турар жойимиз ўзгарганди. Онам оқсуяклар яшайдиган даҳадан уй сотиб олган ва буни атайлаб мендан сир тутарди. Уй хизматчиси эшикни очганда, ҳайратдан қотиб қолдим. Биринчи қават менга мўлжалланган эди. Ҳамма нарса яп-янгидек эди. Бу дабдаба менга ёқиб тушган бўлса-да, ортиқча сарф-харажатлардан норозилигимни айтдим.

Шунда онам расмий равишда ҳисоб-китоб қоғозларини менга узатди, айтмоқчи ҳеч ким уни бунга мажбур қилолмасди, негаки, мулкнинг асосий қисми унинг маҳри ҳисобланарди. Ўрмондан тушаётган маблағни ҳисобга олмаганда, эллик минг франк даромад ўша пайтда, айниқса туманда "яхшигина" давлат ҳисобланарди ва менинг ўрнимда бошқа одам бўлганда, келажакни ўйлаб, шаҳарнинг оқ суяклари даражасигача кўтарилиши учун фойдаланган бўларди. Мен яхшигина шуҳратпараст эдим. Ҳуқуқ факультетидаги ўртоқларимга адоват кўзи билан қарардим ва буни яшира олмасдим.

Улар оқсуяк оилаларнинг фарзандлари бўлиб, таълим-тарбияни иезуит руҳонийларидан олган эдилар. Мен эса оддий лицейда таҳсил кўрган оддий чўпоннинг невараси эдим. Ақл бобида ўзимни улардан устун ҳисобласам-да, ўзларини тута билишларига жуда-жуда ҳасад қилардим. Бировдан нафратлансанг ва айни пайтда унга ҳасад қилсанг, ҳаётингга заҳар солганинг ана шу бўлади. Ҳа, уларга ҳасад қилардим ва улардан нафратланардим: уларнинг кеккайишлари эса, (балки менга шундай туюлгандир) газабимни янада оширарди. Шунчалар бадфёъл эдимки, уларга яқинроқ бўлиш, улар билан дўст тутиниш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганман, аксинча аста-секин уларнинг рақиблари томонига ўтиб қолган эдим. Иккимизнинг ўзаро душман бўлиб қолишимизга сабабчи бўлган мендаги динга бўлган нафрат 1879, 1880 йилларда, сттинчи моддага овоз бериш пайтида, машҳур қонунлар ва иезуитлар қувғин қилинган йиллари, ҳуқуқ факультетида ўқиб юрганымда бошланган эди. Динга бундай муносабатда бўлишимдан сен узоқ йиллар мобайнида азоб чекиб келдинг.

Ўша пайтгача мен дин масаласига бепарқ қараб келгандим. Онам бу ҳақда гап очса: "Менинг кўнглим хотиржам. Жаннатга биздек бандалар тушмаса, ким

тушади", дея чекланиб қўя қолардим. У мени чўқинтирган эди. Лицейда биринчи бор диний маросимда иштирок этншим менга ўта зерикарли расмиятчилик бўлиб туюлганди ва бу ҳақда менда хирагина хотира сақланиб қолган. Иккинчи марта бундай маросимда қатнашмаганман. Дин масалаларида ғирт оми эдим. Болалигимда кўчадаги руҳонийларни кийимини ўзгартириб олган афсонавий мавжудотларга, ниқоб кийиб олган масхарабозларга қиёс қилардим. Диний масалалар устида сира бош қотирмаганман. Уларга мурожаат қилишга тўғри келиб қолганда ҳам, фақат сиёсий нуқтан-назардан ёндошганман холос.

Мен Вольтер қаҳвахонасида талабалар тўғарагини ташкил қилдим ва у ерда нутқ сўзлашни машқ қила бошладим. Юзма-юз суҳбатларда тортинчоқ эдим, лекин кўпчилик олдида нутқ сўзласам бошқача бўлиб кетардим. Менинг ўз тарафдорларим бўлиб, уларга бошлиқ саналишим менга ёқарди. Бироқ мен улардан ҳам нафратланардим. Ҳаёт ҳақида, келажакдаги орзулари ҳақида мискин фикрларини содда тилда баён қилганларида, улар билан ҳамфикр эканимни ич-ичимдан тан олишга мажбур бўлардим ва бундан беш баттар ғазабим ошарди. Улар деганим майда амалдорларнинг, бир вақтлар бадавлат бўлган, эндиликда камбағаллашиб қолган оилаларнинг фарзандлари бўлиб, ақлли, шуҳратпараст, аини пайтда бировни кўролмаслик, ҳамма нарсага нафрат кўзи билан қараш касалига мубтало эдилар. Хушомад қилишларига қарамай, мени ёқтиришмасди. Баъзи-баъзида берадиган зиёфатларимни улар катта тантанадек қабул қилишар ва узоқ вақтгача бу ҳақда гапириб юришарди. Лекин мухлисларимнинг қилиқлари кўнглимга ура бошлади. Мен ўзимни уларнинг қалбини жароҳатлайдиган ва бир умрга эсларидан чиқмайдиган кесатиқ сўзлардан тия олмайдиган бўлиб қолгандим.

Шуни ҳам айтиш керакки, диндан мен чинакамига нафратланардим. Ижтимоий адолат ўрнатишга бўлган интилиш ҳам менга бу қадар тинчлик бермаётган эди. Онамни қора нон ва гўжа еб тирикчилик қиладиган корандаларимиз яшайдиган сомон сувоқли уйларни бузиб ташлашга мажбур қилдим. Умрида биринчи марта онам менга қарши чиқишга уриниб кўрди: "Бир кун келиб сендан миннатдор бўладилар деб ўйлайсанми?..."

Лекин қилган ишим шу бўлди холос. Ерга, бойликка нисбатан бўлган ҳирс рақибларимнинг ва менинг умумий хислатимиз эди. Буни тан олмай иложим йўқ. Жамиятимиз мулкдорлардан ва қашшоқлардан иборат. Ҳар доим мулкдорлар тарафида бўлажагим аниқ эди. Назаримда, мени менсимаётган, лекин қўл чўзсам ҳеч қачон қайтармайдиган димоғдор ёшларнинг ҳеч бири-никидан давлатим кам эмасди. Айтмоқчи, жамоат йиғинларида ўнглари орасида ҳам, сўллар орасида менинг 2000 гектар ўрмон ва узумзорларимини юзимга соладиганлар топиларди.

Эзмалигим учун мени авф эт. Менингдек кўнгли ярим боланинг сен билан учрашуви, қолаверса, муҳаббатимизни ана шу икир-чикирларсиз тушунмаган бўлардинг. Онасининг этагини тутиб юрган деҳқон ўглининг Фондодеж хонимга уйланишини ақлга сиғдириб бўладими?!

III

Қоронғу тушди, энди ёзолмайман. Бунинг устига пастдан ғўнғир-ғўнғир товушлар эшитилапти. Сизларнинг паст овозда сўзлашишларингга қулоқ тутиш ёзишдан завқлироқ эди. Бир вақтлар ана шу хонадан туриб суҳбатларингиздан бемалол баҳраманд бўлардим. Лекин энди, сизлар эҳтиёткор бўлиб қолдинглар, нуқул шивирлаб гапирасизлар. Яқинда сен менга: "Қулоғинг оғирлашиб қолибди", — деган эдинг. Йўқ, йўқ, мен қар эмасман: поезднинг узоқдан келаётган овозини аниқ эшитаман. Сизлар атайлаб шивирлаб гаплашяпсизлар. Қизиқ, мenden нималарни яшираркинсизлар? Ишлар чатоқмикан? Ана ҳаммаси тилини осилтириб атрофингда ўтиришибди: винопуруш катта куёв, танбал кичик куёв, банкнинг саррофлик бўлими хизматчиси, ўғлимиз Губерт... Айтмоқчи, йигирма фоиз фойда тўловчи бу боланинг ихтиёрида бир дунё пул бор.

Менга осилманглар: қўлимдан ҳеч нарсани чиқармайман: бу оқшом менга Губертнинг икки қизи жиҳозлари йўқлиги учун тўйларидан буён қайнота-қайноналарининг уйда яшаётганини, чордоқда қалашиб ётган жиҳозларни уларга бериб турсак бирор еримиз камайиб қолмаслигини уқдирмоқчи бўласан. Ҳатто ни-

малардир деб шивирлаётганингни ҳам сезаяпман: "Қизлар биздан хафа, улар энди бу ерга оёқ босмайдилар, набираларимдан ажралиб қолдим",— дея ўқ-синаяпсан...

Кеча оқшом алаҳсираб ёзганларимни қайта ўқияпман. Нега қаҳр-газабга бу қадар берилиб кетибман? Ёзаётганим хат эмас, кўпроқ кундаликни эслатади... Ё ҳаммасини ўчириб қайтадан ёзсаммикан?! Иложи йўқ: вақт мени шоширяпти. Ёзилган нарса шундайлигича қолсин. Майли, бугун бутун сир-асроримдан огоҳ бўл, қолаверса, қалбимнинг энг теран ерларига назар ташлашга мажбур қилиш асосий мақсадимдир. Ўттиз йилдирки, назарингда, мен минг франклик қоғоз пулларни ясовчи машинаман, лекин бу машина баъзида ёмон ишлайди, шунда уни яхшилаб силкитмоқ керак, негаки, ҳозирча унинг ичида яшириб қўйилган пулларни ҳовучлаб-ҳовучлаб олишнинг иложи йўқ.

Яна қаҳр-газабга берилиб кетаяпман. Бу нафрат қасрдан пайдо бўлганди?! Ўша машъум кечани, биринчи учрашувимизни эсингга солмоқчиман.

83 йилнинг августида онам икковимиз Люшонда эдик. Сакарон меҳмонхонаси юмшоқ жиҳозлар, ёстиқлар, ичига сомон тиқилган қийиқларга тўла эди. Орадан шунча йил ўтган бўлса ҳам, Этиньи хиёбонидаги липа гулларнинг ҳиди димоғимда қолган. Эрталаблари йўлдан ўтиб бораётган эшакларнинг майда қадам товуши, қўнғироқчаларнинг ва қамчиларнинг овозлари мени уйқудан уйғотарди. Тоғ суви кўчаларда жилга бўлиб оқарди. Чакана савдо қилувчилар сутга қорилиб ёлилган нон ва тешиккулчалар сотишарди. Йўл бошловчилар ва сайёҳларнинг отда тўп-тўп бўлиб, тоғ сайрига жўнашларини кузатардим.

Фондодежлар оиласи иккинчи қаватни — қирол Лепольднинг хоналарини банд қилишганди. "Улар пулни кўкка совуришяпти!"— дерди онам. Айни пайтда Фондодежлар бадалларидаги қарзларни тўлашга асло шошилмасдилар (улар ўз молларини сақлаш учун, денгиз соҳилида бизга қарашли бўлган катта омборларни ижарага олган эдилар).

Биз меҳмонлар учун қўйилган стол атрофида овқатланар эдик: лекин сизлар, Фондодежлар учун овқат алоҳида тортилар эди. Дераза ёнидаги думалоқ

столни, бошига қаҳрабо қадалган қора тўр рўмол ўраган, тўладан келган бувингни яхши эслайман. Оғзининг бичими катта бўлгани учун менга кулимсираб қараётгандек кўринарди. Юзлари шишинқираган, ранги заҳил ва крахмалланган либосларга ўралиб олган роҳиба унга хизмат қиларди. Онанг... қанчалар гўзал эди у! Нобуд бўлган икки фарзандининг азаси ҳамон давом этаётгани сабабли у қора кийиб юрарди. Аввалига сендан эмас, ундан кўпроқ завқ-олиб юрдим. Унинг оппоқ бўйни, билаклари ва қўллари мени ҳаяжонга соларди. Онанг ҳеч қандай тақинчоқ тақмасди. Мен стендальча саргузаштларни хаёл қилар ва оқшомга қадар қандай қилиб унга бирон бир сўз айтиш ёки хат қистириш ҳақида бош қотирар эдим. Сени эса деярли пайқамасдим. Негаки, ёш қизлар мени қизиқтирмайди деб ўйлардим. Бунинг устига сен ҳеч кимни назар-писанд қилмасдинг ва ҳаммадан нафратланардинг.

Бир куни қиморхонадан қайтаётиб, Фондодеж хоним билан онамнинг суҳбати устидан чиқиб қолдим. У яхши тарбия кўрган оқсуяк оиланинг вакиласига хос илтифотли, камсуқум товушда гапирар, онам эса бир парда баланд сўзламоқда эди: унинг назарида фондодежлар қарзини вақтида тўламаётган қарздорлар эдилар. Деҳқон фарзанди, ер соҳибаси бўлган онам савдо-сотиқ ишларига ва мудом хавф остида бўлган савдогарларнинг мол-мулкларига ишонмас эди. Онам: "Албатта, мен жаноб Фондодежнинг имзоларига ишонаман, бироқ..." дейиши билан унинг сўзларини бўлдим.

Биринчи марта иш юзасидан бораётган гапга аралашаётган эдим. Фондодеж хоним сўраётган тўлов муддатини белгиладим. Ана шу воқсадан кейин деҳқонларга хос бўлган ички бир ҳиссиёт онамни алдамаганлиги ҳақида кўп марта ўйлаганман: ўшанда оилам менга анчагина қимматга тушганди. Мени ямлаб ютиб юборишларига йўл қўйиб қўйганимда эди, ўғлинг, қизинг, набира куёвинг бойлигимни аллақачон чанга қориб ташлашган, тижорат ишларига сарфлаб юборишган бўлишарди. Тижорат эмиш! Биринчи қаватда жойлашган идора, телефон, ёзув машинкаси... Ана шу камтарона жиҳозлар муҳитида юз минглаб пул учиб кетди. Дарвоқе, чалғиб кетибман... Биз — 1883 йилда, Банныер-де-Люшондамиз.

Бу бадавлат оила энди менга кулиб қарайдиган бўлиб қолганди. Бувинг қар бўлганлиги сабабли гапир-ришдан тўхтамасди. Овқатдан кейин онанг билан бирикки оғиз сўзлашишнинг иложи топилди, лекин суҳбатдан тез зерикдим, у ҳақда ўйлаб юрган хаёлий орзуларим пучга чиқди. Унинг гаплари маъносиз эди, бундан аччиғинг чиқмасин, у тўрт девор ичида кунини ўтказганлигидан сўз бойлиги шу қадар чекланган эдики, уч минут ўтар-ўтмас у билан бошлаган суҳбатни тўхтатишга мажбур бўлдим.

Онангдан кўнглим совигач, эътиборимни сенга қаратдим. Нима учун ҳеч ким бизнинг суҳбат қуришларимизга монелик қилмаётгани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабман. Фондодежларнинг назарида, бадавлат қайлиққа айлангандим. Нилуфарлар водийсига қилган сайр эсимда. Бувинг роҳиба билан тўрт ғилдиракли араванинг орқа томонида, биз иккимиз эса, олд томонида ўтирар эдик. Люшонда аравалар кўп, лекин у ерга бориш учун Фондодеж бўлиши керак. Атрофда ғуж-ғуж пашша ўйнар, қадам ташлаб юриб боришарди. Бувинг Этиньи хиёбондан сотиб олган устига қора буқага ханжар санчиётган матодорнинг расми туширилган елпигич билан ўзини елпирди. Иссиқ бўлишига қарамай узун оқ қўлқопда эдинг. Устингдаги уст-бошинг тағчарми баланд оёқ кийиминггача оппоқ эди: акаларимнинг ўлимидан кейин "оққа беланиб юришга қасам ичганман" деган эдинг менга. Бу нимани англатишини билмас эдим. Оилангдагиларнинг қачонлардан бери шунақанги ғалатиноқ қасам ичишларга мойил эканликларини кейинроқ билиб олгандим. Ўшанда бу нарсаларнинг ҳаммаси мен учун фусункор эди. Менда қандай ҳиссиёт уйғотганлигинини қандай тушунтирсам экан сенга? Қутилмаганда, мендан нафратланмаётганлигинини, ҳаттоки мени бир оз ёқтиришинини сезиб қолдим. "Ўғил боланинг ҳам киприкларини шунақа узун бўладими!"— деганинг менга ўшанда. Ўша оқшом ҳаётимдаги муҳим саналардан бири бўлиб қолди.

Ҳаётга замонавий қарашимни сендан сир тутардим. Ана шу сайр пайтида араванинг юкини снгиллатиш мақсадида иккимиз ерга тушдик, бувинг ва роҳиба ибодатга тутинишди. Йиллар мобайнида ушбу маросимга кўникиб кетган аравакаш ибодат давомида "Омин"

деб турди. Сен эса менга қараб кулимсирардинг. Мен сукутда эдим. Якшанба кунлари сизларни соат 2 даги ибодатга кузатиб қўйиш менга малол келмасди. Бу маросимга нисбатан кўнглимда ҳеч қандай куфрона фикр йўқ эди, ўзимни сизларнинг тоифангизга мансуб ҳисоблар ва бундан фахрланардим. Шу билан бирга диний ақидаларга бўлган қатъий муносабатингизни табиий ҳол деб тушунардим.

Ибодатлар чоғида сен менга яширинча кўз ташлаб қўярдинг. Менинг ҳам кимгадир ёқишим, кимдир томондан севилишим мумкинлиги вужудимни жунбишга келтирмоқда эди. Нафақат севиб қолганимга, балки севилиб қолганимга ҳам ишончим комил эди. Мен учун муҳими шу эди. Сенинг кўзинг билан ўзимга назар сслиб қалбимда ойнадек акс этаётган тасвиримни буткул ёқимсиз эмаслигига шоҳид эдим. Кўнглимда ёқимли бир тин олиш пайдо бўлган, ўзимни кун сайин баркамолроқ бўлиб бораётгандек ҳис қилмоқда эдим. Нигоҳинг қалбимдаги музларни эритиб, ҳиссиётларим булогига кенг йўл очиб берган эди. Нафосатнинг энг оддий белгилари: астагина қўл сиқиб қўйиш, китоб саҳифалари орасига яшириб қўйилган гул — буларнинг ҳаммаси мен учун янги эди, ҳаммаси мени қувонтирарди.

Лекин онам қувончимга шерик эмас эди. У менинг эндигина шаклланаётган ва мен амалга ошмайди деб ўйлаётган орзуимга қарши эди. Завқ-шавқимга унинг шерик бўлмаётгани мени гўр азобига соларди. "Бу одамларнинг сени тузоққа илинтирмоқчи бўлаётганларини наҳотки кўрмаётган бўлсанг?" — дея ташвишини билдирар, бироқ бу билан муҳаббатимни, қувончларимни яксон этиб юборишини хаёлига келтирмасди. Ҳар қанча норозиликларга қарамасдан мени севган, менга турмушга чиқмоқчи бўлган ягона қиз борлигига қаттиқ ишонардим: чунки сизлар шунчалар буюк, шунчалар қудратли эдингизки, икки ёш муҳаббатидан бирон-бир фойдага умидвор бўлиш сизларга ярашмасди.

Онам йирик банклардаги танишларидан керакли маълумотларни йиға бошлади. Унинг Фондодежлар хонадонининг сармоядан фойдаланаётганини тан олган кунни мен таңтана қилдим. Шунда ҳам онам ўз фикридан қайтгани йўқ. "Уларнинг даромадлари жуда зўр, лекин

қадам олишлари катта,— деди у гап орасида киноя билан,— ҳамма нарса ошхона-ю, зарҳал кийимларга сарф бўлади. Улар топганларини йиғиш ўрнига ўзларини кўз-кўз қилишни афзал кўрадилар”.

Банкларнинг маълумотлари мени янада хотиржам қилди. Сизнинг менга хайрихоҳлигингиз маълум эди: оила аъзоларинг ёқтириб қолганидан менга кулиб қарашаётган экан: менга бирдан ҳаммага ёқа олишим табиийдек кўринди. Улар қиморхона хиёбонларида сен билан мени ёлғиз қолдиришарди. Ҳаётининг муқаддасида инсонга озгинагина бахт насиб қилгудек бўлса, нима учун ғойибдан ҳеч бир овоз уни бундан огоҳ қилмайди?! “Қанчалар узоқ яшамагин, ана шу бир неча соатлик шодликдан бўлак қувончни ҳечқачон топмагайсан. Бу соатларда охиригача ҳузур қил. Биринчи булоқ, охиргиси ҳамдир. Ташналигингни бир умрга қондириб ол: ундан яна сув ичиш насиб этмайди”.

Мен бу ширин дақиқаларни умримнинг илк лаззатли дебочаси, деб билганман ва сукутга чўмган дарахтлар остида ўтказган оқшомларимизнинг қандай кечганига старли эътибор бермаганман. Аммо менга нотаниш бўлган сарҳадларни кўрганман. Эсингдами, ўша қоронғи оқшом биз шифохона ортида, буралиб-буралиб юқорига қараб кетган йўлакнинг четидаги курсида ўтирар эдик. Бирданига йиғлаб юбординг. Ҳўл бўлган ёноқларингнинг ҳиди димоғимда. Мен бу интилиш ва хўрсинишингни бахтнинг қувончли ёшлари дея англадим. Ёш бўлганлигим учун уни ўзгача изоҳлашга қодир эмас эдим. Сенинг: “Ҳеч қиси йўқ, сизнинг ёнингизда эканлигимдан шундай бўляпти...” деганинг ҳам мени хотиржамлик боғига етаклаганди.

Сен алдамаётган эдинг, мунофиқ. Кўз ёшингга ишондим, сен мен билан бирга, фақат мен билан биргалигинг учун кўз ёш тўқдинг. Унинг номини эса бир неча ойдан кейин, мен кундалик ёзиб ўтирган ана шу хонада айтгансан. Энди шу совуқ хонада ажалимни кутиб ётибман. Оила аъзоларим эса меросни бўлиб олиш учун ўлимимни кутишяпти.

Ҳозир Сюпербанъернинг айланма хиёбонларида юзимни хушбичим кўкрагингга босиб, севинчдан кўз ёш тўкаётган сен ҳурлиқонинг, бўйнилариингни ҳидлаганимни эслаяпман. Ҳўл кўкатлар ва ялпиз ҳиди

анқиб турган Пиренея тоғларидаги нам ва илиқ оқшом сенинг исингни олгандек эди. Пастдаги фавворалар майдонини, мусиқа дўкони атрофидаги дарахтларини ранго-ранг чироқлар ёритиб турар, меҳмон инглиз ўзини ёруққа ураётган тунги капалакларни узун тўр ёрдамида тутиш билан овора эди. "Рўмолчангизни бериб туринг...", дединг менга. Кўзларингни артдим-да, дастрўмолимни кўкрак чўнтагимга яширдим.

Ўзга бир одамга айланганимнинг исботи учун шуларнинг ўзини айтиш кифоя. Ҳатто юзимда ўзга тароват пайдо бўлганди, буни аёлларнинг қарашларидан англадим. Ўша оқшомдан кейин менда ҳеч бир шубҳа уйғонмади. Бундан ташқари, сенга шодлик ҳадыя этган, менга суяниб, бирга сайр этган қанча оқшомлар бўлган. Мен тез юрардим, сен менга стиб юролмасдан чарчаб қолардинг.

Уйингдагилар сени менга атайлаб тиқиштиришаётганини хаёлимга ҳам келтирмаганман, ва ана шу ишончга хиёнат қилишга бир марта бўлса ҳам уриниб кўрмаганман.

Хуллас, ўша куни, Нилуфарлар водийсидаги йўл устида аравадан тушганимизда бошқача одам эдим. Буни мен қирқ йилдан кейин тан олишга ботиняпман. Ёзганларимни ўқиб, мени мазах қилмассан.

Ирмоқлар жилдираб оқарди: мен ялпиз баргларини эзгилаб борардим; тоғ этакларига қоронғи туша бошлаган, лекин тепаликлар ҳали ёруғ эди... Биз ўзга олам соясида қолгандек эдик, мен буни ич-ичимдан ҳис қилдим.

Бу ҳолат бир лаҳзагина давом этди. Кейинроқ ҳам шунга ўхшаш ҳолат яна бир неча такрорланди. Шу туфайли бу лаҳзалар унутилмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам дин мавзусидаги узоқдан-узоқ баҳсларимизда бу хотирани четлаб ўтишга мажбур бўлганман... буни тан олишим керак. Лекин бу ҳақда кейинроқ бориб гаплашимиз.

Қандай унаштирилганимизни эслаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Оқшомларнинг бирида биз келин ва кўёвга айланиб қолдик ва бу нарса менинг хоҳишимсиз амалга ошди. Сенга ипсиз боғланиб қолгандим, паришон ҳолатда эдим. Буларни эслаш бефойда. Лекин шундай даҳшатли бир нарса борки, у ҳақда тўхтаб ўтишга мажбурман.

Сен ўша заҳотиёқ талабларингдан бирини олдимга қўйгандинг. "Аҳиллик ва ҳамжиҳат бўлиши учун" онам билан бир уйда яшашни истамасдинг. Ота-онанг ва ҳатто ўзинг ҳам унаштиришни ана шу шартсиз амалга оширмасликка қарор қилгандинглар.

Орадан шунча йиллар ўтган бўлса-да, меҳмонхонадаги ўша дим хонани, Этиньи хиёбонларига қараб очиладиган ўша деразани ҳамон эслайман! Ёпиқ дераза ортидан сап-сариқ чанг кўзга ташланар, қамчи товушлари, қўнғироқчаларнинг овози, халқ қўшиғининг янграши эшитиларди. Бош оғриғига дучор бўлган онам камзул ва юбкада диван устида ётарди (у ҳеч қачон халат нима эканлигини билмаган). Бизга биринчи қаватдаги хоналарни бермоқчи ва ўзи тўртинчи қаватдаги биргина хонада яшашни айтаётганида, бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлдим:

"Қулоқ солинг, ойи. Изанинг фикрича..." Гапираётиб мен унинг ажин босган юзига ўғринча назар ташладим, у қийшиқ бармоқлари билан камзулининг ёқасини эзгилаб ўтирарди. Агар қаршилиқ кўрсатганда, мен ҳам нимага ёпишиб олишни билардим, лекин онамнинг босиқлиги газабимнинг қайнаб кетишига йўл қўймади.

Онама ҳайратда қолганини ва ҳатто бунга кутмаганлигини ошкор қилмасликка тиришди. Ниҳоят у, бизнинг алоҳида яшашимизни олдиндан билгандек ишончли оҳангда деди:

— Деярли бутун йил давомида мен Ориньда яшайман. Бу бизнинг энг файзли фермаларимиздан бири. Сизларга эса Кальни қолдираман. Ориньда ўзимга уйча қурдираман: уч хоналиги кифоя қилса керак. Қанчалик арзон тушмасин, бу харажат кўнгилсиз иш, чунки бир йилгача борманми-йўқми, худо билади. Бироқ кейинчалик сен бу уйдан ёввойи кабутар овни учун фойдаланасан. У ерда октябрь ойида яшашнинг гашти бошқача. Сен овни ёқтирмайсан, лекин болаларинг унга қизиқиб қолишлари мумкин.

Менинг оқибатсизлигим қанчалик аччиқ бўлса, онамнинг муҳаббати шунчалик чексиз эди. Ҳар қанча оёқ ости қилиб топтамай, бу муқаддас меҳр булоғи қуримас, балки ўзига йўл топиб оқишда давом ётарди. Лекин сени ўша кунга кечқурун:

— "Онангизга нима қилибди, товлари йўқми?" — деб сўраганинг эсимда.

Эртасига онам оёққа турди. Катта қизи ва куёви билан Бордодан отанг келиб қолди. Ҳамма нарсдан хабардор эдилар. Улар тортинмасдан менга бошдан оёқ разм солишди. "Уни эл-юртга кўрсатиб бўлармикан?... Онасини-ку, гапирмаса ҳам бўлади... деганлари баралла қулоғимга чалинди. Опанг Мария Луизадан таажжубланганимни сира унута олмайман. Сизлар уни Маринетта деб чақирардингизлар. Озгин, бўйни узун, сочлари қуюқ, кўзлари болаларникига ўхшаш бўлган бу қиз сендан бир ёш катта бўлишига қарамасдан сендан кичик кўринарди. Отанг уни қари барон Филипога турмушга берган эди. Бу одам мени даҳшатга соларди. Лекин раҳматли баронни энг толесиз одамларнинг бири сифатида эслайман. Дилбар рафиқасининг кўзига ёш кўриниш учун бу бечора қанчалик азоб чекди! Тор пиджаги, крахмалланган кенг, тик ёқа осилиб ётган лунжларини ва кўкрагини сиқиб, бўғиб турар, бўялган мўйлови ва чекка сочлари унинг юзини янада заҳилроқ кўрсатарди. У суҳбатдошининг сўзларини истар-истамас эшитар, кўзи кўзгу қидирарди, топганида эса, унга ўзини солишдан асло чарчамасди. Бу бизни кулгимизни қистарди. Бечоранинг тишлари ясама бўлганлигидан кулолмас, гўёки лаблари бир умрга тикиб ташланган эди. У бошининг орқасидаги эчки соқолига ўхшаш бир тутам сочини тўзғатмаслик учун, шляпасини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан киярди.

Унинг тенгдоши бўлган отанг эса соқоли оқариб, қориндор, тепакал бўлишига қарамасдан аёлларга ёқар, ҳатто иш билан ширин муомалада бўла олар, ҳатто кўнгилларни овлашга уста эди. Аммо онамга унинг тиши ўтмади. Менинг бағритошлик қилганим уни янада эҳтиёткорроқ қилиб қўйганди чоғи. Никоҳ шартномасининг ҳар бир банди учун онам олди-сотди ёки ижара ҳақида шартнома тузаётгандек тоза тортишди. Ўзимни онам қўяётган талаблардан норозидек тутсам-да, манфаатларимнинг ишончли қўлларда эканлигидан пинҳона қувонардим. Онам саёқ, пиёниста одамга қиз бераётгандек эру хотиннинг мулки алоҳида-алоҳида бўлишини талаб қилди. Худога шукрки, шу ҳозирга қадар бойман ва деярли сизларга тобе эмасман.

Оиланг бу талабларга эътироз билдирмади, демак мен хотиржам ухласам бўларди, негаки уларга бойлигим эмас, қизларининг бахти керак, дея ўйлагандим.

Рента ҳақида онам эшитишни ҳам истамди: у спининги нақд пул ёки мулк билан тўлашни талаб қилди: Улар менга катта қизларини сариқ чақага олган барон Филипони рўкач қиляптилар, деганди онам менга. Бунга сира ишонмайман! Улар ниманидир ютган бўлишлари мумкин! Бироқ бизнинг йўриғимиз бошқа: улар мени бизга қариндош бўлгани учун эсини еб қўяди, деб ўйлашган шекилли... Тушларини сувга айтишин!

Биз ошиқ-маъшуқлар бу тортишувлардан четда эдик. Фаҳмлашимча, мен онамга қанчалик ишонсам, сен ҳам отангинг фаросатига шунчалик ишонгансан. Қолаверса, иккимиз ҳам пулга ўчилигимизни ўшанда билмагандир-миз...

Йўқ, мен ноҳақман. Сен пулни болаларинг туфайли яхши кўрасан. Уларни бадавлат қилиш учун, ҳатто мени ўлдиришга тайёрсан: оғзингдаги ошни-ку индамай уларга тутишинг аниқ!

Мен эса пулни яхши кўраман, буни тан олишим керак, пулим борки, хотиржаман. Бадавлат эканман, сизлар менга қарши чиқолмайсизлар. Сен: "Озгина пул етади", дейсан. Қаттиқ адашяпсан! Пулинг бор экан, ҳамма атрофингда парвона, ҳеч вақосиз қолишинг билан четга улоқтирадилар. Ҳоҳ деҳқон, ҳоҳ Буржуа хонадонида бўлсин, бойлигидан айрилган қарияларга бўлган бундай қинғир муносабатларни кўп кўрганман.

Шунинг учун ҳам мен камбағал бўлиб қолишдан кўрқаман. Бугун муқаддас жума куни: кечки ибодат вақти ўтиб кетди: кўнғироқлар чалинмади.

Оиланинг барча эркаклари автомобилда келишади: овқатлангани пастга тушаман. Жамоажам ўтиришларини кўрмоқчиман: бундай пайтда ўзимни кучли ҳис қиламан, қолаверса, гўштли овқат ўрнига котлет емоқчиман. Бу инжиқлигимни эмас, балки иродаминг мустаҳкамлигини ва ҳеч қачон ҳеч нарсада ён босмаслигимни билдиради. Бир мартагина ён берсам, қирқ беш йилдан буён мустаҳкам турган истеҳкомларим бирин-кетин қулайдилар. Яна бир томони ловия ва мойли сардинлар тамадди қилишга ўрганган оила аъзоларимиз: қаршисида Жума кунида котлет ейишим, кўзим тириклигида мени талаш мумкин эмаслигига яна бир ишорадир.

Мен явглишмаган эканман. Ниятларингизни барбод қилдим. Болалар эса роса яйрадилар, чунки муқаддас Жума кунлари уларга шоколад ва сариеғ сурилган нон берилади. Мен ҳамманинг иштаҳасини қўзғатдим. Болаларнинг кўз ўнгида котлет сб ўтиришимни кексалигимга йўйишга уриндинг. Губернинг ҳаддан зиёд ўзига ишониши менга хунук кўринди. У биржада баҳоларнинг ошиши ҳақида ўта ишонч билан гапирди, ҳатто бу нарсанинг унга боғлиқлиги ҳақида лоф урди. Бу ҳақиқат эканини тан олиш ниҳоятда мушкул. Аммо ишлари орқага кетса, нима бўлади? Мижозларига катта-катта фойда тўловчи банкирнинг ўйнаётган ўйини ҳам, хатлари ҳам катта... Бир куни келиб оиланинг обрўси хавф остида қолса-чи?...Оиланинг обрўси! Ана шу маъбудага мен ҳечқачон сажда қилмайман. Олдин бир қарорга келишим керак. Кўнгил бўшлигига йўл қўймаслик, қаттиқ туриш лозим. Балки мен юрмаган йўлга, қария Фондодеж юрар... Айтмоқчи, яна чалғиб кетибман. Эҳтимол, сен бахтимизни поймол этган тунни хотирлаш мушкул бўлаётгандир.

Ўша илиқ оқшомнинг бир неча соати иккимизнинг тақдиримизни ҳал қилди. Оғзингдан чиқаётган ҳар бир сўз орамизни узоқлаштирди, сен эса ҳеч нарса сезмадинг. Сенинг минглаб икир-чикир билан тўлиб-тошган хотирангда ўша мудҳиш тун ҳақида ҳеч нарса қолмаган. Ўшанда менда тақводорликка ва сиғиниш руҳига эҳтиром ҳисси уйғонган эди. Сен унга раҳна солдинг. Мен сени ва сендаги тақводорликни севардим. Мактаб ўқувчилариникига ўхшаган узун кўйлагингда тиз чўкканингда ҳаяжондан энтикардим.

Биз ана шу сатрлар ёзилаётган хонада яшардик. Тўй саёҳатимиздан кейин нима учун Калезга, онамнинг олдига қайтиб келганимиз эсингдами? (Калезни онам қурдирган ва уни ардоқларди. Шунинг учун мен уни ўзимга олишни истамаган эдим).

Нафратимни янада аланга олдириш мақсадида назаримдан четда қолган ёки ўзим аҳамият бермаган воқеаларни эсга олдим. Аввалига оилангдakilар қандайдир узоқ қариндошингнинг ўлимини баҳона қилиб, Бретань таомилига кўра, тантанали тўй маросимини йўққа чиқаришди. Уларнинг жайдари куёвдан ор қилаётган-

лари аниқ эди. Барон Филипо қайнисинглисини Баньер-де-Люшонда анчагина ёқимтой, келажаги порлоқ, бадавлат, бироқ келиб чиқиши номаълум йигитга "ошиқу бекорор" бўлиб қолгани ҳақида ҳаммага гапириб юрарди. "Унинг зоти паст", — дерди у. Менинг ҳақимда эса никоҳсиз туғилган бола тўғрисида гапиргандек сўзлар, ссруруг эмаслигимдан мамнунлигини яширмасди. Онам айтганидек, сен ота-онасини йстаган кўйга сола оладиган эркатой кенжа қиз эдинг: қолаверса, менинг бойлигим Фондодежларни тўйимизга рози бўлишига, қолган нарсаларга эътиборсиз қарашга мажбур қиларди.

Бу ҳақдаги майда-чуйда гаплар мен учун янгилик эмасди. Бахтиёрлигим мени бу нарсаларга эътибор бермасликка ундар ва яна шуни тан олиш керакки, яширин никоҳ маросими мен учун кўнгилдагидек иш бўлганди: оч-наҳор таниш болалар орасида куёв жўра бўладигани йўқ эди. Фурурим кечаги рақибларимга ён беришга йўл қўймасди. Тўй баҳонасида улар билан осонгина ярашиб олсам бўларди.

Айбларимни тан олиб, очиқ ёзаётган эканман, шу ўринда ўзимдаги бир фазилат ҳақида эслатиб ўтишга ҳаққим бор деб ўйлайман: мен ҳеч кимга ҳеч қачон ялинмаганман ва ўз ғояларимга ҳамиша содиқ қолганман. Тўғри, тўйимиз муносабати билан баъзи масалаларда виждоним амрига қарши боришга мажбур бўлдим. Ота-онангга сени диний эътиқодларингдан юз ўгиришга мажбур қилмасликка сўз бергандим, ўзим эса худосизлар жамияти томонига ўтиб кетмасликка онт ичгандим. Сизлар томонингиздан ўзга ҳеч бир талаб айтилмаганди. Ўша йиллари, дин фақат аёлларнинг иши ҳисобланарди. Одоб ва одат юзасидан эри хотинини Ибодатга кузатиб бориши лозим эди. Мен Люшондаёқ, сизларга бу нарсага монелигим йўқлигини исботлагандим.

85 йилнинг сентябрида Венециядан қайтиб келдик. Ота-онанг ва Филипполарнинг дўстлари Сенон қасрларида меҳмон бўлиб турганликлари учун бизни қабул қилмасликка ҳаракат қилишди. Шунда биз, вақтинча, онамникида туришга, унинг ёнида ўзимизга қандай ёқса, шундай яшашга мажбур бўлдик.

Онам қаршилиқ кўрсатмади: "— Уй сизларники. Кўнглингизга ёққан одамларни меҳмонга таклиф қилишингиз мумкин, — деди, — Мен ҳеч кимнинг кўзига

кўринмасликка ҳаракат қиламан. Қолаверса, мен камдан-кам уйда бўламан".

Чиндан ҳам у кўпинча токзорлар, вино омборлари, товухоналарда куймалашар, кирювиш билан машғул бўларди. Овқатдан сўнг хонасига кўтарилар, ошхонада учрашиб қолсак авф сўрар, ичкарига киришдан олдин эшикни тақиллатарди. Мен унга бундай қилмаслик кераклигини айтишга мажбур бўлгандим. У ҳатто сенга хўжалик ишларини олиб боришни таклиф қилди, сен рози бўлмадинг, сенда рўзгор ишларига ҳеч бир хоҳиш йўқ эди. Овунчоғидан маҳрум қилмаганинг учун онам сендан қанчалар миннатдор бўлган эди!

Сен бизни онам тасаввур қилган даражада бир-биримиздан ажратиб қўймадинг. Тўйдан олдинги даврга нисбатан унга муносабатим яхшироқ эди. Бизнинг шўх-шўх кулишларимиз уни ҳайратга солар эди: мен бахти кулган қайлиқ унинг бағритош ўғлига сира ўхшамас эдим. Онаминг фикрича, у мени қўлга ола билмаган, бунга кучи етмаган. "Менинг камчиликларимни келиним тузатаяпти" дерди у. Мато ёки қоғоз устида расм чизишни машқ қилганингда ёки Мендельсоннинг "сўзсиз романсини" пианипода чала-ярим чалганингда, онаминг завқланишлари ҳамон эсимда.

Баъзида ёш дугоналаринг сени кўргани келишарди. Сен уларни огоҳлантириб: "Ҳозир сизлар қайин онамни, антиқа қишлоқи хонимни кўрасиз", дердинг. Онаминг кўп одатлари сенга ғалати туюларди. Унинг хизматкор билан маҳаллий шевада сўзлишиши сенга жуда ёқарди. Сен дугоналарингга ҳатто онаминг 15 ёшида бўйнига рўмол ўраб тушган расмигача кўрсатган эдинг. Сенинг "кўп аслзодалардан аслзодароқ" қадимги деҳқон оилалари ҳақида айтадиган қўшиғинг бўларди. Қанчалар одобли эдинг ўша кезлар! Аёл бўлиш сенинг ҳақиқий башарангни очиб берди.

Ўша тунни сира эслагим келмайди. Ҳаво дим эди. Кўршапалаклардан қўрқишингга қарамай, деразаларни очиб қўйдик. Дарахт баргларининг шилдираши хона ичида биров бордек ваҳима соларди. Шамол баъзан кўкламдаги кучли жаланинг товушини олиб келар, ботиб бораётган ой нури полни, сочилиб ётган кийимларимизни хира ёритиб турарди. Ниҳоят борлиққа жимлик чўкиб, адирдан келаётган товушлар эшитилмай қолди.

"Ухлайлик...Ухлай қолайлик..." дединг. Лекин атрофимизда бир соя айланиб юрарди. Родольфнинг руҳи сен билан бирга эди.

Сени бағримдан бўшатганимда ҳам унинг ҳамон шу ердалигини ҳис қилдик. Менинг алам ва изтиробга бардошим йўқ эди. Бахтиёр кимсалар ҳам ўзларини ҳимоя қилиш ҳиссиётига эгадирлар. Сени тергамаслик кераклигини билардим. Бу номни муҳаббатимиз осмонда совун пуфагидек ёрилиб йўқ бўлишини истардим. Унутилган сирнинг юзага чиқишини истамасдим. Лекин сен эҳтиросларинг мағзавасини устимга ағдариш пайида эдинг.

"Ким эди ўзи ўша Родольф?"— деб сўраганим сенга қўл келди. "— Тинчлан, хавотирли ҳеч нарса йўқ",— дединг хотиржам оҳангда.

Бошинг энди елкамда эмас эди. Орамиздаги масофа ҳам кенгайиб кетгандек эди.

Шимодлик бадавлат саноатчи ва австриялик аёлнинг ўғли билан Люшондаги танишувимиздан бир йил олдин, буving билан Экс оролига борганимда танишгансан. У Кэмбриждан келаётган эди. Уни менга тасвирлаб бермаган бўлсангда, ўзимда йўқ ҳамма фазилатларни хаёлан унга инъом қилганман. Ой нури менинг деҳқонча қадоқ қўлларимни, калта тирноқларимни ёритмоқда эди. Айтишингча, обрўйингни ерга урадиган даражада бирон-бир номаъқуллик қилмаган эдинг. Бунинг менга қизиги йўқ эди. Фақат сен уни севмаганимда, арзимаган, ўткинчи хатони унутиб юборардим. Лекин аламизтиробдан танам оловдек ёна бошлади. "Ҳаммаси ёлгон экан, у мени алдабди,— деган фикрга келдим, омадим келди деб бекорга хурсанд бўлибман. Ёшгина қизнинг мени севиб қолишига қандай ишона олдим! Менга ўхшаганларни ҳеч ким севмаган, севмайди ҳам".

Тонг юлдузи бизга ҳамроҳ эди. Қирғовулнинг овози эшитилар, шабада япроқларни, дераза пардаларини "эркалар", кўзларимизга равшанлик бахш этар, бахтиёр онларни ёдга соларди. Ун минут аввал бу бахт мавжуд эди, энди эса у ўтмишга айланганди.

— У сенга оғиз урмаганимиди?— сўрадим сендан. Гапим ҳамиятинга тегди шекилли дарҳол эътироз билдирдинг. Табиийки, Родольф Фондодежларнинг қизига уйланишни жуда истаган ва буни ўзига шараф деб билган. Лекин икки акангни сил касаллигидан вафот

этгани унинг ота-онаси қулоғига етган, шунинг учун улар бунга қарши бўлишганди.

Сени хотиржам тергаётган эдим. Сен нимани вайрон қилаётганингни хаёлингга келтирмадинг.

"Буларнинг ҳаммасига, азизим, илоҳий куч сабаб", дединг. Ота-онамнинг мағрурлигини биласан, бир оз кулгили албатта, буни тан оламан. Лекин шуни аниқ айтишим мумкинки, тўйнинг бузилиши уларнинг иззат-нафсига қаттиққина текканди. Жамиятимизда никоҳ ҳақида гап кетар экан, соғлиққа қанчалик аҳамият беришларини биласан. Онамга Родольфнинг мендан юз ўгириш сабабини бутун шаҳар билгандек туюларди. "Қизимга энди ҳеч ким уйланмайди, у қари қиз бўлиб қолади" деган фикр унинг миясига маҳкам ўрнашиб қолганди. Ойлар мобайнида у менга, ўзимнинг ғамим камлик қилгандек, роса азоб берди! Ниҳоят онам мени ва отамни, "қари қиз" бўлиб қолажагимга ишонтира олди".

Сени ҳушёр торготириши мумкин бўлган бирон-бир сўзни айтишдан ўзимни тийдим. Сен бўлсанг буларнинг ҳаммаси тақдири азалнинг хоҳиши эканлигини ва унинг иккимизнинг севгимиз учун жуда қўл келганини такрорлар эдинг.

"Мен сени кўришим биланоқ севиб қолганман. Люшонга жўнашимиздан аввал биз Лурда кўп ибодат қилгандик. Сени кўришим билан ибодатимизни қабул бўлганини тушунган эдим".

Сўзларинг нафратимни аланга олдираётганини сезмаётган эдинг. Диндан бу даражада пасткашларча фойдаланганинг менга жуда тегиб кетди. Тангридан ўткинчи дунёнинг неъматларини тилаш сизлар учун оддий воқеага айланганди. Ҳа, энди бунинг менга унчалик қизиғи йўқ. Аммо маълум бўлдики, ота-онанг ва сен оёқларинг остидан чиқиб қолган содда куёвга очкўзларча ташланган эдинглар.

Тўйимизнинг бузилишига сал қолганини ўша лаҳзагача билмаган эдим. Онангни тентаклик қилиб бу ҳақда аввал отангга, сўнгра сенга гапириб қўйганидан кейин, менга турмушга чиққундек бўлсанг, Филиполарни севдан юз ўгиришигача бориб етишлари ҳақидаги дағ-дағасидан қулиб юрган пайтимизда у Фондодежларни тўйни тўхтатишга мажбур қилиш учун қўлидан келган барча чорани кўрган эди.

— "Сени ёқтириб қолгандим, азизим, шунинг учун у мурдаосига етолмади".

«Ҳеч нарсадан қайғунг йўқлиги ҳақида менга кўп айтгансан. Бемалол сўзлардинг. Дамим ичимда эди. Уша Родольф билан бахтли бўлмаган бўлардим, дея таъкидлардинг.

Унинг номини тилга олишинг билан овозинг ўзгарар, кўкрагингда қамалаб ётган афсус-надоматлар титроқ хўрсиниш ила юзага чиқарди. Касалингни яширганинг билан, иситмаси ошкор қилаётганини сезмасдинг.

У сени бахтиёр қилмаган бўларди, чунки у чиройли, истараси иссиқ, ёқимтой эди, бир кун келиб бошқаси сендан айнитиб қўйиши тайин эди. Мен эса бадфёъл, хунуклигим билан одамларни ўзимдан нари қувардим. Шу сабабли, сен мен билан хотиржам, бахтли ҳаёт кечиришинг мумкин эди. Кэмбрижда ўқиган ва инглизча қилиқ қиладиган болаларнинг ярамас одатлари Родольфда ҳам бор эди, дегандинг... Наҳотки сен ўзинг қандай кийим ва бўйинбоғ танлашни билмайдиган, бадан тарбияни ёмон кўрадиган, чиройли ва бахтиёр кун кечиришни удалай олмайдиган эрни афзал кўрган бўлсанг? Йўқ, йўқ, кекса онанг "қари қиз" бўлиб қолишингдан ваҳимага тушиб, сени қийнов-қистоққа олган бир пайтда старли мол-мулкка эга бўлган мендек йигитнинг сизларга рўпара келиши сенинг менга турмушга чиқишингга сабаб бўлди.

Мен кўлларимни мушт қилиб, пастки лабимни тишлаб олганимча, секинроқ нафас олишга тиришаётган эдим. Ҳозиргача ўз-ўзимдан нафратланиб қолгудек бўлсам, ҳаёлим 1885 йил сарғи етаклайди: кўлларини кўксига қовуштириб, илк муҳаббатининг алангасини ошкор қилмасликка жон-жаҳди билан уринаётган йигирма уч ёшли қайлиқни эслаб кетаман.

Аъзойи-баданим титрамоқда эди. Сен бунга сезиб қолдинг ва гапиришдан тўхтадинг.

— "Совуқ еяпсанми, Луи?"

Мен жунжикаётганлигимни, хавотирланадиган ҳеч нарса йўқлигини айтдим.

— "Рашк қилмаётгандирсан, ҳар ҳолда? Бу ғирт тентаклик бўлган бўларди..."

Сенга рашкдан асар ҳам йўқ эканлигини айтиб, алдамадим. Бу мушкул аҳволимга рашкнинг ҳеч бир алоқаси йўқлигини қандай ҳам тушунардинг?

Иzzат-нафсимга текканинг ҳақида ўйламаётган бўлсанг-да, сукунатим хавотирга солаётганди. Қоронғида пайпаслаб пешонамни, юзимни силадинг. Мен оғзимни маҳкам юмиб олгандим. Қўрқиб кетдинг. Шамни ёқиш учун устимга эгилдинг: мен зўрға нафас олмақда эдим.

— "Сенга нима бўлди? Гапирсанг-чи! Мени қўрқитяпсан". Мен ажабландим. Хавотир олишга ўрин йўқлигига ишонтирдим.

— Қанчалар тентаксан, азизим, мени қўрқитиб юбординг! Шамни ўчираман. Уйқум келяпти, — дединг.

Бошқа гапирмадинг. Мен янги ҳаётимнинг янги тонгини қарши олаётган эдим. Томларда қалдирғочлар сайрашарди. Кимдир ёғоч кавушини судраб ҳовлини кесиб ўтди. Мен қирқ беш йилдан кейин нимани тинглаётган бўлсам, ўшанда ҳам шу товушлар қулоққа чалинар эди: хўрозлар, қўнғироқлар, букри кўприк устидан ўтаётган юк поезде: димоғимга урилаётган ўша ҳидлар, денгиздан шамол эсганда, ўт тушган ланглардан келадиган кул иси. Ирғиб, ўрнимдан туриб ўтирдим.

— Иза, Сюпербаньердаги айланма йўл устида скамейкада ўтирган оқшомда ўшани деб йиғлаганимидинг?"

Жавоб бермадинг, шунда билагингни шундай сиқдимки, ғайриинсоний инграш билан уни тортиб олдинг. Ёнбошингга ўгирилдинг. Сочларинг ёйилиб ётарди. Тонг шабадасидан жунжикиб, устингга чойшабларни пала-партиш ташлаб олгандинг. Болаларникига ўхшаш бу беғубор уйқудан сени уйғотишга ҳожат қолмаганди. Оғзингдан чиқиши керак бўлган иқрорни мен энди билиб олгандим.

Оҳиста ўрнимдан турдим, яланг оёқ кўзгу олдида бордим. Қаршимда бегона бир одам, тўғрироғи илгариги асл ҳолига қайтган, ҳеч қим севмаган, ҳеч ким ачинамаган инсон турарди. Ёшлигимга ачиндим: деҳқонча қўлим билан сарғиш, дағил соқолли юзимга қўл югуртирдим.

Секин кийиниб, боққа чиқдим. Онам гулзорда эди. У уйни шамоллатиш учун доимо хизматкорлардан олдин турарди. "Тоза ҳаво оляпсанми?", — деди у. Кейин водийни қоплаб олган туманни кўрсатиб деди:

— Бугун дим бўлади. Соат саккиздаёқ ҳамма деразаларни беркитиб ташлайман.

Мен уни ҳар қачонгидан кўра кўпроқ меҳр билан ўпдим. "Болагинам", дея шивирлади у. Юрагим орзиқиб кетди. Оғиз жуфтладиму, лекин иккиланиб қолдим... Нимадан бошласам экан? Онам буни қандай тушунаркин? Бундай пайтларда сукут қилишни доимо афзал кўриб келганман.

Йўлгага чиқдим. Токзорлар ортида дарахтларнинг таналари ғира-шира тарзда кўзга ташланарди. Адирлар тумандан елкаларига ёпинғич ташлаган баҳодирларни эслатар, қўнғироқхона, черков биноси эса жонли мавжудотларга ўхшарди. Бундай нарсаларга фаҳми етмайди деб ўйлайсан мени. Бироқ ўша лаҳзаларда ҳаётимни поймол, умидларимни барбод қилган сабаблар ҳақида ўйлаб кўрган ва ҳаётимизда юз берадиган муҳим воқеалар, айниқса, ҳис-туйғуларимизга алоқадор бўлган тақдирда азалдан белгиланган, деган фикрга келган эдим.

Лекин ўша тонгда бу ҳаяжон бир неча лаҳзагина давом этди. Яна уйга қайтдим. Соат калгири эндигина саккизни кўрсатаётган бўлса-да, қуёш қаттиқ қиздирмоқда эди. Сен дераза олдида сочингни тараётган эдинг. Мени пайқамадинг. Бир лаҳза сенга нафрат билан кўз тикдим. Нафратимнинг аччиқ таъми оғзимда турибди.

Шитоб билан ёзув столим олдига ўтдим, тортмадан Сюпербаньердаги оқшомларнинг бирида кўзингни ёшини артган ва мен шўрлик телба кўксига босиб асраб юрган гижим рўмолчани олдим. Кучукваччани чўктираётгандек рўмолчага тош бойладим-да, ботқоқликка ташлаб юбордим.

V

Қирқ йилдан буён давом этиб келаётган буюк сукунат даври ўшанда бошланди. Кейин бошқа кўнгилсизликлар содир бўлмади. Ҳамма нарса одатдагидек давом этди. Тунги лаззатлар ҳам маромида кечар, Родольфнинг шарпаси энди атрофимизда айланиб юрмас, сен эса уни тилингда олмай қўйган, лекин хатарли шарпа қилғиликни қилиб, бахтимизни бузиб кетган, иккимизни бундан буён сукут сақлашдан, келажакда тасодифий воқеаларни кутишдан ўзга иложимиз қолмаганди.

Энди иккимиз ҳам аввалгидек суҳбатлашмас, баҳслашишга сабаб бўладиган фикрларни бир-биримизга айтишдан ўзимизни тийардик, сен ҳам, мен ҳам эҳтиёткор бўлиб қолгандик.

Ярим кечаларда изтироб чекиб уйғониб кетардим. Қопқонга тушган тулкидек, сенга боғланган эдим. Лекин қўполлик қилсам, яна гиди-бидига борсак, сенинг: "Йўқ, сени алдамаганман, сени севганман..." — дейишингни билардим. Ҳа, бошқа тузукроқ одам топилмагани сабабли, сен мени севгансан. Бировни сёваман деб ишонтириш учун қовушмоққа уриниш қўл келади. Мен махлуқ эмасдим: лекин менга илк бор кўнгил қўйган қиз мени истаган куйига солиши мумкин эди. Тун қоронғусида баъзан инграб юборардим, лекин сен уйғонмасдинг.

* * *

Оғир оёқли бўлишинг бизни ташвишлардан халос этди ва аста-секин муносабатларимиз яхшиланди. Бу нарса узум узишдан аввал маълум бўлган эди. Биз шаҳарга қайтиб келдик. Олдинроқ кўзинг ёригани учун бир неча ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётдинг. Баҳорда яна ҳомилали бўлдинг. Сени ниҳоятда авайламоқ лозим эди. Шундай қилиб оғир оёқли бўлиш, кўнгилсизликлар, кўз ёриш дамлари бошланди. Ўзимни сендан узоқроқ тутиш учун баҳоналар старли эди. Мен пинҳоний саргузаштларга берила бошладим. Суд мажлисларида энди тез-тез қатнашиб турганлигим, онамнинг тили билан айтганда "ишим билан овора" бўлиб кетганлигим сабабли, обрўимни эҳтиёт қилишга мажбур эдим, бинобарин саргузаштларимни қаттиқ сир тутардим. Хуфия юришларимни маълум соатларда амалга оширишни одат қилгандим. Қишлоқда яшаб, саёқликни одат қилган кимсалар овчидан қочган парранда мисол жуда эҳтиёткор бўладилар. Ташвишланма, Иза, сени даҳшатга солмоқчи эмасман, деярли ҳар куни ўзим тушиб чиқадиган ўша дўзахни тасвирлаш ниятим йўқ. Сен бу чоҳдан мени тортиб олган эдинг, яна ўзинг мени ўша чоҳга қайта улоқтирдиг.

Эҳтиёт чораларини камроқ кўрган тақдиримда ҳам, сен барибир ҳеч нимани пайқамаган бўлардинг. Сенинг асл қисфанг Губерт туғилгандан кейин намоён

бўлди: мен эътиборингдан четда қолгандим, кўзингни нуридан, қалбингни меҳридан фақатгина болаларинг баҳраманд эдилар. Назарингда, мен ўз вазифамни адо этган эдим.

Болалар ҳали мурғак эканлар, уларга айтарли эътибор қилмадим ва уларни деб сен-менга борганимиз ҳам йўқ. Биз эр-хотинлик эҳтиёжи юзасидангина жинсий яқинликда бўлардик, қалбларимиз орасида эса минглаб чақирим масофа бор эди.

Болалар атрофида ўралаша бошлагач, мени пайқадинг. Оталик ҳуқуқини даъво қилишим нафратингга сабаб бўлди. Лекин менда оталик туйғуси йўқ эди. Меҳр-муҳаббатингга рашким келарди, холос. Сени жазолаш мақсадида уларни олиб қўймоқчи эдим. Гўёки шу билан оталик бурчини бажараётган эдим. Иккинчи томондан, сен тақводорни деб фарзандларимнинг онгига оғу тушишини истамасдим. Хатти-ҳаракатимни оқлайдиган сабаблар шулар эди.

Бу тарихнинг ниҳояси бормикан? Бундан буёғини ўқишга сабринг чидайдами-йўқми — билмайман. Қолаверса, буни ўзим учун ёзганман. Қариб қолган адвокат қоғозларини, ҳаётининг, бой берилган ишининг саҳифаларини тартибга соляпти. Қўнғироқлар... Эртага Пасха. Ана шу муқаддас кун шарафига эртага пастга тушаман деб сенга ваъда қилганман. "Болалар дадамизни кўрмаймиз дея ўқинишмоқда", дегандинг эрта билан. Қизимиз Женевьева ҳам сен билан бирга кароватини ёнида турган эди. Сен бизни ёлғиз қолдириш учун чиқиб кетдинг, у мenden ниманидир сўрамоқчи эди. Йўлакдаги шивир-шивирингиз қулоғимга чалинувди: "Бу ҳақда ўзинг биринчи бўлиб гап очсанг бўларди, деярдинг унга... Шубҳасиз, гап ўша Фили, Женевьеванинг куёви бўлмиш ишёқмас безори ҳақида. Суҳбатнинг мавзуини ўзгартиришга, гапни чалғитишга қанчалик уста бўлиб кетибман! Женевьева ҳеч бир сўз айтолмай чиқиб кетди. Нияти менга маъқул. Меҳмонхонанинг деразаси очиқ қолган кун ҳамма гапни эшитиб олувдим. Гап Филига банкдан чоракта пай сотиб олиб бериш учун маблағ ажратиш ҳақида боряпти. Тўғри, бу одатдаги маблағ сарфлаш... Гўёки мен буни билмайман, хавф-хатарни сезмаганман, пулни маҳкам ушлашим ҳам керак эмас... Ўтган ой, пулнинг қадрсизланишини сезиб, қандай ишларни амалга ошириб қўйганимни улар билмайдилар.

Ҳаммалари кечки ибодатга кетишди. Ёлғиз қолдим. Дунё хурсандчилигидан ажралиб қолган мўйсафид Фауст! Улар қариллик нима эканини билмайдилар. Тушлик пайтида улар менинг Биржа ва ишлар ҳақидаги ўғитларимни жон деб эшитдилар. Мен Губертга пайтида эсни йиғиб олиш ҳақида гапирдим. Губерт писмиқликни билмайди. Фарзандини ташвиш ўртастганини кўрган шўрлик оналар, уларга кўпроқ овқат едириш пайида бўлардилар ва шу йўл билан уларга қувват ато этиб, кўнгилсизликларни бартараф қилмоқни кўзлайдилар. Сен ҳам Губертга тўхтовсиз овқат тиқиштирар, ўғлинг эса хаёлчанлик билан идишларни бирин-кетин бўшатмоқда эди! Айни пайтда у сенга ўта қўпол муомалада эди: бир вақтлар мен онамга шундай қўполликлар қилгандим. Набира куёвимиз Фили эса ғамхўрлик билан қадаҳимга шароб қуйиб бермоқда эди. Унинг рафиқаси жажжи Жанинанинг сохта эътиборини-ку аста қўяверасиз: "Бува-жон сиз чекмасангиз бўларди. Бир дона сигарет ҳам кўплик қилади. Айтмоқчи, бу қаҳванинг ичида-кофеин йўқлигига ишончингиз комилми?" Бечора Жанина, муғомбирликни қотира олмайди, оҳангги уни сотиб қўяди. Ёшлигингда сен ҳам муғомбир эдинг. Лекин илк дафъа ҳомиладор бўлишинг биланоқ сохта қилиқлардан воз кечдинг. Жанина бўлса умрининг охиригача оқимга қараб сузадиган, бошқалардан дурустроқ фикр эшитса, шуни такрорлайдиган, ҳамма нарсада ўзгаларнинг фикри билан иш кўрадиган ва ҳеч нарсанинг фаҳмига стмайдиган аёл бўлиб қолди. Фили ўзининг шундай диди, фаросати билан қандай қилиб ана шу телба билан яшай оларкин? Айтмоқчи, Жанинада сохта бўлмаган ягона хислат — эрига чексиз муҳаббати. У севгисидан бўлак ҳеч нарсанинг мавжудлигини тан олмайди, шунинг учун ҳам бошқа мавзуларда нимаики демасин, сохта чиқади.

Тушликдан кейин ҳаммамиз шийпонда ўтирган эдик. Жанина ва Фили оналари Женевъега илтижо билан қарамоқда эдилар. Женевъева ўз навбатида мен томон йўналди. Сен яширинча "йўқ" ишорасини қилдинг. Шунда Женевъева ўрнидан туриб мендан сўради:

"Икковимиз бир айланиб келмаймизми, дада?"

Мендан қанчалар кўрқасиз ҳаммангиз! Ўрнимдан қўзғалмоқчи эмасдим, аммо унга раҳмим келди. Биз

майсазорни айландик. Сизлар шийпондан бизни кузат-моқда эдингиз. Женевьева чўзиб ўтирмай гап бошлади:

— "Сизга Фили ҳақида гапирмоқчи эдим".

У қалтирарди. Фарзандларингни сендан қўрқишлари нақадар даҳшатли. Лекин 68 ёшда шафқатсиз кўринишга эга бўлиш ёки бўлмаслик ўзингизга боғлиқ! Бу ёшда ташқи белгиларингиз ўзгармайди. Юз кўринишида ўз ифодасини топа билмаган қалб эса бундан изтироб чеклади... Женевьева рожалари ҳақида шошиб сўзларди. Гап чоракта пай устида эди. У менга бутунлай ёқмайдиган фикрни маъқуллаётганди. Филининг бекор юриши оилани барбод қилармиш. Унинг ахлоқи бузилаётганмиш. Мен унга "чоракта пай" билан биржада даллол бўлиш саяёқ юришлар учун баҳона эканлигини айтдим. Женевьева Филини ҳимоя қила бошлади. "Сиз унинг хатти-ҳаракатига тўғри баҳо бермаяпсиз", — деди у. Мен уни на ёқлаётганимни ва на танқид қилаётганимни айтиб, эътироз билдирдим.

"Филининг мен билан иши йўқ-ку? Менинг нима учун у билан ишим бўлсин?"

— "У сизни жуда ҳурмат қилади".

Эҳтиётсизлик билан айтилган ёлғон кўнглимдаги гапларни айтишга туртки бўлди:

— "Ўша Филингни мени "қари тимсоҳ" деб чақиряши ҳурматининг ифодаси бўлса керак, қизим. Эътироз билдирмай қўя қол, орқамдан айтилган бу сўзларни кўп марта эшитганман... Инкор қилмайман буни: тимсоҳман, тимсоҳлигимча қоламан. Қари тимсоҳ ўлимидан бошқа нарсага кўз тикмайди. Ҳатто ўлганда ҳам, — қўшиб қўйдим мен эҳтиётсизлик билан, — ўз билганича иш кўра олиши мумкин". (Шу сўзларни айтиб, Женевьеванинг кўнглига ғулғула солиб қўйганимга ниҳоятда афсус қоламан).

Бу лақабдан мени дарғазаб бўлди, дея гумон қилди шекилли, Женевьева эътироз билдира бошлади. Ёшларни кўрарга кўзим йўқ. Филини ҳам. Шу ёшга кириб, менга насиб бўлмаган бахтни бу тирмизак осонгина қўлга киритмоқчи. Мени бу ҳасад оловида чўкаётганимни Женевьева қайдан билсин. Фили деразадан ўгринча келадиган мушук сингари, ҳид олиб уйимга келди. Набирамнинг сепи катта эмасди, лекин ундан жуда-жуда "умид" қилса бўларди. Фарзандларимизнинг

умидлари! Уларни амалга ошириш учун фарзандларимиз жасадимизни босиб ўтишлари керак.

Женевьева ҳиқиллаб, кўзларини артаркан, мен насиҳат тарзида дедим:

— "Айтмоқчи эринг ўткир ичимликлар савдоси билан шуғулланади. Удабурон Альфред куёвига иш топиб берса бўлади-ку. Нега энди келиб-келиб мен олижанобликда сизлардан ўтиб кетишим керак?"

Шўрлик Альфред ҳақида гапираркан, унинг товуши ўзгарди: ана нафрат! Ана ижирғаниш! Женевьеванинг айтишича, Альфред иш кўламини кундан-кунга қисқартириб бораётган қўрқоқ эмиш. Бир вақтлар гуллаб-яшнаган бу корхонада энди икки кишилик жой йўқ эмиш.

Мен унга бундай эрга эга бўлиш омад эканини айтдим: бўрон тураётганида елканларни туширмоқ лозим. Келажак Альфредга ўхшаб секин-аста иш юритадиганларники. Эндиликда кўламнинг кичик бўлиши иш юритишнинг асосий шартидир. Женевьева мени мазах қиляпти деб ўйлади, ҳолбуки бу фикр пулини омонат кассасига ишонмай сандиқда сақлаётган одамнинг, яъни менинг фикри комилим эди.

Биз уйга қайтдик. Женевьева яна оғиз очишга ботина олмади. Мен энди унга суянмай келаётган эдим. Оила аъзоларимиз бизни келаётганимизни кўришган ва шубҳасиз кўнгилсиз натижа белгиларини муҳокама қилмоқда эдилар. Бизнинг қайтишимиз, афтидан Губерт билан Женевьеванинг оиласи ўртасидаги баҳсни тўхтатиб қўйди. Ҳа, бир кун келиб пулларимни сизларга беришга қарор қилгудек бўлсам, катта жанг бўлиши аниқ. Ўтирганлардан фақат Филигина ўрнидан турди. Шамол унинг итоатсиз сочларини тортқиламоқда эди. Унинг эғнида ёқаси очиқ, енглари калта кўйлак бор эди. Ҳозирги замоннинг хотинчалиш йиғитларини кўрсам энсам қотади. Филининг ёш болаларникига ўхшаш ёноқларига қизиллик югурмоқда эди. Жанинанинг: "Қалай, гаплашиб олдингларми?"— деган ахмоқона саволига мен аста: "Биз бир қари тимсоҳ ҳақида суҳбатлашдик..." деб жавоб бердим.

Яна такрор айтаман, Филдан нафратланган эмасман. Ёшлар қариллик нима эканини билмайдилар. Ҳаётда ҳеч нарсага эришмаган ва ажалини кутиб ётишдан бўлак юмуши қолмаган инсон учун қарилликнинг қанчалар азоб эканини тасаввур қилолмайсиз. Гап

у дунёнинг бор-йўқлиги, бу ҳақда бирон-бир изоҳнинг мавжуд эмаслиги, ушбу сир-асрорни ҳеч қачон тушуниб ета олмаслигимизда эмас, йўқ... Сен мен тортган азобларни тортмадинг, бир кун келиб мен қийналаётгандек қийналмайсан ҳам. Фарзандларимиз сенга ўлим тилашмайди. Улар ўз билганларича сени севадилар, эъозлайдилар. Улар сира иккиланмасдан сени ҳимоя қила оладилар. Мен уларни севардим. Ҳозиргина танбал куёви учун мендан тўрт юзта мингталикни ундириб олмоқчи бўлган қирқ ёшдаги бесўнақай хотин — Женевьеванинг қизалоқлигида тиззамда ўтирганлари эсимда. Уни менинг бағримда кўришинг билан, чақириб олардинг. Агар шу тарзда ўтмишни ҳозирги кун билан аралаштираверсам, бу тавба-тазарруимнинг охири кўринмайди. Ёзувларимга бир оз тартиб киритишга уриниб кўраман.

VI

Ўша даҳшатли тундан кейин, сени бирданига ёмон кўриб қолганим йўқ. Менга нисбатан бсфарқ эканингни, кўзларингга ана шу йиғлоқ, бақироқ ва очкўз гўдаклардан бошқа ҳеч ким кўринмаслигини ҳис қилиб борганим сари дилимда аста-секин сенга нисбатан нафрат уйғониб борди. Сен менинг ўттиз ёшга кирмасданоқ фуқаро ишлари бўйича таниқли адвокат бўлиб етишганимни ва машҳурликда пойтахт Париждаги адвокатлар кенгашидан кейин турадиган Марселдаги адвокатлар кенгашининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланганимни билмай қолгандинг. Вильнев ишидан (1893) кейин мен жиноий ишлар бўйича адвокат сифатида ҳам шуҳрат қозондим ва фақат сен мен олиб борган ишнинг кўтарган катта шов-шувига аҳамият бермадинг. (Ҳар икки соҳада машҳур адвокат бўлиш кам учрайдиган ҳол). Ўша йил бизнинг келишмовчиликда ошкора жангга айланган давр бўлди.

Машҳур Вильнев иши менга шуҳрат келтирди ва айни пайтда мени сиқиб турган исканжани янада қаттиқроқ тортди: ўша дамгача менда озгина умид бордек эди: Вильнев иши сен учун менинг йўқлигимни исботлади.

Вильневларнинг тарихи эсингдамикан? Улар йигирма йил илгари турмуш қурган бўлиб, ҳалигача бир-бирларини афсонавий муҳаббат билан севишарди. "Вильнев-

лардек аҳил" деган ибора кенг тарқалган эди. Улар ўн беш ёшлардаги ёлғиз ўғиллари билан шаҳар ташқарисидаги Орион қасрида истиқомат қилишар, "бир-бирларининг дийдорлари кифоя қилганидан кам меҳмон чақиришарди: "Фақат китобларда учрайдиган муҳаббат" дерди онанг аллакимлардан эшитиб олган иборани қўллаб (бу одат Женсвьевага мерос қолган). Балки уларнинг фожиасини унутгандирсан. Гарчи кунларнинг бирида овқат пайтида айтиб берган хотираларимдан кулган бўлсанг ҳам, бу ҳақда сенга ҳикоя қилиб берман.

Бир куни эрталаб, пастки қаватдаги хоналарни йиғиштириб юрган хизматчи тўппонча ва фарёд овозини эшитиб, юқорига чиқади: уй соҳибларининг хонаси қулфлог эди. Ичкаридан шивир-шивир товушлар, жиҳозларнинг оҳиста сурилаётгани, кимнингдир ювинадиган хона сари шошиб одимлаётгани қулоғига чалинади. Бир неча сониядан сўнг, хизматчи зулфни тортқилаб, эшикни очади: кўйлак кийган, қонга беланган Вильнев каравот устида ётар, сочлари тўзғиган Вильнев хоним эса тўппонча ушлаганча унинг оёқ томонида турарди. "Мен жаноб Вильневни ярадор қилдим, тезлик билан жарроҳни ва полиция комиссарини чақиринг", — дейди у.

Айбланувчи адвокат олишни хоҳламади. Мен Вильнев хонимнинг ҳимоячиси қилиб тайинландим, лекин ўжар аёлдан гап ололмадим. Шаҳарда унинг ҳақида бўлмағур гаплар тарқалганди, мен эса, биринчи кунданок унинг беғуноҳ эканлигига асло шубҳа қилмаган эдим: хоним ўз-ўзини айблар, уни жонидан ортиқ севган эри эса буни тасдиқлар эди.

Севгидан баҳраманд бўмаган кишиларда ўзгаларнинг муҳаббатини ҳис қилиш кучли. Унинг эрига муҳаббати тасаввурдан чексиз эди: эрини отмаганлиги аниқ. Бирор-бир ошиқнинг ҳужумидан ўз гавдаси билан ҳимоя қилган бўлиши мумкин. Аммо сўнгги икки кун мобайнида уларникига ҳеч ким келмаган. Таниш-билишлари орасида бу уйга тез-тез қатнайди-ган кимсанинг ўзи йўқ.

Судгача мен Вильнев хонимни айбсиз дейишдан нарига ўтмадим. Лекин Вильневларнинг ўғли, ўспирин Ивнинг кўрғазмасини эшитиб, миямга ажойиб бир фикр келди. Тўғри, унинг кўрғазмаси ҳеч нарсани ойдинлаштирмасди. Аммо онанинг синовчан назари, ўғлининг

зални тарк этганидан кейин енгил нафас олиши "сирли парда"ни йиртиб юборди. Шундан кейин мен ҳаддан зиёд севимли отани онага рашк қиладиган асаблари заиф ўғлини айблаб, нутқ сўзладим. Мен эҳтиросли мантиқ асосида далилимни ўртага ташладим. Профессор Ф.нинг иқрорича, менинг ана шу далилим туфайли у ўсулларда асаб касалликларини даволашнинг янги усулларини кашф қилган эди.

Қирқ йил илгари барча газеталар суратимни босиб чиққанини, шуҳрат чўққисига кўтарилганларимни эслатиб, кўнглингда ўша кезлар уйғонмаган завқни энди уйғотмоқчи эмасман, йўқ. Ютуғимга, обрўимга беварқ қарашинг мени ёлғизлик, ғариблик азобига ташлаган эди. Айни пайтда умр йўлдошига бўлган муҳаббати ҳақи ўзини қурбон қилаётган, тўрт девор ичида ҳибсда ўтирган аёл бир неча ҳафта мобайнида кўз ўнгимда турди. У фарзанди учун эмас, кўпроқ эри учун ўзини ўтга урган эди. Жабранувчи эр рафиқасига: "Айбни ўз бўйинингга ол..." деб ялинган. У эса: "Эримнинг қотилиман" — деб ҳаммани ишонтирди. Уни айбсиз айбдор бўлишга ундаган нарса — "оналик меҳри эмас, балки аёллик муҳаббати эди" (Воқсаларнинг кейинги ривож бунга амалда тасдиқлади: Вильнев хоним ўғлини ўзидан ажратди ва турли баҳоналар билан ундан узоқда яшад). Мени ҳам ўша Вильневдек севишлари мумкин эди. Иш кўрилатган кезлар уни бир неча марта учратдим. Унинг ҳеч бир ери меникидан ортиқ эмас эди: келишган, маданиятли, лекин айтарли даражада ақллига ўхшамасди. Агар ўша дамда мени ҳам бирон-бир аёл севганида эди, ҳеч шубҳасиз юқори мансабларга ва даражаларга эришган бўлардим. Инсон ёлғиз ўзигагина ишониб яшай олмайди. Кучимиз ва имкониятларимизга бирон-бир кимса шохид бўлиши керак: у мағлубиятларимизнинг ва ютуқларининг ҳисобини олиб боради, мукофот олишимиз керак бўлган кун эса бизни тақдирлайди. Бир вақтлар мактабда мукофотга олинган китобларни ушлаб турар эканман, оломон ичидан онамни қидириб топардим, у олтин ранг шамдон япроқларини тап-тақир бошимга қўндириб қўярди.

Вильнев иши даврида онам ўзини олдира бошлади. Мен бунга кейинроқ пайқаб қолдим: мени кўриши билан безовталаниб ҳурийдиган қора лайчага бўлган ортиқча эътибор онамдаги тушкунликнинг биринчи белгиси

бўлди. Ҳар борганимда, у шу жонивор ҳақида сўзлар, менинг гапларимга эса эътибор бермай қўйган эди.

Нима бўлганда ҳам, она меҳри мени рутубатдан олиб чиққан муҳаббат ўрнини боса олмаган бўларди. Онамнинг энг катта қусури — бойликни, пулни яхши кўриши эди, бу қусур менга ҳам мерос қолган, пулга ҳирс қўйиш қонимга сингиб кетган. Онам "мўмай пул топадиган" касбимни ўзгартиришимни истамасди ва бунинг учун қўлдан келган барча чораларни кўришга тайёр эди. Мен ижод билан шуғулланишим мумкин эди, газеталар, катта-катта журналлар ҳол-жонимга қўймаётган, сўл партиялар сайловларда мени Ла Бастиддан номзодликка таклиф қилаётган бир пайтда (менинг ўрнимга розилик берган кимса осонгина депутат бўлди) шуҳратпарастликдан воз кечдим, чунки "мўмайгина пул топишдан" воз кечишни истамас эдим.

Сенинг ниятинг ҳам шу эди. "Ҳеч қачон қишлоқни тарк этмайман" деб айтган эдинг. Мени чинакамига севган аёл эса обрў-эътиборимни ҳамма нарсадан юқори қўяр, муҳаббат йўлида мешчанларча эҳтирослардан воз кечиб яшаш лозимлигини тушунтирган бўларди. Телба журналистлар вазир ёки депутат бўлган адвокатларни мансабларидан шахсий манфаатларини қондириш учун фойдаланиптилар деб шовқин соладилар. Ҳолбуки, даромад келтирадиган жинной ишлардан сиёсат бобида шуҳрат қозонишни афзал кўрган, истакларини тартибга сола билган бу кимсалар олқишига сазовордирлар. Чинакамига севганимда, мени хасислик дардидан халос қилган ва олий мақсадлар сари ундаган бўлардинг.

Лекин қаёқда! Ягона мақсадим — "мўмай даромад" топиш эди. Мана энди йиллар давомида чеккан машаққатларим эвазига орттирилган бойликдан ўзга нарсага эга эмасман. Мана шу жирканч бойликни деб менга ўлим тилаяпсизлар. Ўлимимдан сизларнинг хурсанд бўлишингизни ўйласам, даҳшатга тушаман.

Аввалига сизларга ҳеч вақо қолдирмаслик чораларини кўрганлигимни сенга бошида айтган эдим. Кейинчалик бу интиқомдан воз кечганлигимни ҳам биласан... Лекин юрагимдаги нафрат ўтини денгиздаги сув кўтарилишига қиёслаш мумкин. Баъзан у узоқлашади ва мен енгил тортаман... Баъзан у қайтади ва нафратнинг лойқа тўлқинлари мени ўз домига фарқ қилмоқчи бўлади.

Пасха байрами куни мени ўша Филини деб таламоқчи бўлганингиздан бери сизларнинг қандай қилиб мерос тақсимлашингизни кўз олдимга келтираман. Ўшанда ҳозирги аҳиллигингиздан асар ҳам қолмайди: ерларимни, акцияларимни итдск талашасизлар. Ерлар сизларники бўлади, лскин акциялардан умид қилманглар. Ушбу мактубнинг биринчи саҳифасида айтилган акцияларни ўтган ҳафта энг қиммат баҳода сотиб юбордим: ўшандан бери уларнинг баҳоси ҳар куни тушяпти. Мен ташлаб кетган ҳар бир кеманинг чўкиши муқаррар: мен ҳеч қачон адашмайман. Миллионлаб нақд пулга эга бўласизлар: агар айниб қолмасам улар сизларники бўлади. Сизларга бир сантим ҳам бермасликка қарор қилганимдан бери кўп кунлар ўтди...

Подага ўхшаб зинадан кўтарилаётганингизни ва шивир-шивирларингизни эшитиб турибман. Тўхтадинглар; уйғониб кетишимдан қўрқмай гаплашаяпсизлар (ҳаммангиз мени қар деб ўйлайсиз); қўлларингиздаги шамларнинг ёғдуси эшик остидан тушиб турибди. Филининг ўткир овозини танидим (у бир оз бўғилиб қолганга ўхшайди), кейин бирданига ёш жувонларнинг оҳиста кулгулари, шақиллаб гап сотаётганлари қулоққа чалинди. Уларни уришиб ташладинг; "Сизларни ишонтириб айтаманки, у ухлаётгани йўқ", — дейсан. Эшигимга яқинлашиб, қулоқ соласан, кейин калит солинадиган тирқишдан мўралайсан: лампа мени сотиб қўяди. Тўплаиб турганларнинг олдига қайтасан ва уларга: "у ухлаётгани йўқ, гапларингизни эшитиб турибди", — дейсан.

Улар оёқ учида узоқлашадилар. Зина пиллапоялари ғирчиллайди; бирин-кетин эшиклар ёпилади. Пасха оқшомида уй жуфтларга тўлиб кетади. Ана шу ёш новдалар мени ўз таналари деб тан олишлари мумкин эди. Оталарни ҳурмат қиладилар, севадилар, лскин сен менга душмансан, фарзандларим ҳам рақиб томонга ўтиб кетганлар.

Энди орамиздаги адоват масаласига келсак, ёзишга мажолим қолмади. Юрагим хаста бўлса-да, оёқ узатиб ётишни истамайман. Менинг ёшимда уйқуга берилиш ўлимни чорлаш, демакдир. Тик оёқда эканман, ажал мени четлаб ўтадигандек туюлади. Нимадан қўрқаман? Сўнгги азоб — сўнгги ғарғарами? Йўқ, ўлим бу интиҳо демакдир ва унинг моҳиятини манфийлик "—" белгиси билан ифодалаш мумкин.

Ҳали уч нафар фарзандимиз гўдаклигида орамизга совуқлик тушмагани, уйимиздаги муҳит эса оғир эди. Лекин сен бундан безовта эмасдинг: менга нисбатан бефарқ эдинг, чунки юриш-туришим, ишларим билан мутлақо қизиқмасдинг. Мен уйда кам бўлардим. Эрта-лаблари соат 11 да нонушта қилардим-да, Адлия саройига етиб борардим. Иш мени бутунлай банд қилар, сенга бахшида этишим мумкин бўлган озгинагина вақтимни нималарга сарф этганлигимни яхши биласан: муттасил иш билан банд бўлардим. Мен содда, ҳистуйғудан, озгина бўлса ҳам нафосатдан маҳрум ишратга ҳеч бир асосиз равишда берилган эдим. Атрофимда эса, менинг ким эканлигимдан қатъи назар, эркак кўнглини овламоқчи бўлган аёллар кўп эди. Кишиларга завқ бағишлайдиган бундай саргузаштларни мен ҳам осонлик билан бошимдан ўтказишим мумкин эди. Менинг ёшимдаги адвокатдан баъзи бир нарсаларни илтимос қилишлари табиий ва маълум ҳол. Лекин мен ҳурлиқоларга бўлган ишончини, тўғрироғи, ўзимдаги уларга ёқа олиш хусусиятимни йўқотасан эдим. Мен бир қарашдаёқ ўша аёлларнинг асл ниятларини билиб олардим. Уларнинг ҳаммалари ўзларига фойда ундириш ниятидалар, деган олдиндан чиқариб қўйилган хулоса мендаги ҳар қандай иштиёқни сўндириб қўярди. Нимани ҳам яширардим, ҳеч ким мени севмайди деган ўша мудҳиш фикрнинг ёнига боплаб алданишни истамаган бадавлат кимсанинг эҳтиёткорлиги ҳам қўшилган эди. Сенга келсак, "нафақангни" белгилаб қўйгандим; белгиланган миқдордан ортиқ бир сўм ҳам бермайдиган одам эканлигимни яхши билардинг. Белгиланган пулнинг миқдори анчагина эди ва сен ўша миқдордан ортиқ пул сўрамас эдинг. Бу томондан менга ҳеч бир хавф таҳдид солмаётган эди. Лекин бошқа аёлларга келсак! Мен аёлларнинг икки тоифага: беғараз маъшуқалар ва пул илинжида юривчи фоҳишаларга тақсимловчи тентаклардан бири эдим. Аслида эса, аёлларнинг кўпчилиги айни пайтда ҳам севгига, ҳам ёрдамга, ҳимояга, эркалашга муҳтождирлар. Олижаноблигим туфайли эмас, балки ўта эҳтиёткорлигим ва хасислигим сабабли ўзимни ўзим кўп нарсалардан маҳрум қилганимни мана 68 га кириб яққол кўриб турибман ва аламимдан баъзан

ув тортиб юборай дейман. Бир неча марта бундай алоқалар бир лаҳза ичида поёнига етган эдилар ва бунга ё менинг оддийгина майлни тушуниб етмаслигим, ё қўланса феъл-атворим, буни сен яхши биласан, сабаб бўлган эди: мен чой пули ҳақида ресторанда ёки аравакашлар билан бўладиган суҳбатларни ёмон кўраман. Кимга қанча тўлашим кераклигини аввалдан билишни афзал кўраман. Ишратнинг белгиланган баҳоси мени бузуқ йўлга киришга мажбур қилганди. Менга ўхшаган одамда юрак даъвати ва ҳирсни қондиришга бўлган интилиш орасида қандай қилиб ҳам монандлик бўлсин? Қалб истаклари, мен энди, уларни рўёбга чиқариш мумкин эканлигини тасаввур ҳам қилмай қўйган эдим: мурғак ҳолида мен уларни сўндирардим. Муҳаббатда идора ҳали ўз ҳукмини йўқотмаган, эҳтиросга берилиш ёки берилмаслик ҳали ўз ихтиёримизда эканида ҳар қандай ҳиссиётни йўқ қилиб ташлашга уста бўлиб кетгандим. Мен соддароқ бўлса ҳам, аниқ белгиланган ақча эвазига ишрат қилишни афзал кўрардим. Менга панд беришларини ёмон кўраман: лекин тўлашим керак бўлган қийматни ҳар доим тўлайман. Сизлар мени қизғанчиқ, хасис дейсизлар. Қолбуки, мен ҳеч кимдан қарз эмасман, ҳар қандай ҳисоб-китобни вақтида қиламан: таъминотчиларим буни билишади ва мени ҳурмат қилишади. Кичкинагина қарз ҳам мен учун чидаб бўлмас азобдир. "Ишқ изҳорини" мен шу йўсинда, пул тўлай, тулай англаб етганман... Қанчалар бадкорлик!

Йўқ, бир оз бўрттириб юборяпман: ўзимни лойга булғаяпман: мен севганман, эҳтимол севилгандирман ҳам... 1909 йилда, ёшлигимнинг хотима даврида. Бу воқеа ҳақида индамай ўтиб кетишнинг нима кераги бор. Бундан сенинг хабаринг бор эди. Мендан ниманидир ундириб олишни истаган кезингда сен ўша воқеани менга эслатган эдинг.

Ёш боланинг қотили сифатида айбланаётган ўша ёш ўқитувчи аёлни ноҳақ жазодан қутқариб қолган эдим. У дастлаб миннатдсрчилик юзасидан мен билан бирга бўлди, лекин кейинчалик... Ҳа, ўша йили мен муҳаббат нима эканлигини билдим: лекин хасислигим, худбинлигим туфайли ҳамма нарсдан маҳрум бўлдим. Уни муҳтожлик, қашшоқликда кун кечиришга мажбур қилганим етмаётганидек, унга мен айтган жойдан жилмайсан, ҳеч ким билан учрашмайсан деган талабларни

қўйдим: истаганимда уни холи кўришни, бағримга олишни, истаганимда эса ташлаб қўйишни, кейин яна ўзимники қилишни хоҳлаган эдим. Мен уни шахсий буюм ўрнида кўрардим. Нафақат буюмлар, балки одамлар устидан ҳам хўжайинлик қилишга, ишлатишга, ишлатиб бўлгач, ташлаб юборишга иштиёқ бор эди менда. Аслида, қулдор бўлиб туғилишим керак эди. Умримда бир маротабагина ўзини қурбон ўрнида кўришга рози бўлган, менинг ҳамма талабларимга жавоб бера оладиган инсонни топгандек эдим. Мен унинг кимга, қаёққа қараётганини ҳам назорат остига олган эдим...

Бундай икир-чикірлар билан сени бошингни қотирмасликка ваъда бергандим, унутаёзибман. Хуллас ўша аёл ортиқ чидай олмади, Парижга кетиб қолди.

"Сен фақат биз билан эмас, кўпчилик билан чиқиша олмайсан",— дегандинг менга бир неча марта,— Ахир Луи, наҳотки ҳамманинг сендан кўрқишини, сендан ўзини четга олишини кўрмаётган бўлсанг".

Мен буни жуда яхши кўриб турибман. Адлия саройида мен яккаланиб қолган эдим... Ҳакамлар ҳайъатига ҳам улар мени зўрға сайлашган эди. Ўша чаласаводларнинг зўрлашларига қарамай, мен Адвокатлар коллегиясининг бошлиғи бўлишдан воз кечган эдим. Қолаверса, мен буни ҳеч қачон орзу қилмаган эдим? Танишув маросимида, зиёфатларни уюштириш лозим бўларди. Бу дабдабалар анчагина қиммат туради: овора бўлганга арзимайди. Сен эса болаларни деб бунга рози бўлардинг. Бирон нарсани ҳеч қачон ўзинг учун амалга ошишини истамагансан. Ҳар доим "Шу ишни болалар учун қилгин" дейсан.

Тўйимиз бўлиб ўтган йили, отанг биринчи юрак хуружини бошидан кечирди ва Сенон қасри биз учун ёпиб қўйилди. Сен тезда Калезни ўзингники қилиб олдинг. Ўзим ёқмасам ҳам, уй жойим сенга жуда ёққан эди. Сен менинг ҳовлимда илдиз отдинг, лекин илдизларимиз бир-бирларига чирмашиб кетмади. Болаларнинг ана шу уйда, ана шу боғда таътилларини ўтказганлар. Кенжатоғимиз Мария ана шу уйда вафот этган, мудҳиш воқеадан айтарли даражада даҳшатга тушмадинг, лекин қизалоғимизнинг ётоғини зиёратгоҳга айлантириб қўйгандинг. Ана шу уйда сен товукдек тухум қўйиб, жўжабирдек жон орттирдинг, касал боқдинг, бешик тебратдинг, онага ва тарбиячилар билан жанжаллашдинг. Ана шу олмаларнинг шохларига боғланган арқон-

ларда бегуноҳ кичкинтой Мариянинг кўйлаклари қури-
тилган. Ана шу меҳмонхонада аббат Ардуэн болаларини
атрофида тўплаб газабимдан қўрққани учун уларга ди-
ний бўлмаган қўшиқларни ўргатар эди.

Ёз оқшомлари, уй олдида трубка чекиб юрар экан-
ман, уларнинг Люллинг ариясини кўйлаётган тиниқ
овозларини тинглар эдим: "Бу ўрмонлар, қоя булоқлар,
оҳ, Қанчалар гўзал эканлар..." Ушбу сокин муҳаббат
дунёси, маъсум болалик ва орзулар қароргоҳининг
эшиклари мен учун берк эканликларини билардим.

Меҳр-муҳаббат тўлқинлари мен турган қирғоққа бир
неча қадам қолганда яна орқага қайтмоқда эди.

Меҳмонхонага кирган заҳотим жимлик чўкарди. Же-
невьева бирор-бир китоб билан ўзини четга оларди.
Мариягина мендан қўрқмас, чақирсам чопиб келарди:
мен уни куч билан бағримга босар, у гўжанак бўлиб
қучоғимга жойлашиб оларди. Мен унинг қуш юраги
каби бежо тепаётган қалбини аниқ ҳис қилардим... У
ерга тушар-тушмас боғ томон чопарди. → Қизгинам!

Болаларимиз менинг ибодатга бормаслигимдан, жума
кунлари гўштли котлет сийшимдан анча эрта воқиф
бўлдилар. Лекин иккимизнинг орамиздаги кураш, улар-
нинг кўз ўнгиларида фақат бир неча мартагина авжига
минди ва деярли ҳар сафар мен мағлуб бўлавердим.
Ҳар бир мағлубиятдан сўнг, пинҳоний жанг давом этар-
ди. Калез буларнинг ҳаммасига саҳна вазифасини ўтади,
чунки шаҳардаги уйимизда мен сира бўлмаганман. Ад-
лия хизматчиларининг таътиллари коллеж таътиллари
билан бир вақтга тўғри келгани сабабли, август ва
сентябрь ойларида ҳаммамиз ана шу ерга йиғилар эдик.

Бизни юзма-юз тўқнаштирган ўша кун ҳамон эсимда
(бунга Муқаддас Тарихни мутаола қилаётган Женевь-
еванинг олдида қилган ҳазилим сабаб бўлган эди): мен
болаларимнинг идрокларини муҳофаза қилишга ҳаққим
борлигини айтдим, сен эса уларнинг қалбларини ҳимоя
қилиш асосий бурчинг эканини менга рўкач қилдинг.
Биринчи сафар мен мағлуб бўлгандим ва Губертни
иезуитлар қўлига, қизалоқларимизни эса аёллар монас-
тиридаги мактабга топширишга розилик бергандим.
Фондодежлар хонадонидаги урф-одатларнинг назарим-
даги обрў-этибори мени ана шу нарсага қаратган эди.
Лекин мен ўч олишни истардим: ўша куни мен ўзим
учун жуда муҳим бўлган нарсани, сени талвасага солиб

қўя оладиган, менга нисбатан бефарқ бўлишдан воз кечтира оладиган ва нафратланиб бўлса-да, эътиборингни менга қаратишга мажбур қиладиган ягона мавзуни билиб олгандим. Ниҳоят, мен сени қўлга туширдим ва бўлажак жанглар учун майдонни аниқлаб олдим. Яқиндагина динга ишонмаганлиги сабабли олий табақа вакиллари бўлмиш ўртоқларидан дакки еб ўкиниб юрган бадавлат деҳқон фарзандининг бўм-бўш қалби муҳаббат алами ва чексиз нафрат билан тўлиб тошмоқда эди.

Баҳс тушлик пайтида яна авжига чиқди (сендан, қайнатилган мол гўштани эмас, балиқ ейишингни кўриб, тангрининг қандай қониқиш ҳосил қилиши мумкинлигини сўраб қолдим). Ўтирган срингдан туриб кетдинг. Болаларнинг менга қандай қараш қилганлари эсимда. Сени ўз хонангдан топдим. Кўзингда ёшдан асар йўқ эди: сен ўта хотиржамлик билан менга гапира бошладинг. Ўша куни мен, ўзим тасаввур қилган даражада эътиборингдан четда эмаслигимни тушундим. Сен аллақандай хатлардан хабар топган эдинг: уларнинг ёрдамида қўйди-чиқдини осонгина амалга ошириш мумкин эди. "Сен билан болаларни деб яшаб юрибман. Ўскин уларнинг имон-эътиқодларига хатар солгудек бўлсанг, иккиланиб ўтирмайман".

Ҳа, сен чиндан ҳам мени ва менинг пулларимни ташлаб кета олган бўлардинг. Болаларнинг онгларида жой олган бидъатни, яъни расм-русумлар, ривоятлар ва диний қонунларни сақланиб қолишлари учун сен ҳамма нарсадан воз кечишга тайёр эдинг.

Сен Мариянинг ўлимидан кейинги ҳақоратомуз хатингни ёзиб улгурмаган эдинг. Ўша кезлари тилинг узун эди. Орамиздаги жанжал туфайли мавқеимга путур стиб қолган эди: ўша пайтларда бундай нарсалар билан ўйнашиб бўлмасди, айниқса қишлоқ жойларда. Менинг яширин тўғарақларга аъзолигим ҳақида аллақачон узунқулоқ гаплар тарқалганди, ғояларим мени одамлардан ажралиб қолишимга сабаб бўлаётганди: оиланинг обрў-эътиборисиз мен жуда мушқул аҳволга тушиб қолган бўлардим. Бундан ташқари...ажралгудек бўлсак сендаги Сувайш канали акцияларини қайтариб бериш лозим бўларди. Бу бойликни ўзимники, деб ҳисоблашга эса ўрганиб қолгандим. Улардан воз кечиш фикри (отанг бизга ажратиб берган рентани ҳисобга олмаганда) мени изтиробга соларди.

Мен мулойим тортиб ҳамма талабларга кўндим, лекин бўш вақтимни болаларнинг муҳаббатларини қозонишга бахш қилишга қарор қилдим. Бу қарорга мен 1896 йил августда келган эдим.

Эндиликда ўтмишга айланиб қолган ўша жазирама ва жимжит ёз фаслида юз берган воқеалар хотирамда чаплашиб кетган. Мен сенга эслатмоқчи бўлаётган воқеалар эса 1855-1900 йилларда, яъни беш йил мобайнида содир бўлган.

Кичкинтойларнинг меҳр-муҳаббатини қозониш қийинлигини ўйламаган эдим. Мен оилада отанинг обрў-эътиборига, ўзимнинг заковатимга ишонган эдим. Ўн яшар болани, икки кичик қизалоқни ўзимга ром қилиш ўйинчоқ ўйнагандек бўлади, деб тахмин қилган эдим. Айланиб келишни таклиф қилганимда, уларнинг довдираб қолганлари, безовта бўлганлари хотирамда турибди. Сен ҳовлида, арғувон дарахти соясида ўтирган эдинг: болалар сенга савол назари билан қарашди.

— Қўзичоқларим, мендан рухсат сўрашингизнинг кераги йўқ, — дединг сен.

Биз жўнаб кетдик. Болалар билан нималар ҳақида сўзлашсам экан? Жамоат Вазирлигида ёки суд мажлисида айбланувчини ҳимоя қилаётганимда, залда ҳозир бўлганларнинг адоватига қарамай, Раиснинг кўнглида гулгула соладиган даражада сўзамол бўлган мендек кимса болалар олдида ҳамда оддий кишилар, деҳқонлар олдида ўзимни йўқотиб, довдираб қоламан. Ҳолбуки, ўзим деҳқондан чиққанман.

Болалар менга ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан қарашарди. Бу уччала қалбни сен илгарироқ эгаллаб олган эдинг. Сенинг рухсатингсиз уларнинг қалблари мен учун ёпиқ эди. Мен нима қилай, ҳар қалай уларнинг қарашларида ўз ўрним бор эди: мен уларнинг ҳақ йўлга қайтиши лозим бўлган ва бунинг учун тангридан илтижо қилиши керак бўлган шўрлик оталари эдим. Дин ҳақида нимаики демай, ҳатто динга шаъма қилиб гапиргудек бўлсам ҳам, уларнинг мен ҳақимдаги соддадил таассуротлари янада мустаҳкамланарди.

Улар эътиқод билан нишонланадиган диний байрамларга тўлиб-тошган ажойиб дунё ичида яшар эдилар. Болалар Биринчи ёндошув маросимидан қайтаётганларида ёки унга тайёргарлик кўраётганларида, уларга маросим ҳақида гапириб, мақсадингни амалга оширар

эдинг. Оқшомлари Калезда, ҳовли саҳнида улар Люлнинг арияларинигина эмас, балки кўпроқ диний қўшиқларни куйлашарди. Мен узоқдан сизларни кузатардим, агар ойдин кеча бўлса, уччала кичкинтойнинг гавдаларини илғай олардим.

Шағал йўлка устида қадам товушим эшитилиши билан қўшиқ тўхтарди.

Якшанба кунларидаги ибодатга жўнаб кетиш тайёргарликлари мени уйғотиб юборарди. Сен ҳар доим якшанбалик зиёратдан кечга қолишдан қўрқардинг. Отлар депсинишарди. Кеч қолаётган ошпаз хотинни чақирардинглар. Болалардан биронтасининг дуо китоби эсдан чиқиб қоларди. Аллақандай ўткир овоз қулоққа чалинарди: "Бу Муқаддас Учлик кунидан кейин қайси якшанба?"

Болалар ибодатдан қайтишганда, мен ҳали ўрнимда ётган бўлардим. Ўрганган дуоларининг ҳаммасини менинг ҳаққимга бағишлаган кичкина Мария, менда руҳий силжиш бўлганга комили ишонч ва диққат билан менга қарарди.

Фақат Мариягина менинг гашимга тегмасди: унда кишини ҳаяжонлантирувчи самимийлик, хизматкорлар, батрақлар, қашшоқларга нисбатан ҳамдардлик бор эди. "Бу қиз бор нарсасини улашиб беради: у пул ушлашни билмайди. Бу яхши албатта, лекин ҳар ҳолда унга кўз-қулоқ бўлиб туриш керак бўлади...",— дейишарди у ҳақда. "Ҳеч ким унга монелик қилмайди, ҳатто отаси ҳам",— дейишарди яна. Мариянинг ўзи оқшомлари тиззамга чиқиб оларди. Бир марта у слкамга бошини қўйиб ухлаб қолди. Унинг жингалак кокиллари юзимни қитиқлар, лекин мен қимир этмас эдим. Соат 9 да энага уни олиб кетишга келди. Мен Мариюни хонасига кўтариб олиб чиқдим. Сизлар, бегуноҳ қурбонлари устида чарх ураётган йиртқични кўраётгандек ҳайратдан донг қотиб, мени кузатиб турардингиз.

Бир неча кундан кейин, 14 август куни эрталаб Мария менга:

"Бир нарса десам хўп дейсанми, хўп дейман деб ваъда қилгин, кейин айтаман" деб қолди (болаларнинг бунақа нарсаларга уста бўлишларини яхши биласан).

У менга эртаси куннинг соат 11 даги ибодати вақтида куйлашингни ва менинг ҳам у ерда бўлишимни истаётганини айтди.

"Хўп дединг! хўп дединг!— деди Мария бўйнимдан қучоқлар экан — Гап битта!"

Мен розилигимни билдириш учун уни ўпиб қўйдим. Хонадонимиз шов-шув бўлиб кетди: ҳечқачон черковга қадам басмайдиган хўжайин эртага ибодатга боради! Бу воқеа муҳим аҳамият кашф этди.

Кечки овқат пайтида узоқ вақтгача асабийлашиб ўтирдим. Губерт сендан Дрейфус ҳақида алланимани сўради. Жавобингни менга ёқмаганлигини айтганим эсимда. Дастурхон атрофидан туриб кетдим. Жомадонимни йиғиштириб, 15 август куни эрталаб соат 6 даги поезд билан Бордога жўнадим ва у ерда куни бўйи сиқилиб дайдиб юрдим.

Уша воқеадан кейин қайтиб Калезга келишим ғалати албатта. Таътил вақтларимда саёҳат қилмай, нима учун сизлар билан бўлган эканман? Бунга кўп сабабларни келтириш мумкин. Тўғриси, иккиёқлама харажатдан қочганман. Уйни қулфламай ва қозонни сувга ташламай сафарга чиқиш ва ўйламай пул сарфлаш мумкинлигини тасаввур ҳам қила олмас эдим. Уйда бўлмасам ҳам, рўзгорга аввалгидек харажат қилинаётганини билганим ҳолда, юртма-юрт юриш менга ҳеч ҳаловот бағишламаган бўларди. Шунинг учун ҳам каламушхонамизга қайтиб келишга мажбур эдим. Модомики, кундалик насибам Калезда экан, қандай қилиб ўзга ерларда тамадди қилай? Ушбу тежамкорлик менга онамдан мерос қолган ва қон-қонимга сингиб кетганди.

Шундай қилиб, қайтиб келдим, лекин адоватим ҳали босилмаган, ҳатто Мария ҳам унинг қаршисида иложсиз эди. Сенга қарши курашнинг янги усулини кашф этгандим. Ўтиқоддинга тўғридан-тўғри зарба беришдан бутунлай воз кечдим, лекин ҳар бир қулай вазиятдан фойдалана бошладим. Бечора Иза, қанчалар ўтиқодли христиан аёли бўлмагин, сени чув туширганимни тан олгин. Сахийлик муҳаббат ифодаси бўлса, сен буни эсингдан чиқариб юборгансан ва эҳтимол ҳеч қачон муҳаббат нима эканлигини билмагансан. Ушбу сўз замирида сен камбағалларга кўрсатиладиган тор маънодаги саховатни тушунардинг ва охиратингни ўйлаб бу ишни чидам билан адо этардинг. Бу жабҳада анчагина ўзгарганингни тан оламан: сен энди рақ касалига чалинганларни даволай бошлардинг, тўғри! Лекин ўша вақтларда, итоатингда бўлган бечора бандалардан,

кўрсатган ёрдамидан баҳраманд бўлганларидан кейин, ўзингни ҳақингни ундириб олмасанг кўнглинг жойига тушмасди. Сен хонадон бекаларининг оз пул сарфлаб, кўп даромад ундириш одатига содиқ қолган эдинг. Эрталаблари аравачасида сабзавот олиб келадиган ва шу ишдан ниҳоятда оз даромад кўрадиган кампирдан озгина кўкатни ҳам савдолашмай, нархини бир неча тийинга камайтирмай харид қилмасдинг, ҳолбуки, агар у хайр-эҳсон сўраса албатта берган бўлардинг.

Хизматкорлар ва корандаларнинг зўрға ботиниб иш ҳақини ошириш ҳақидаги илтимослари, сени аввалига танг қилар, қаҳр-ғазабингни уйготарди ва мунозара сенинг фойданга ҳал бўларди. Уларни сиз ҳеч нарсага муҳтож эмассиз деб ишонтириш қобилиятига эга эдинг:

"Яшаш жойингиз бор, менинг смимни еб семирадиган чўчқанинг ярмисини берсам, сабзавотлар етиштиришга томорқангиз бўлса..."

Шўрлик омилар шунчалик бадавлат эканларидан ҳайратга тушардилар. Сендан ойига 40 франк ҳақ оладиган оқсоч хотинга пулларини омонат кассага қўйишини таъкидлар эдинг.

"Ҳамма эски қўйлақларимни, юбкаларимни, бошмоқларимни унга бсряпман. Пулнинг унга нима кераги бор? Яхшиси, оиласидагиларга совға-салом учун йиғиб қўйсин".

Лекин бетоб бўлгудек бўлсалар, уларни жон-жаҳднинг билан даволардинг; сен уларни ҳеч қачон ўз ҳолларига ташлаб қўймасдинг: кўнгилчан хўжайинларни ёмон кўрадиган ушбу инсонлар сени ҳурмат қилишганини ва ҳатто сени севишганини тан оламан. Барча масалаларда сен ўз даврингнинг ва табақангнинг ғояларига содиқ қолгандинг. Лекин ҳечқачон сен ушбу фикрларни Инжилга зид эканлигини тан олмагансан:

"Ана холос,— дердим мен,— ўйлардимки, Исо пайгамбар бу ҳақда...". Сен ўзингни йўқотар ва тўхтаб қолардинг, болаларни ўйлаб жаҳлинг чиқар. Лекин барибир ҳар доим мен қўйган тузоққа тушиб қолардинг.

"Сўзма-сўз амал қилиш шарт эмас..." деб минғирлардинг сен. Мен бу ерда ҳам осонгина устун келар ва сенга Инжилга сўзма-сўз итоат этиш билангина авлиё бўлиш мумкинлиги ҳақидаги мисолларни ёғдириб ташлардим. Агар сен бечора ўзингни авлиё эмаслигингни айтгудек бўлсанг, сенга ушбу ўғитни ўқирдим:

"Илоҳий отангиз етук бўлгани каби, етук бўлингиз." Ўзим танлаган усулда сенга яхшилик қилганимни тан олгин, модомики, ушбу кун рақ дардига мубтало бўлганларни даволаётган экансан, бу ишда менинг ҳам ҳиссам бор деб биламан! Болажонларингга бўлган меҳринг ўша пайтлари сени бутунлай банд қилганди; сендаги барча саховат, садоқат уларга сарфланарди. Сен улардан бошқа ҳеч кимни кўрмас эдинг. Улар сени нафақат мендан, балки эл-юртдан юз ўгиришга мажбур қилдилар. Ҳаттоки, Тангрига ҳам сен уларга соғлиқ ва истиқбол тилаб мурожаат қилардинг. Худди ана шу масалада мен асло бўш келмасдим. Мен сендан христианлик нуқтаи-назаридан, болаларга Исо пайғамбар барча азобларни, қашшоқлик, касалликларни тилаб олиш тўғри бўлмасмикан, деб сўрадим. Сен гапни қисқа қилардинг:

"Сен билан бошқа гаплашмайман, ақлинг етмаган нарсалар ҳақида гапиряпсан."

Бахтинга қарши, уйимизда, болаларимизни тарбияловчи, диний семинария талабаси, 23 ёшли аббат Ардуен бўларди. Ўзимнинг ҳақ эканлигимга ишонган ҳолларда, мен уни гувоҳлик беришга чақирар эдим ва уни қийин аҳволга солиб қўярдим, чунки у бундай баҳсларда ўзининг бор фикрларини айтишга мажбур эди. Дрейфуснинг иши шов-шувларга сабаб бўла бошлагач, мен бечора аббатни сенга қарши қилиб қўйиш учун минглаб баҳона ахтариб топдим:

"Аллақандай бир яҳудийни деб, бутун армиянинг тўс-тўс бўлиши"... — дердинг сен.

Ана шу гапингни эшитибоқ, мен ўзимни жаҳлим чиқаётгандек қилиб кўрсатар ва то аббат Ардуенни: "ҳеч бир христиан (насоро) бегуноҳ кимсани айблашга бош қўшмаслиги керак, ҳатто бу нарса бутун бир мамлакатни қутқариш учун керак бўлса ҳам" — деб ўғит беришга мажбур қилмагунимча тўхташни билмас эдим.

Ушбу мавзу ҳақида фақатгина газеталар бераётган хабарлар асосида тушунчага эга бўлган сени ва болаларни фикрингиздан қайтармоқчи эдим. Аҳиллигингиз метиндек мустаҳкам эди. Ҳатто менинг ҳақ эканлигим очиқ-ойдин бўлган пайтларда ҳам сизлар буни айёрликнинг оқибати эканлигига шубҳа қилмасдингиз. Оқибатда менинг ҳузуримда сукунат сақлай бошладингиз. Ҳозиргидаги каби, яқинлашаётганимни кўрган заҳотингиз ҳар

қандай бахсларни тўхтатар эдингиз: лскин баъзан да-
рахтлар панасида беркиниб турганимни билмай қолар-
дингиз ва ҳали сиз бахсни тўхтатиб қўямасингиздан мен
билан жанг қилишга мажбур қилардим.

"Бу авлиё, дегандинг сен аббат Ардуен ҳақида. Лекин
у жуда ёш ва қувлик нима эканлигини билмайди.
Менинг эрим уни худди мушук сичқонни ўйнагандек
эрмак қилади: шунинг учун диндорларни қанчалар ёмон
кўрмасин, унинг шу ерда бўлишига монелик қилмайди".

Тўғрисиани айтганда, руҳоний тарбиячини олишга
розилик берганимга сабаб ҳеч бир бошқа тарбиячи ойига
150 франк олиб бутун таътил давомида ишлашга рози-
лик бермаган бўларди. Қорачадан келган, баланд бўйли,
шабкўр ва ўлгудек уятчанг бу йигитни назаримга ил-
масдим ва унга оддий бир жиҳозга қарагандек қарардим.
У болалар билан машгулотлар ўтказар, уларни сайр
қилдирар, жуда кам овқат ер ва бир сўз демасди.
Таомнинг охирги луқмасини ютиши биланоқ, хонасига
чиқиб кетарди. Баъзан уйда ҳеч ким йўқ пайтлари у
пианино чаларди. Мусиқада ҳеч балони тушунмайман,
лекин сенинг айтишингча: "у ёмон чалмасди."

Содир бўлган бир воқеани яхши эсласанг керак,
албатта. У аббат Ардуен билан менинг орамдаги муно-
сабатларга оддий бир илиқликка сабаб бўлганди ва сен
бундан бутунлай беҳабар эдинг. Бир куни болалар Кюре
келяпти деб қолишди. Мен, одатимга кўра, ўша заҳот-
тиёқ, узумзор томон қочиб қолдим. Бироқ Губерт мени
топиб, уни сен юборганингни ва Кюре менга фавқулодда
муҳим хабар олиб келганини айтди. Мен норози бўлиб
тўнғиллаганимча, уйга қайтдим, чунки ўша пакана чол-
га сира ишонмасдим. У менга виждон азобидан қутулиш
учун келганини айтди. У бизга диний бошқарма томо-
нидан, соғлиғи туфайли, ўқишдан вақтинча четлатилган
аббат Ардуенни ажойиб талаба сифатида тавсия қилган
эди. Фавқулодда, диний фаолиятдан истеъфода бўлган
Кюре аббатнинг ўқишдан вақтинча четлатилишига ин-
тизомни бузганлиги сабаб бўлганини билиб қолади.
Қанчалар художўй бўлмасин, аббат Ардуенининг
кўнглини мусиқа ниҳоятда ром қилган эди ва у ўртоқла-
ридан бирининг гапига кириб Катта Тсатрда берилаёт-
ган хайрия концертини тинглашга боради. Улар оддий
одамлардек кийинган бўлишларига қарамай, уларни та-

ниб қоладилар ва керакли жойга хабар етказадилар. Дастурда Таис ролининг ижрочиси Жоржетта Лебренинг борлиги шов-шув гапларни жанжалга айланишига сабаб бўлади: унинг яланг оёқлари, кумушранг белбоғлари бўлган юнон туникаси ("бор кийими шу эди, ҳатто елкалари ҳам беркитилмаган эди, деган гаплар ҳам тарқалган эди") йиғилганларга ёқмайди. Иттифоқо ложада ўтирган аллақандай кекса жаноб:

"Ҳар ҳолда бир оз ошириб юборишибди, қаерда ўтирибмиз ўзи?" деб хитоб қилади.

Аббат Ардуен ва унинг ўртоғи ана шу нарсаларнинг гувоҳи бўлишган эди! Гуноҳкорлардан бири ўша заҳотиёқ ўқишдан ҳайдалади. Ардуенни бўлса авф этадилар: ушбу воқеа ақлга сиғмас даражада бўлса ҳам, бошлиқлар уни икки йил муддатга ўқишдан четлатадилар.

Аббат бизнинг ишончимизни буткул суистеъмол қилганидан норозилик билдиришга қарор қилдик. Кюренинг норозилиги бизникидан кам бўлмади: бундан буён мени алдаган ушбу толибга нисбатан совуқ муомалада бўлман, деганди у. Бу воқеа эсингдан чиқмаган, лекин ўша кунни очиқ айвонда чекиб турганимда, ойдинда мен томон келаётган айбдорнинг озгин қиёфасини кўрганимни сен ҳеч қачон билмагансан. У қисиниб-қимтиниб менинг олдимга келди ва хонадонимга ўзининг шармандали қилмишини яширган ҳолда ёллангани учун узр сўради. Унга қилган шўхлиги менга ёққанлигини айтган эдим, қаттиқ норози бўлди ва ўзини-ўзи қоралай бошлади. Аббатнинг айтишича, унинг қилган гуноҳини баҳолай олмасмишман: у аини пайтда тақводорликка, ўзидаги истеъдодга ва ахлоққа қарши гуноҳ иш қилган эди. У жанжалга лойиқ гуноҳ иш қилган ва қилмишини бутун умри давомида ювиши лозим эди... Унинг ойдинда эгилган узун қадди, айвон панжарасини иккига бўлган сояси ҳамон кўз ўнгимда. Дин пешволарини қанчалар ёқтирмай, унинг чин юракдан номус қилаётгани ва изтироб чекаётганига шубҳа қилмадим. У бизга ҳеч нима демагани учун узр сўради ва Либуернада кунбай ишлаб кун кўрадиган ниҳоятда қашшоқ бева онасининг қўлига икки ой мобайнида қараб қолишга мажбур бўлганини айтди. Мен семинаридаги интизомга тааллуқли бўлган воқеани бизга айтиб беришга уни ҳеч нима мажбур қилмаслигини айтган эдим, аббат қўлимни ушлаб ақлга сиғмайдиган,

илгари мен ҳеч қачон эшитмаган ва мени ҳайратга солган қуйидаги сўзларни айтди:

"Сиз жуда олижанобсиз".

Турмушимизнинг илк дамларида, ҳаттоки сенинг ҳам асабларингга таъсир кўрсатган, ёшлигимда атрофдаги ҳар қандай ҳушчақчақликни ўлдир оладиган даражада захарханда қулишим борлигини биласан. Ўша оқшом, ўқишдан ҳайдалган дароз аббат қаршисида кўнглимдагини яшира олмадим.

"Айтган сўзларингизни нақадар қулгули эканини билмайсиз, жаноб аббат,— дедим,— яхши-ёмон эканлигимни мени танийдиганлардан сўранг. Оила аъзоларимга, ҳамкасабаларимга савол бериб кўринг: дилсиёҳлик турмушимнинг маъносидир".

Аббат хижолат билан чинаямига ёмон одам ўзини ёмон деб айтмаслигини айтди.

"Сизни ишонтириб айтишим мумкинки,— дедим мен,— ҳаётим мобайнида сиз олижаноб деб атайдиган бирон-бир ишни амалга оширганим йўқ."

Шунда у касбимга ишора тариқасида Исо пайғамбарнинг қуйидаги сўзларини келтирди: "Банди эдим ва сиз келдингиз мени кўргани..."

"Бу ишдан мен фойда кўраман, жаноби аббат. Касбим шунақа. Яқин-яқингинада ҳам керакли пайтда менинг номимни тутқунларга шипшитиб қўйишлари учун назоратчиларга пора берардим. Кўриб турибсизки..."

Унинг нима деб жавоб қилгани хотирамда йўқ. Биз аргувонлар тагидан ўтиб бормоқда эдик. Сутана кийган ушбу одамнинг ёнимдалиги менга аллақандай хотиржамлик бағишларди дессам нақадар ажабланган бўлардинг! Лекин чиндан ҳам шундай эди.

Қуёш билан баравар уйғониб, тонг салқинидан нафас олиш учун пастга тушган вақтларим ҳам бўлган. Аббатнинг ибодатга кетаётганини кузатганман: у ниҳоятда тез ва шунчалар ўйчан қадам ташлардики, баъзан ёнгинамдан ўтиб бораётди мени пайқамасди. Ўша пайтларда сени мазах қилишни авжига чиқарган, эътиқодингни сенга қарама-қарши қўйишга жон-жаҳдим билан киришган эдим... Ҳар сафар сени хасислик ёки бағритошлик қилаётганингни кўрганимда, ораларингизда энди Исо руҳидан асар ҳам йўқлигига ишонгандек бўлардим, ҳолбуки, ҳеч ким билмагани ҳолда бошпанам остида ана шу руҳга содиқ қолиб яшаётган бир инсон борлигини билардим.

Юз берган бир воқеа ўз-ўзимдан нафратланишга сабаб бўлди: 96 ё 97 йилда, аниги сенинг ёдингга бўлса керак, поччанг барон Филипо оламдан ўтди. Эрта билан уйғонган опанг Маринетта унга ниманидир гапирган, у жавоб бермаган. Опанг деразаларни очгач, унинг олайиб кетган кўзларини ва осилиб қолган остки жагини кўрган: ўша лаҳзада бир неча соат мобайнида мурда билан ёнма-ён ухлаганлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган.

Орангизда ҳеч ким шўрнинг қурғур қолдирган васиятнинг нақадар даҳшатли эканини тасаввур ҳам қилгани йўқ, бунга ишончим комил: марҳум хотини бошқа эрга тегмаган тақдирда унга беҳисоб бойлик мерос қолдирган, акс ҳолда мероснинг катта қисми унинг жиянлари орасида тақсимланиши керак эди.

"Уни асло ёлғиз қолдирманглар, деб такрорларди онанг. Хайриятки, бир-бирини суяйдиган аҳил оиламиз. Болажоннинг ёнидан кетманглар."

Маринетта ўша пайтларда ўттизларда эди, лекин унинг қиз боладек кўринишини эслаб кўр. У гинг демай чолга турмушга чиққан ва итоат билан турмуш кечирган эди. Унинг бевалик бурчини итоат билан ўташига ҳеч бирингиз шубҳа қилмасдингиз. Озодлик лаҳзасини, қоронғи йўладан бирданига ёруғ дунёга чиқишнинг қанчалик лаззатли эканлигини ҳисобга олмадингиз.

Қўрқма, Иза, менга берилган имтиёзни суиистеъмол қилмоқчи эмасман. Ўша миллионларнинг оиламизда қолишини ва болаларимизга нафи тегишини ишташ табиий эди. Сизлар ўн йил қари эрга қилган хизмати эвазига келган бойликни Маринетта қўлдан чиқармаслиги керак, деган фикрда эдингиз. Ўзингизни энг яхши қариндошлардек тутаётган эдингиз. Бева қолиш сизларга энг одатдаги ҳолдек туюларди. Яқиндагина ўзингни ҳам ёш бўлганингни эслармидинг ўшанда? Асло, бу нарсага хотима берилган эди; сен она эдинг, сен учун ҳам, бошқалар учун ҳам ўзга нарсалар мавжуд эмасдек эди. Фарост бобида оилангиз ҳеч қачон машҳур бўлмаган: ёлғиз қолиш нафақат инсонларга, ҳаттоки жониворларга ҳам нақадар оғир таъсир қилиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмадингиз.

Беваликнинг биринчи ёзини Маринетта Калезде ўтказди деган қарорга келинди. Унинг ўзи бунга ба-

жонидил рози бўлди: бунга сабаб сизларнинг ўта яқин-лигингиз эмасди, у болаларимизга, айниқса қичкинтой Марияга меҳр қўйганди. Менга келсак, уни яхши билмасдим, шунинг учун аввалига унинг илтифотидан мамнун бўлдим: у сиздан бир ёш катта бўлсада, сиздан анча ёш кўринарди. Ҳомиладорлик ва фарзанд кўриш сени оғирлаштириб қўйган эди: Маринеттага афтидан чол қўл теккизмаган эди. Унинг юзи ёш бокира эди. Сочларини баланд қилиб турмакларди. (Сочни бундай ажойиб турмаклаш ҳозир қолиб кетди). Кўзлари думдумалоқ бўлганидан у ҳар доим ажабланаётганга ўхшарди. Баъзан ҳазиллашиб мен унинг "ариникидек ингичка" белидан қучоқлаб олардим, лекин катта кўкраклари ялпанг оёқлари уни бесўнақай кўрсатарди. Ўша пайтнинг аёллари сунъий шароитда ўстирилаётган гулларга ўхшарди.

Маринеттанинг бу қадар қувноқлигини кўриб ажабланардим. У болалар билан кўп вақтини ўтказар, бекинмачоқ ўйнар, оқшомлари эса жонли расм ўйинларини уюштиради.

"У бир оз енгил табиатроқ, — деганинг сен, — қандай аҳволга тушиб қолгани билан иши ҳам йўқ".

Ҳафта мобайнида оқ кўйлақларда юришга рози бўлганинг катта гап эди; лекин унинг ибодат пайтида юзини беркитмай ва пальтосига мотам боғичини қадмай ўтиришини сен номаъқул деб топдинг. Куннинг исиб кетганини эътиборга ҳам олмадинг.

Маринеттанинг ёқтирган ягона нарсаси — эри билан от миниш эди. Отлар пойгасида яхши танилган барон Филипо умрининг охириги кунигача отда сайр қилишни қанда қилмаганди. Маринетта Калезга ўзининг байталини келтирди. У отда ёлғиз сайр қиларди, бу нарса жаҳлингни чиқарганди: уч ойлик бева ҳеч жисмоний машқ билан шуғулланмаслиги керак, кўриқчисиз отда сайр қилиши эса ҳаддан ошиши эди.

"Оила аъзоларимиз билан у ҳақда қандай фикрда эканлигимизни унга айтаман" — деб такрорлардинг сен.

Унга айтганинг ҳам, лекин гапларинг Маринеттанинг у қулоғидан кириб, бунисидан чиқиб кетарди. Жанжаллардан тўйган Маринетта мени ўзига ҳамроҳ бўлишни сўраганди. У менга ювош от топиб беришни ваъда қилди (Турган гапки, ҳамма харажатлар унинг бўйнида эди).

Биз чивинлар кўплигидан ва қарағайзоргача икки чақиримчани секин юриб ўтиш зарурлигидан тонг саҳарда йўлга чиқардик. Отларни кираверишдаги зина олдига стаклаб келишарди. Маринетта отни миндиш учун тиктирилган ихчам кийимига шудринг тушган атиргулни қадаб қўяркан, ётоғинг томонга қараб, тилини чиқарарди.

Қўнғироқнинг бўғиқ овози ибодатга чорлар, аббат Ардуен биз билан уялибгина саломлашиб, узумзор устидан кўтарилаётган туман ичига ғойиб бўларди.

Ўрмонга етиб боргунча суҳбатлашиб кетдик. Қайнисинглимнинг маълум ҳурматига сазовор эканимни пайқадим ва бунга Адлия Саройида тутган мавқеим эмас, балки оила даврасида куфрона фикрларим билан қўлга киритган галабаларим эди. Дин ҳам, ғоялар ҳам аёл киши учун маълум қиёфага эгадирлар ва ушбу қиёфага у ё сажда қилади, ё ундан нафратланади.

Ушбу исёнкор жувон назарида орттирган мавқеимни мустаҳкамлаш менинг ўзимгагина боғлиқ эди. Лекин ажабо! У сизлардан нафратланганда, мен унга бажонидил қўшилардим, лекин турмушга чиқиши билан йўқотадиган беҳисоб бойликлардан жиркана бошласа, бир нима дейишга эжизлик қилардим. Унинг фикрларига буткул қўшилишдан ва ўзимни олижаноб қалб эгаси қилиб кўрсатишдан манфаатдор бўлган бўлардим: лекин сохталик қўлимдан келмасди ва унинг меросдан маҳрум бўлиши ҳеч бир аҳамиятга эга эмаслиги ҳақида гапирганида, ёлғондан бўлса ҳам уни қўллаб-қувватлай олмасдим. Ҳаммасини айтишим шартмикан? Унинг тўсатдан ўлиб қолиши мумкинлиги ва меросхўрларга айланиб қолишимиз мумкинлиги ҳақидаги тахминни ҳеч миямдан чиқара олмасдим. (Болаларни эмас, ўзимни ўйлардим).

Бўлажак суҳбатга яхшилаб тайёргарлик кўрдим, қайта-қайта машқ қилдим, лекин очкўзлик эркимдан устун чиқди:

"Етти миллион! Яхшилаб ўйлаб кўрдингизми, Маринетта, етти миллиондан воз кечмайди. Бу бойликнинг бир қисмини ҳам қурбон қиладиган йўқ бу дунёда!"

— Бахтиёр бўлишни ҳамма нарсадан устун қўяман, деди у. — Ҳеч ким шунча бойликни қўлдан чиқариб бахтиёр бўлолмайди, дея уни ишонтиришга ҳаракат қилдим.

"Эҳ,— деб хитоб қилди у,— сиз бекорга улардан нафратланиб юрган экансиз, аслида ўшалар тоифасидан экансиз".

Маринетта отини чоптириб кетди, мен унинг ортидан бордим. Ҳукм ўқилганди: мен шарманда бўлдим. Пулга ташналик мени нималардан жудо қилмади! Эҳтимолки, Маринетта тимсолида ўзимга сингил, дўст топган бўлардим. Сизлар бўлса бойликни қурбон қилишимни истар эдингиз чоғи? Йўқ, асло, менга шу қадар тушган пулларимнинг бир тийинини ҳам охириги нафасим чиқмагунча сизларга бермайман.

Шундай бўлса ҳам чарчаш нима эканини билмай-сизлар. Якшанба куни ҳузуримга келган Губертнинг хотинини сизлар юбордингларми ё келишга ўзи қарор қилганмиди, билмадим. Бечора Олимпия! (Нега Фили унга Олимпия деб ном қўйди экан? Унинг асл исми ёдимиздан чиқиб кетган). Менинг олдимга келиши ҳақида сизларга ҳеч нима демаган бўлса керак. У сизларнинг тўпингизда бегона, оиладаги аёлларга ўхшамайди. Бу жувон ўзининг тор дунёсидан ташқаридаги ҳар қандай нарсага бефарқ қарайди, борди-келдиларга оид қоидаларнинг ҳеч бирини билмайди: мени душман деб ҳисобламайди. Бу кўнгли софлик ёки мени ёқтирганлигининг натижаси эмас: Олимпия ҳеч қачон бошқаларни ўйламайди, шунинг учун нафратланиш нима эканини билмайди.

Унинг олдида мени ёмонласалар: "У ҳар доим мен билан тўғри муносабатда бўлади"— дея норозилик билдиради.

У менинг қизганчиқ эканимни билмайди. Сизларга адоват юзасидан, уни ҳаммангиздан ҳимоя қилгудек бўлсам, ўзини менга ёқади деб ишонади.

Унинг узук-юлуқ гапларидан шуни тушундимки, эъди Губертнинг ақли кирган, бироқ у ўзининг бор нарсасини, шунингдек хотинининг сепини гаровга қўйишга мажбур бўлган эди.

"У албатта пулимни қайтариб оламан деяпти, лекин дастмоёга бир оз пул керакмиш. Бу пулни унга мўрос ҳисобидан берар эмишсиз".

Мен бошимни қимирлатар, маъқуллар, ўзимни гапнинг мавзусидан минглаб чақирим узоқда қилиб кўрсатар эдим. Шундай дамларда нақадар беозор кўри-нишга эга бўламан!

Шўрлик Олимпия, ҳали ёшлигим билан буткул хайр-лашмай туриб, пуд учун нимани қурбон қилганимни билганида эди! Ўттиз беш ёшимнинг тонгларидан бирида, опанг ва мен отларимизнинг қадамига ҳамоҳанг бўлиб, дори сепилган узумзорлар оралаб келмоқда эдик. Қувноқ табиат ана шу аёлга миллионлардан воз кеч-маслик ҳақида гапирётган эди. Хавф остида қолган бойликлар мавзусидан четга чиққудек бўлсам, у мағрур табассум билан мен билан биргалашиб куларди. Ўз-ўзимни оқлаш мақсадида, янада кўпроқ ёлғонга ботиб қолардим:

"Ахир мен сизни ўйлаб гапиряпман, Маринетта. Наҳотки, сиз мени болаларнинг келажагидан бошқа нарсани ўйламайдиган кимса деб билсангиз? Иза эса, бошқа гап, у мол-мулкингизни қўлдан чиқиб кетишини истамайди. Менга келсак".

Маринетта кулиб кесатиқ оҳангда менга дерди:

"Чиндан ҳам жуда даҳшатли одамсиз."

— Фақат истиқболингизни ўйлаяпман, деб норозилик билдирардим. У ижирғаниш билан бошини силкитарди. Аслида, унинг ўзи буткул тан олмаса-да, уни турмушга чиқишга ундаётган нарса жисмоний етуклик эди.

Тушликдан кейин уйдагилар чарм диванлар, тўқима ўриндиқлар устига чўзилиб мудрашга тушишарди. Мен жазирама иссиққа қарамай муздек уйни тарк этардим ва ойнавандли эшикнинг дарпардасини очиб ўт пуркаётган осмон остига чиқардим. Маринеттанинг мендан ўрнак олишини билардим: тош йўлкада унинг қадам товушлари эшитилиб турарди. У юришга қийналар, баланд пошналари қотиб кетган замин устида қайрилиб кетай дерди. Биз айвоннинг тош панжараси устига тирсакларимизни қўйиб, атрофга назар солардик. Маринетта ўтдек қизиб кетган тош устига яланғоч билани қачонгача босиб тура олишини билмоқчи бўларди.

Оёқларимиз остида ясанган водий узра сокинлик ҳукмрон эди. Қум тепаликлар пўлатранг осмон билан туташган жойда қора рангдаги камалак шаклини пайдо қилган эди. Соат тўртга қадар ҳеч бир инсон, ҳеч бир жонивор ташқарига чиқмайди. Пашшалар бир жойда туриб қанот қоқади, водий устидаги ягона булут парчаси муаллақ туриб қолганга ўхшайди.

Ёнимдаги аёлнинг ҳеч қачон мени сева олмаслигини, унинг мендаги хислатлардан жирканишини билардим.

Бироқ ана шу сукунат, енгиб бўлмас ҳаяжон ичида биз таиқо нафас олаётган эдик. Оила аъзолари томонидан шафқатсиз таъқиб остига олинган ушбу ёш вужуд, кунгабоқардек менга илтижо билан боқарди. У ёқмайдиган ҳар бир сўзимга ҳазил-ҳузул билан жавоб қайтарарди. Мен томондан қилинадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатни силтаб ташлашни ҳам яхши ҳис қилардим.

Саҳар пайтлари қилинган ўша сайрлар, ҳаммани мудроқ босган пешин пайтида қурилган суҳбатлар ҳақида нималарни ўйлаган эдинг, Иза? Айтмоқчи, бир куни меҳмонхонанинг дарпардалари ортида туриб, Калезде меҳмон бўлиб турган (ва шубҳасиз Маринеттани таъқиб остига олишни кучайтириш учун келган) онангга:

"Дунёқараш масаласида эримнинг унга таъсири салбий... лекин қолган масалаларда у Маринеттани овунтириб юрибди ва ушбу нарса буткул зарарсиз амалга ошяпти" деётганингни эшитиб қолдим.

— Ҳа, — деди онанг, — эринг уни овунтириб юрибди: муҳими ана шу.

Маринеттани овунтириб юрганамга сизлар хурсанд эдинглар.

"Лекин, — дея такрорлардингиз онанг билан сен, — таътил тугагач, бошқа бир овунчоқ топишга тўғри келади".

Мендан қанчалар нафратланмагин, Иза, ана шундай сўзларинг учун ундан ҳам кўпроқ нафратланардим. Шубҳа йўқки, бундан зиғирча ҳам хавф-хатар йўқлигига сенинг ишончинг комил эди. Эҳтиросдан холи бўлган аёллар унинг нима эканлигини унутиб қўядилар.

Тунги сайрларимиз бундан ҳам беозор кечар эди. Август оқшомларининг бирини ҳамон эслайман. Кечки овқат Дрейфус масаласи туфайли тўполон билан ўтди. Масалани мен билан бирга қайта кўриб чиқиш тарафдори бўлган Маринетта аббат Ардуенни саросимага солишда, уни бир қарорга келишга мажбур қилишда мендан ўзиб кетди. Сен Дюрмон ёзган мақола ҳақида сўзлаб берган эдинг, Маринетта черков хорида иштирок этадиган болаларнинг овози билан сўраб қолди:

"Жаноб аббат, яҳудийлардан нафратланиш ижозат этилганми?"

Аббатнинг ўша куни мавҳум мавзулардан фойдаланиб ўтирмагани бизга маъқул тушганди. У аслзода миллатнинг буюклиги, унинг олий даражадаги гу-

воҳлиги, аввалдан белгиланган эътиқодга юз тутажаклиги, дунёнинг охири ҳақида хабар келтиражаклиги тўғрисида гапирди. Губерт Тангримизнинг қотилларини нафрат ўти остига олиш керак, деб норозилик билдирган эди, аббат, ҳар биримиз Тангрининг ягона қотилини: "Фақат ўзимизни, бошқа ҳеч кимни..." нафратимизга сазовор деб ҳисоблашга ҳақлимиз.

Сен саросимага тушдинг ва бундай ажойиб ақидалар Францияни муҳожирлар қўлига топшириб қўйишга олиб келади дединг. Сени Жанна д'Арк ҳақида сўз бошлашинг аббатни қийин аҳволдан қутқарди ва сизларни яраштирди. Шийпонда (айвонда) турган болалардан бирининг овози келди:

"Қаранглар, қандай ойдин кеча!"

Мен ташқарига чиқдим. Маринеттанинг ортимдан келишини билардим. Чиндан ҳам унинг бўғиқ товуши қулогимга чалинди:

"Мени кутиб туринг."

У елкасига мўйна ёпинғич ташлаб олганди.

Тўлин ой шарқ томондан кўтарилиб келмоқда эди. Маринетта майса устига қия бўлиб тушган сочларнинг ажойиб шаклларида завқ олмоқда эди. Деҳқонларнинг уйларига фақат бир томондан, эшик-деразалар томондан ёғду тушмоқда эди. Итларнинг вовуллаши қулоққа чалинарди. У мендан: "Наҳотки, ойдин туфайли дарахтлар ҳам сукутга кетган бўлсалар",— деб сўради. Кейин: "Бундай тунлар, сўққабошлар азоб чексин учун яратилган",— деди ва бироздан сўнг қўшимча қилди: "Сохта безакнинг ўзгинаси!"

Шундай лаҳзаларда қанча-қанча вужуд бир-бирлари сари интиладилар! Ошиқлар ва табиат тил бириктириб олгандек! Маринеттанинг киприги остидаги кўз ёши томчисини яққол кўриб турардим. Сукутга кетган борлиқ ичида ҳаракатга келиб турган ягона нарса унинг нафаси эди. 1900 йилда вафот этган Маринеттадан нима қолди экан? Ўттиз йилдан бери ер қарида ётган вужуддан нима ҳам қоларди? Ўша тундаги сочларининг бўйи ҳамон ёдимда. Эҳтимол таннинг қайта тирилишига ишонмоқ учун, шу таннинг истакларини снга билиш даркордир. Таннинг истакларини суистеъмол қиладиганлар, унинг қайта тирилиши мумкинлигини тасаввур ҳам қила олмайдиганлар, бу уларга юборилган жазодир.

Маринеттанинг қўлидан ушладим: шу дамда у хафа бўлган боладек эди назаримда: у ҳам боладек елкамга бош қўйди. Мен қаршилик қилмадим, узилган шафтоли лойга тушмоқда эди. Ёнма-ён ўсанлиги сабабли шохлари бир-бирларига чирмашиб кетадиган дарахтлар каби, ўзларига жуфт танлайдиган инсонлар кўпчиликни ташкил қилади.

Лекин ана шу лаҳзада, сени, Иза, сендан қасос олишим мумкинлигини, сени қийноққа солиш учун Маринеттадан фойдаланишни ўйладим, бу бориб турган пасткашлик эди. Ушбу фикр ақлимни қанчалар қисқа муддат банд қилган бўлмасин, ниятим ушбу жиноятни амалга ошириш эди. Биз анор ва ясмийн буталари томон, ойдин нури тушмаётган томонга ишонар-ишонмас бир нечта қадам қўйдик. Тақдирни кўрингки, узумзор сари олиб берадиган, аббат Ардуен ҳар куни ибодатга борадиган хиёбондан қадам товушлари эшитилди. Шубҳасиз бу ўша эди... Унинг оқшомлардан бирида менга айтган сўзларини эсладим: "Сиз жуда олижанобсиз". Қани энди у ўша лаҳзада кўнглимдан нималар кечаётганини билса! Эҳтимол, мени ўшанда номус ҳисси бу йўлдан қайтаргандир?

Мен Маринеттани яна ёруғ жойга бошлаб келдим ва сқамсйка устига ўтказдим. Унинг кўзларини рўмолчам билан артиб қўйдим. Ундаги ёлғизлик ҳисси, кўз ёшлари мени бир оз бўлса-да ҳаяжонга солганини сездирмадим.

IX

Эртаси куни эрталаб у от сайрига чиқмади. Мен Бордога кетдим. (Таътилда бўлишимизга қарамай, ишларимни тўхтатмаслик учун ҳафтада икки кунни Бордода ўтказардим.)

Калезга томон поездга ўтирганимда, Жануб сари кетадиган тез юрар поезд вокзалда турарди; "Бяритз" деб ёзилган вагон деразасидан кулранг либос кийган, юзига ёпинғич ташламаган Маринеттани кўриб ҳайратга тушдим. Дугоналаридан бирининг уни кўпдан бери Сен-Жан-де-Люзга таклиф қилиб юрганини эсладим. Маринетта безакли журнал кўриб ўтирарди ва менинг имо-ишораларимни пайқамади. Оқшом сенга бу ҳақда гапирган эдим, сен деярли аҳамият бермадинг, чунки уни

вақтинча кетиб қолди деб ўйлаётган эдинг. Кетганимга кўп бўлмай Маринеттанинг дугонасидан телеграмма олганини айтдинг. Бундан менинг хабарим йўқлигига ҳайрон эдинг. Эҳтимол, бизни Бордода яширинча учрашди деб ўйлагандирсан?! Айтмоқчи, ўша кунлари Мария иситмалаб ётарди: уни бир неча кундан бери ичи кетар ва бу нарса сени ташвишлантирмоқда эди. Шунини тан олиш керакки, болалардан биронтаси бетоб бўлгудек бўлса, ҳеч нарса кўзингга кўринмай қоларди.

Кейин бўлиб ўтган воқеаларни қани энди эсламасам. Ўттиз йилдан зиёд вақт ўтган бўлса ҳам бу ҳақда ўйлаш, менга ниҳоятда оғир. Мени нималарда айблаганингни яхши биламан. Табибларга кўрсатишни истамагансан деб юзимга солгандинг. Ҳеч бир шубҳа йўқки, агар биз профессор Арнузанни олиб келганимизда, унинг грипп эмас, балки тиф билан оғриганини аниқлаган бўларди. Лекин, бир эслаб кўр. Атиги бир мартагина, сен менга: "Арнузанни чақирсак қалай бўларкин" дегандинг.

"Доктор Аубрунинг айтишича, дегандим сенга, у қишлоқда худди ана шундай гриппдан йигирматасини даволаётган эмиш..."

Сен ортиқ гапирмадинг. Эртаси куни, Арнузанга телеграмма берайлик деб менга ялинганингни даъво қиласан. Шу гап рост бўлса, менинг эсимдан чиқмаган бўларди. Кунлар ва тунлар мобайнида ушбу воқеаларни қайта-қайта хаёлдан ўтказганман, лекин буни эслай олмаганман. Мен хасис бўла қолай... лекин гап Марианинг соғлиги ҳақида бораётган бир пайтда қизганчиқлик қилиш даражасида хасис эмасман. Профессор Арнузаннинг ниҳоятда художўйлиги ва инсонпарварлиги туфайли одамларни даволаши қанчалар ёлғон бўлса, бу гап ҳам ҳақиқатдан шунчалар йироқдир: биз "ичак йўлига ўтиб кетган оддий грипп" деб ишонган эдик, шунинг учун мен Арнузанни чақиртирмаганман. Ўша Аубру кучдан кетиб қолмасин деб Марияга овқат едирганди. Уни мен эмас, ўша ўлдирди. Арнузанни чақирмасликка ўзинг ҳам рози бўлгандинг, ёлғончи. Марианинг ўлимига мен жавобгар эмасман. Менга бундай айб қўйиш даҳшат: сен бўлсанг бунга ишонасан, бунга ишониб келгансан!

Ўша мудҳиш ёз! Ўша ёзнинг жазирама иссиғи, чигирткаларнинг бетўхтов чириллашлари. Ҳеч қасрдан муз

топа олмаган эдик. Унинг тўхтовсиз терлаётган ва пашша талаётган юзини туш пайтлари артиб ўтирардим. Арнузан жуда кеч қолиб кетди. Парҳез буюрилганида, биз ундан аллақачон жудо бўлгандик. У алаҳсираётганга ўхшар ва:

"Бу дадамга! Бу дадамга!" деб қичқирарди.

Унинг: "Худойим, ахир мен ҳали ёш боламан-ку" деган гапини қайси оҳангда хитоб қилганини эслайсанми?

Кейин ўзига келарди-да:

"Йўқ, ҳали ҳам азобларга чиқай оламан." — дерди. Аббат Ардуен унга булоқ суви бермоқда эди. Унинг чўзилиб кетган гавдаси устида бошларимиз ҳам бўлиб ёнма-ён турмоқда эдик, қўлларимиз бир-бирларига тегиб кетмоқда эди. Ҳаммаси тугагач, сен мени тошбағирликда айблагандинг.

Ичимда нималар кечганини билишни истайсанми? Сендек бир христиан (тақводор) аёлни мурдага ёпишиб олганинг ғалати кўринганди. Ҳали куч керак бўлади, овқат еб олинг, деб сенга тоза ялинишганди. Лекин сени хонадан куч билан олиб чиқиб кетишга тўғри келди. Сен каравотнинг бир чеккасига ўтириб, унинг пешонасини, совиб қолган ёноқларини пайпаслардинг. Ҳали ҳаёт нафаси ўчиб улгурмаган сочларига лабингни босмоқда, дам-бадам тиз чўкиб, дуо ўқишнинг ўрнига пешонангни унинг совиб қолган жажжи қўлларига тираб турмоқда эдинг.

Аббат Ардуен сени турғазиб қўяр, Тангрининг Даргоҳига киришга муяссар бўладиган болаларга ўхшашлик лозимлиги ҳақида гапирар эди:

"У тирик, у бизларни кўриб турипти, у бизни кутаяпти".

Сен бош чайқардинг: бу сўзларнинг мазмунидан йироқда эдинг; эътиқодингни сенга ҳеч бир ёрдами тегмаётган эди. Ана шу чирий бошлаган ва ерга кўмилиши керак бўлган вужудингдан бўлган вужуд ҳақидагина ўйлаётган эдинг; мен, кофир бўлсам, Мариянинг қаршисида турар эканман, "жасад" сўзи нимани англатса, шуни ҳис қилмоқда эдим. Мен рўй бериши муқаррар бўлган видолашув, айрилиқни ҳис қилмоқда эдим. "Мария энди йўқ, бу ётган энди Мария эмас. Сиз Мариyani изляяпсизми? у кетиб қолди".

Кейинчалик, қизимизни тез унутиб юборганликда мени айблаган эдинг. Бироқ, унинг тобут ичида ётган жа-

садини сўйги бор бағримга босар эканман, ичимдан ни-
мадир узилиб кетганини яхши биламан. Лекин бу энди
Мария эмасди. Деярли ҳар куни сен билан қабристонга
бориб турмаганим учун мендан нафратланган эдинг.

"У қабристонга сира бормади,— дердинг сен қайта-
қайта. Ваҳоланки, у фақат Мариягагина бироз муҳаббат
қўйган эди... У тошбағир одам".

Маринетта кўмиш маросимига келди, бироқ, уч кун-
дан кейин яна жўнаб кетди. Ғам сени кўрмайдигандек
қилиб қўйган эди, сен бошқа томондан келаётган хавф-
ни кўрмаётган эдинг. Икки ойдан кейин, унинг Биар-
ритзда танишган адабиётчи, бир журналист билан унаш-
тирилганлиги ҳақида хабарни эшитдик. Зарбанинг ол-
дини олишнинг муддати ўтган эди. Сен бир сўзда туриб
олдинг — йиғиб юрган бор нафратингни Маринеттага
қарши сочаётгандек эдинг; сен кўпчиликка ўхшаш од-
дий бир инсон бўлган ўша "шахсни" кўришни ҳам
истамадинг; унинг бор-йўқ гуноҳи болаларимизни бой-
ликдан махрум қилди: айтмоқчи, ўша бойликнинг унга
нафи йўқ эди, негаки унинг катта қисми Филипнинг
жиянларига насиб қилганди.

Лекин ҳеч қачон сенинг ақлинг қуюлмайди: сенда
виждон азобидан асар ҳам йўқ; сенчалик хотиржамлик
билан адолатсизликка йўл қўядиган кимсани учратма-
ганман. Қайси майда-чуйда гуноҳларинг учун тавба
қилганингни худо билади! Лекин Исо тилга олган ва
умринг давомида сен оёқ ости қилмаган бирон-бир
фазилат қолмади. Сен осонлик билан ўзингга ёқмаган
нарсаларни ерга уришга баҳоналар топасан. Сен ҳеч
қачон кўрмаган ва билмаган опангни эри ҳақида: "Опам
Бяриттзда саёқ бир муттаҳамнинг қўлига тушиб қол-
ди..." дегандинг.

Шўрлик Маринетта тўлғоқ пайтида оламдан
ўтганида (менга Мария хусусида қанчалар шафқатсиз-
лик билан баҳо берган бўлсанг, сени ҳам шу тахлитда
баҳолашни истамаган бўлардим албатта!"), сенда на-
фақат қайғудан ҳеч бир асар кўринмади. Рўй берган
воқеалар сенга дастак топиб бергандек эди; шундай
бўлиши табиий эди: уни ажал бошлаб кетган; сенда
ҳеч бир айб йўқ; сен бурчингни бажардинг; бадбахт
қиз оиласининг эшиги унинг учун ҳар доим очиқ
бўлганини, унга интизор эканини, бир оғизгина сўзи
кифоя қилишини яхши биларди. Ҳар ҳолда бемалол

ўзингни оқлай оларнинг: бу ишга сен бош қўшмаган эдинг. Бунинг учун сендан саботли бўлиш талаб қилинган эди: "Қалбингиз буюрган ишни қилмаслигингиз керак бўлган вақтлар ҳам бўлиб туради".

Йўқ, сени азобламоқчи эмасман. Умрининг охирига қадар Маринеттанинг ўғли, кичкинтой Люкни боққан онангни ўлимидан кейин, унга яхши муомалада бўлганингни тан оламан. Таътил вақтларида унга қарадинг, ҳар қишда бир марта, Вайон атрофида жойлашган коллежга бориб уни кўриб турдинг: "Ота ўз бурчини бажармаётган эди, шунинг учун сен бурчингни адо этаётган эдинг".

Люкнинг отаси билан 1914 йилнинг сентябрида қандай қилиб танишганимни сенга сира айтиб бермаган эдим. Мен бирон-бир банкдан пўлат сандиқни ижарага олиш илинжида юрардим: қочқин париждиклар уларнинг ҳаммасини банд қилган эдилар. Ниҳоят Креди Лйоннэ банкининг дирсктори мижозларидан бирининг Парижга қатнаётганини ва эҳтимол ўзининг пўлат сандиқини менга қолдиришга рози бўлишлигини хабар қилди. У менга мижознинг кимлигини айтганда, мен гап у Люкнинг отаси ҳақида бораётганини англадим. О, йўқ, у сенинг тасаввурингдаги маҳлуқ эмас эди. Ўттиз саккизга кирган, қотма, жонсарақ, безовта, ҳарбий кенгашнинг чақириқларидан ҳолдан тойган бу одам, мен ўн тўрт йил аввал Маринеттани кўмиш маросимида учратган ва иш юзасидан суҳбатлашган одамга сира ўхшамасди. У мен билан очиқчасига гаплашди. У бир аёл билан турмуш қурган, лекин Люкни у билан таништиришни истамади. Фарзандининг тинчини ўйлаб, ўглини бувиси Фондодежга ташлаб қўйган эди. Менинг бечора Изам, ўшанда ана шу одамга нимани таклиф қилганимни сен ва болалар билганингизда эди! Энди буни сенга айтсам бўлади. У пўлат сандиқни ўзининг номида қолдирган, менга эса ишонч қоғозини берган бўларди. Менинг ҳаракатдаги барча мулким шу ерга қўйилиб, Люкнинг номига хатланган бўларди. Ҳаёт эканман отаси пўлат сандиққа тега олмаган бўларди. Лекин ўлимидан кейин, у яна пўлат сандиқнинг соҳибига айланар ва сизлар ҳеч нимани билмаган бўлардингиз...

Турган гапки, мен ҳам, менинг бор мулким ҳам ана шу одамнинг қўлида қоларди. Ўша лаҳзада сизлардан

жуда-жуда нафратланган бўлсам керак! Шундай қилиб, у рози бўлмади. У ботина олмади. Яна номусни ўртага солди.

Қандай қилиб мен ана шундай телбалик қилишга қодир бўлиб қолдим? Ўша пайтлар болалар ўттизларга бориб қолишган, оила қўрган, узил-кесил сенинг томонингга ўтган, ҳамма нарсада мендан юз ўгирган эдилар. Сизлар пинҳона иш юритардинглар; мен душман эдим. Тангри шоҳид, сен улар билан, айниқса Женеваева билан аҳил эмасдинг. Сен уни ўзингни ёлғиз ташлаб қўйганликда, ҳеч нарсани сен билан маслаҳат қилмасликда айблардинг, лекин менга қарши сизлар ҳамжиҳат эдинглар. Шунини айтиш керакки, ҳамма нарса жимгина содир бўларди, тантанали кунларни ҳисобга олмаганда: болаларнинг турмуш қуришлари пайтида қаттиқ жанжаллар бўлиб ўтган эди. Мен сеп бермай, рента ажратиш билан кифояланиб қолишни истар эдим. Қариндош тутинаётган оилаларга бойлигимни миқдори ҳақида сўзлашдан бош тортдим. Мен тўғри иш юритганман, мен ҳаммадан кучли эдим, мени нафрат қўллаб-қувватлаганди, нафрат ва муҳаббат, кичкина Люкка бўлган муҳаббатим. Қариндошлар талабчанлик қилиб ўтирмадилар, негаки, улар мероснинг ҳар ҳолда кичкина эмаслигидан умидвор эдилар.

Лекин оғиз очмаслигимдан сизлар безовта эдингиз. Очиғини билмоқчи бўлардингиз. Женеваева баъзан мени эритмоқчи бўларди: бечора тўпорининг оғир бошмоқларни судраб келаётганини узоқдан эшитардим! Унинг кўзларини очкўзликдан ёниб кетишини кўриш учунгина, унга тез-тез: "Ўлганимдан кейин, менга раҳмат дейсанлар" дердим. У сенга ушбу ажойиб сўзларни такрор-такрор айтарди. Бутун оила жазавага тушарди. Худди ана шу кезларда, яширилиши мумкин бўлмаган нарсалардан бошқа ҳамма нарсадан сизларни маҳрум қилишнинг чорасини излаб юрмоқда эдим. Хаёлимни кичкинтой Люкгина банд қилган эди. Ҳаттоки, ерларни ҳам гаровга қўймоқчи бўлгандим...

Шунини ҳам айтиш керакки, бир марта сизларнинг лўттибозликларингизга ишонган ҳам: Мариянинг вафотидан кейинги йили мен касал бўлиб қолдим. Бетобликнинг баъзи белгилари қизалоғимизни олиб кетган дарднинг белгиларига ўхшаб кетарди. Мени даволашла-

рини ёқтирмайман, докторлар ва дорилардан даҳшатга тушаман. Сен ўрнишдан турмасдан ёт ва Арнозанни чакиртириб кел деб такрорлайверардинг.

Ўз-ўзидан маълумки, сен вафодорлик ва хавотир билан менга ғамхўрлик қилдинг, баъзан эса нималарни ҳис қилаётганим ҳақида савол берганингда, товушингда безовталикни ҳис қилдим. Пешонамни, болаларникини қандай ушлаган бўлсанг, шу йўсинда ушлаб кўрардинг. Тунларни менинг хонамда ўтказдинг. Кечалари безовта бўлсам, ўрнишдан туриб, сув берардинг. "Мени эҳтиёт қиляпти, деб ўйлардим...ким ўйлапти дейсиз?... Эҳтимол бунга бойлигим сабабчидир?" Йўқ, сен пулни яхши кўрмайсан...Эҳтимол ўлимим фарзандларингни аҳволини мушкуллаштириб қўйиши мумкинлиги сабаб-лидир? Бунга ишонса бўлади. Лекин бу тахмин ҳам тўғри эмасди.

Арнозан мени кўриб бўлгандан кейин, айвонга чиқиб у билан баламд овозда гаплашдинг:

"Мариянинг тифдан вафот этганини ҳаммага айтинг, доктор. Менинг шўрлик икки акам туфайли, уни сил олиб кетди деган, гаплар юрипти. Ёмон одамлар ўз сўзларидан қайтмаяптилар. Бу гапларнинг Губерт ва Женевьевега зарари тегмаса деб кўрқаман. Эримнинг касали оғир бўлса, бу шов-шувларга жон кирган бўларди. Бир неча кундан бери ундан хавотирдаман: шўрлик болаларимни ўйлаб кетаман. Уйлангунга қадар унинг ҳам ўпкаси касал бўлганини биласиз. Бу нарса ошкор бўлиб қолган: ҳеч нарсани яшириб бўлмайди: одамларга ана шуниси жуда ёқади! Агар у юқумли касалликдан вафот этган тақдирда ҳам, одамлар, Марияга ишонмагандек, бунга ишонмаган бўлардилар: бу нарса болаларимга яна зарба бўларди. Унинг ўзини эҳтиёт қилмаслигини кўрганимда, фиғоним фалакка чиқади. У қимирламай ётишни ҳам истамаган эди! Худди гап фақат унинг устида бораётгандек! Лекин у ҳеч қачон бошқаларни ўйламайди, ҳатто ўзининг фарзандларини ҳам... Йўқ, йўқ, доктор, сиздек бир кимса ана шундай одамлар борлигига ишонмайсиз... Сиз аббат Ардуенга ўхшайсиз, ёмонликка ишонмайсиз..."

Сен қайтиб кирганингда, мен ётган жойимда кулиб ётардим. Кулишимнинг сабабини сўрадинг. Мен иккаламиз тез-тез қўллайдиган сўзлар билан жавоб қилдим: "— Шунчаки, ўзим".

"Нимага куляпсан?— Шунчаки, ўзим.— Нимани ўйлаб қолдинг?— Шунчаки, ўзим".

X

Мен бир ой давом этган хасталиқдан кейин бу дафтарни яна қўлимга оляпман. Хасталиқ менга ёпишиб олиши билан, оиланинг ҳамма аъзолари каравотимни ўраб олишди. Сизлар шу срдасиз, мендан кўз узмайсиз.

Ўтган якшанба олдимга Фили келган эди. Кун иссиқ; гапларига ҳа ёки йўқ деб жавоб бермоқда эдим: ўзимдан кетиб қолибман... Қанча вақт ўтди? Билолмадим. Унинг товуши мени уйғотиб юборди. Мен уни, унинг тик қулоқларини ғира-шира қоронғиликда кўриб турардим. Кўзлари бўри боласиникидек чақнамоқда эди. У қўлидаги соати ёнига тилла занжир тақиб олган эди. Кўйлагининг очиқ ёқасидан озгин кўкраги кўзга ташланарди. Яна ўзимни билмай қолибман. Туфлиларининг ғижирлаши ҳушимга келтирди, киприкларим орасидан уни кузатдим. Фили курткамни, картмонимни олиб юрадиган ички чўнтаги жойлашган томонни пайпаслаб кўрмоқда эди. Юрагим қанчалар тез уриб кетмасин, ўзимни қимирламай ётишга мажбур қилдим. Чўчидими йўқми? Жойига келиб ўтирди. Мен ўзимни уйғонгандек қилиб кўрсатдим: ундан узоқ вақт ухладимми деб сўрадим:

"Бир неча лаҳза, холос, бува".

Безори болалар таъқиб қиладиган кимсасиз қарияларда бўладиган қўрқув мени қамраб олди. Эсимни едимми? Назаримда, унинг қўлидан одам ўлдириш келади. Губерт бир куни, Филининг қўлидан ҳамма нарса келади, деганди.

Бахтсизлигимни сезяпсанми, Иза. Бу сатрларни ўқиётганингда, ачинишга кеч бўлади. Лекин бир оқ бўлса ҳам ачинарсан деб умид қилиш менга хуш келяпти. Сенинг абадий дўзахингга ишонмайман, аммо ҳаётлигида лаънат остида бўлган, таҳқирланган, доими хато йўлдан юрган одамлар ўйлагандек яшашни эмас асл маъноси билан яшаш нима эканлигини билмаган бир инсон бўлиш нима эканлигини биламан. Мен азо чекапман, Иза. Жануб шамоли ҳавони ёндирапти. Мен сув ичгим келяпти, олдимда эса ҳожатхонадан оли

қелинган илиқ сувдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Миллионлаб пулим бор, лекин бир стакан муздек сув йўқ.

Балки, Фили менга бошқа бир болани, эндиликда ўттизлардан ошиши керак бўлган жиянимиз Люкни эслатгандир; эҳтимол шунинг учун унинг олдимда ўтиришига қаршилик қилмагандирман. Сахийлигини ҳеч қачон камситган эмасман: ўша болага мурувват кўрсатдинг. Сен Люкни ёқтирмас эдинг: зайтундек тим қора кўзли, калта сочли бу бола Маринеттанинг ўгли эди ва Фондодежларга асло ўхшамасди. У ўзи яшаётган Байон коллежида яхши ўқимади. "Лекин,— дердинг сен,— буниси билан менинг ишим йўқ. Унга таътил вақтида қараётганим ҳам стади".

Уни китоблар қизиқтирмас эди. Ҳеч бир жонивордан ҳоли ана шу срларда, у ҳар куни бирон-бир ўлжа топишнинг пайида бўлар, йилда биз томонларга келиб қоладиган ягона қуёснини ҳам у ушлаб оларди: унинг қонга беланган қуёснини қулоғидан маҳкам ушлаб тоқзор томон кетган катта йўлдан қувониб қўл силкиши ҳамон кўз ўнгимда. Саҳар пайтлари унинг кетаётганини эшитиб қолардим. Деразамни очардим ва у ўзининг ширали товуши билан менга туман орасидан туриб қичқиради:

"Қармоқларимдан хабар олиб келаман".

У менга тик боқиб турар, кўзларини олиб қочмас, мендан кўрқмас эди; кўрқкиш унинг хаёлига ҳам келмаган бўларди.

Уйдан бир неча кунга кетиб, огоҳлантирмасдан қайтиб келган, уйда сигара исини ҳис қилган, меҳмонхонада гиламлар йиғиштирилиб қўйилганлигини, тўхтаб қолган тантананинг бошқа белгиларини кўрган кезларим мен қатъиян ман қилганимга қарамай, уйдан қорамни ўчиришим билан Женевьева ва Губерт дўстларини бошлаб келиб "халфана" ташкил қилишарди; сен эса уларнинг ёнини олардинг ва: "Меҳмон ҳам чақириб туриш керак" дердинг. Мени жаҳлдан тушириш учун Люкни олдимга юборар эдинглар. У мендан қандай кўрқкишинларни кула-кула айтиб берарди:

"Меҳмонхонага кирсам рақс тушишаётган экан. "Ана амаким келяпти! У сўқмоқ йўлдан келяпти, деб бақирдим. Уларнинг саросимага тушганларини бир кўрсанг эди! Иза холам билан Женевьева сомсаларни омборхонага олиб бориб қўйишди. Ана тўполон!"

Бутун дунёда ана шу кичкина болагина, мендан қўрқмади. Баъзан унинг қармоқда балиқ овлаётганини кўриш учун, у билан дарё бўйига тушардим. Доимо югуриб, сакраб юрадиган ана шу вужуд, мажнунтолдек соатлар мобайнида диққатини бир ерга йиғиб, қимирламай туришга қодир эди. "Бундан адабиётчи чиқмайди",— деб Женевьева тўғри айтган эди. У ҳеч қачон ойдинни томоша қиламан деб айвон устига чиқиб ўтирмасди. Унда табиат тушунчаси йўқ эди, чунки табиат унинг ўзи эди, у табиатнинг қўйнига сингиб кетган, унинг кучларидан бирига айланган, унинг мавж ураётган булоқлари орасида тирик бир булоқдек эди.

Ана шу гўдакнинг ҳаётида юз берган мудқиш воқеалар ҳақида ўйлардим: онасининг ўлими, уйимизда номи тилга олиниши керак бўлмаган отаси, интернат, ёлғизлик. Бундан озроғини бошимдан ўтказган бўлганимда ҳам ҳасрат ва нафратдан ёрилиб кетардим. Лекин ундан шодлик уффуриб турарди. Менга шуниси галати туюлардики, мендан ҳамма қанчалик нафратланса, уни шунчалик яхши кўришарди.

Ундаги софлик, ёмонликни билмаслик, бекфарқлик мени тобора ҳайратга солмоқда эди. Бизнинг болаларимиз қобил болалар бўлишган, буни тан оламан. Ўзинг айтгандек, Губерт ёшлигида ҳаммага ўрнак бўлганди. Бу ўринда, сен берган тарбиянинг меваларини тан олмақ керак. Агар Люк эр киши бўлиб етишганда эди, у беозорлигича қолаверган бўлармиди йўқми? Унинг софлиги онгли хатти-ҳаракатнинг маҳсули эмас, бу кўпроқ тошлар оралаб оқаётган сувнинг мусаффолиги эди. Аллақандай ички бир чуқур хўрсиниш, мени ана шу ерга келганда тўхташга мажбур қиляпти. Сени тор доирадаги қарашларинг кесатиқларинг, башарангни буриштиришларинг, заҳар-заққум тилинг, азобларинг менга шу бола келтирган кулфат қаршисида ҳеч нарса эмас эди: бу ҳақда мен узоқ вақт ўтгандан кейин билдим. Сенинг айтишингча, инсондаги барча камчиликлар худодан, лекин ҳеч ким Люкдан бирон-бир камчилик излаб топа олмасди: у яратгувчининг қўлидан бутун ва баркамол бўлиб чиққан эди. Унинг олдида ўзимни мажруҳдек ҳис қилар эдим.

Уни ўғлим қатори кўрганман деб айта олган бўлармидим? Йўқ, у менга ўхшамаганлиги сабабли ҳам, уни яхши кўрганман. Губерт ва Женевьева, бадфеъллик,

ўзгаларни назарга илмаслик, мол-дунёга ҳирс қўйиш, бошқалардан нафратланиш хислатлари билан менга тортгандилар. (Женевьеве эри Альфред билан менинг усулимда шафқатсизларча муомала қилади). Люк эса менга ўхшамаган бошқа дунё эди.

Ҳеч қачон у тўғрида қайғурмасдим. Отаси уни Янги йил арафасида ва Пасхада ўзи билан олиб кетар, ёзги таътилда эса, бизникига келарди. У бу ерларни октябрь ойида, қушлар билан бирга тарк этарди.

У худога ишонармиди? Сен бу ҳақда шундай дердинг:

"Ана шу шумтака Люкда ҳам Тангрининг таъсири бор. Якшанба кунларидаги ибодатни у қанда қилмайди. Ҳа, айтмоқчи, хайр-эҳсон масаласида ҳам у жуда омилкор. Қолаверса, ҳар ким топганига яраша эҳсон қилсин, дейилган".

У менга ҳеч қачон бу нарсалар ҳақида гапирмас, бунга ишора ҳам қилмас, кўпроқ бу дунёга алоқадор бўлган нарсалар ҳақида фикр юритарди. Баъзан у чўнтагидан қаламтарашни, қармоғи ёки чуғурчиқларни чақириш учун ишлатадиган ҳуштагини олмоқчи бўлиб, кичкина қора тасбеҳни тушириб юборар ва шу заҳотиёқ уни ердан оларди. Якшанба кунлари эрталаб, у номаълум бир куч таъсирида оғир, хотиржам, вазминроқ кўринарди.

Мени Люкка боғлаб турган яна бир нарса бор: мен уни беш йил муқаддам абадий уйқуга кетган қизчамиз Мариянинг акаси деб билардим, лекин у қизимиздан жуда-жуда фарқ қиларди: Мария ҳашоратга азоб берса, изтиробга тушар ва мох қоплаган дарахтларнинг тана-сига Биби Марьямнинг тасвирини туширишдан ниҳоятда баҳра оларди. Буларнинг бари эсингдаир! Шундай қилиб, сен шумтака деб атайдиган Маринеттанинг ўғли қиёфасида қизалоғим Мари тирилиб келган эди: гўё унинг қиёфасида жўш урган ва у билан бирга қайтиб ер қаърига кириб кетган булоқ қайтиб оёқларим остида жилдирамоқда эди.

Уруш бошланганда, Люк ўн олти ёшларда эди. Губерт ёрдам кўрсатиш хизматида сафарбар қилинган, у чидам билан қатнайдиغان чақириқ комиссиясининг мажлислари сени ташвишга соларди. Ўғлимиз баъзи бир таъна гаплардан қутилиш учун ҳарбий хизматга бориш истагида юрар, сен эса узоқ йиллар юрагингда сақлаб

юрган сирни — унинг эски касали ҳақидаги гапларни ошкор айтадиган бўлиб қолгандинг.

Бечора Иза, яна таъна тоши отяпти деб қўрқма. Ўша пайтларда мен билан камроқ қизиқардинг. Қишки жанглarning давом этишидан безовта бўлаётганимни сезмасдинг. Люкнинг отаси аллақандай бир Вазирлик ихтиёрига юборилган, бола нафақат таътил мобайнида, балки, Янги йил ва Пасха байрамларида ҳам биз билан бирга эди. Уруш унинг жон тани эди. У ўзи ўн саккиз ёшга тўлмасидан урушнинг тамом бўлиб қолишидан қўрқарди. У авваллари бирон-бир китобни қўлига ушламаган бўлсада эндиликда махсус китобларни тинмай муроала қилар, ҳариталарни ўрганар, тинмай бадантарбия билан шуғулланмоқда эди. Ўн олти ёшида унда бақувват одамнинг келбати бор эди. Бу бола ярадор бўлганлар ва ўлганлар устида эзилиб ўтирмаган бўлар, хандақларда ҳаёт ҳақидаги энг машъум ҳикояларни унга ўқитганимда, қатнашиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайдиган даҳшатли ва ажойиб жисмоний мусобақа унинг кўз ўнгида гавдаланарди: шошилиш керак эди. Эҳ, кеч қолишдан қанчалар қўрққан эди у! Телба отанинг руҳсати аллақачон унинг чўнтагида эди. Ўн саккизинчи йилнинг январини яқинлашган сари мен қария Клемансоннинг ишлари қандай бораётганини ички бир ҳаяжон билан кузатар эдим: тутқундагиларнинг ота-оналари ана шундай ҳаяжон билан Робеспьернинг интиқосини кузатган ва ўғиллари суд қилингуна қадар солимининг қулашига умид билан қараган бўлишлари керак.

Люк Суж ёнидаги қисмда жанговар машқларда қатнашаётган пайтда сен унга иссиқ кийимлар, ноз-неъматлар юбориб турдинг. Лекин: "Унинг орқасидан ҳеч ким йиғлаб қолмайди..." деганимда, сени қотилга ўхшатгим келарди.

Ушбу сўзларингда жанжалга сабаб бўладиган ҳеч бир нарса йўқлигини тан оламан.

Урушнинг Люк жўнайидиган кунга қадар тугамаслигига кўзим етиб, умидларим пучга чиқди. Жанглр Шмен-де-Дам атрофида давом этаётган кезларда, у биз билан хайрлашгани келди. Начора! Кечалари безовта қиладиган, ҳалигача юракка азоб бериб юрган воқеани эсламоқчиман: Ўша куни хонамдан чарм кармонни топиб олдим. Курсилардан бирини оёғим остига қўйиб, китоб жавонининг устида турган Демостеннинг ганч

шилланган бошини суғуриб олмоқчи бўлдим, аммо уни жойидан қимирлатишнинг иложи бўлмади. Сафарбарлик эълон қилингандан бери уни олтин тангаларга тўлдириб қўйган эдим. Олтинларни кармонимга жойладим. Кармон бўйнимга бўғма илон мисол ўралиб олган, зилзамбилдек оғир эди.

Уни Люкка узатдим. Аввалига у нималигини тушунмади.

"Буни нима қиламан, амакижон?"

— Турли шарт-шароитларда бу сенга асқотади: бу билан кўп ишларни амалга ошириш мумкин.

— Ўзимнинг лаш-лушим ортиқчалик қилиб турган бир пайтда, яна шунча пулни кўтариб юришга рози бўлади деб ўйладингизми?— деди у кулиб.— Биринчи тепаликни олишдаёқ мен уни буталар орасига улоқтиришга мажбур бўламан...

— Шундайку-я, лекин урушнинг бошида одамлар бойликларини ўзлари билан бирга олиб кетишганди, ўғлим.— Улар ўзларини нималар кутаётганини билишмасди, амакижон."

Люк хонанинг ўртасида тик турарди. Олтин тўла кармонни диван устига ташлади. У қопдек ҳарбий устбошда жуда нозик кўринарди! Озгин бўйни кенг ўрага ўхшаш ёқа ичидан чиқиб турар, сочи олинганидан таниб бўлмасди. У ўлимга ҳозир эди, у аллақачон дом-дараксиз ғойиб бўлганлар орасидан ўрин олган эди. У бир зум кармонга тикилиб қолди, кейин менга ҳам истехзо, ҳам нафрат билан назар соларкан, мени қучоқлаб, ўпиб қўйди. Биз кўча эшигига қадар бирга бордик. У менга бурилиб қаради-да: "Буларни ҳаммасини Франция Банкига олиб бориб топшинг",— деди. Лекин мен энди ҳеч нарсани кўрмаётган эдим. Сени унга кулиб гапираётганингни эшитдим:

"Бунга умид қилмай қўя қол! Ундан кўп нарсани талаб қилиб юбординг чоғи!"

Эшик ёпилгач, йўлакда туриб қолганимни кўриб, "Олтинларингни олишга рози бўлмаслигини билардинг. Буни тан олишинг керак. Ишончинг комил бўлганидан бу ишни қилдинг",— дединг.

Кармонни диван устида қолдиргандим. Ким билсин, хизматкорлардан биронтаси уни топиб олдим? Шошилиб юқорига кўтарилдим: кармоним жойида эди, олтинларни жойига, ҳайкалча ичига жойлаб қўйдим.

Онам бир неча йилдан бери ана ўлади, мана ўлади билан беҳуш ётарди, бир неча кундан сўнг у оламдан ўтди, аввалига айрилиқнинг изтиробини сезмаган эканман, ҳар куни эслайман. Қабристонларни кўрарга кўзим бўлмаса-да, баъзи-баъзида зиёратга унинг қабрига бориб тураман. Қабристондаги гулларни ўғирлашади, деб эшитганимдан бери, у ерга гул олиб бормайман. Гулларни одатда камбағаллар ўз марҳумлари учун ўғирлайдилар. Панжара буюрсам бўларди, лекин ҳамма нарса қиммат.

Люкка эса қабр nasib қилмади. У дом-дараксиз йўқолди. Унинг ягона хатини ҳанузгача ёнимда сақлайман: "Яхши юрибман,— деб ёзганди у миннатдорлик йўсинда.— Юборилган нарсаларингизни олдим. Эҳтиром билан." Ҳар ҳолда ундан "эҳтиром" сўзини эшитиш мен учун катта қувонч эди.

XI

Кечаси нафасим бўғилиб уйғондим. Ўрнимдан туриб, амаллаб кресломгача бордим-да, саҳифаларни қайта кўздан кечирдим. Ўзимни шу даражада паст тушганимдан ажабландим. Ёзишни бошлашдан олдин, дераза тоқчасига суяниб ташқарини кузатдим: шамол тинган эди. Калез юлдузли осмон қўйнида ҳордиқ олмоқда эди: саҳарга яқин соат учларда кучли бўрон кўтарилди, ёмғир томчилай бошлади. Дўл ёғиб юбормасин-да ишқилиб.

Узумлар гул туккан, адирларда бўлғуси ҳосил етиляпти.

Бироздан сўнг хафсалам пир бўлди: мен нега энди ваҳимага тушиб қолдим: менга нима кераги бор. Энди ҳеч қачон ҳеч нарсанинг ҳосилини ололмайман. Фақат ўз-ўзимни бироз чуқурроқ ўрганишим мумкин. Эшитяпсанми, Иза? Ўлимимдан сўнг, васиятим битилган ҳужжатни топиб оласан. Бу ҳужжат Марининг ўлимидан сўнг, мен бетоб ётган ва сен болаларни ўйлаб қайғуриб юрган кезларда ёзилган. Унда мен ўз эътиқодим ҳақида, тахминан қўйидаги сўзларни битганман: "Сўнгги нафасим олдидан руҳонийнинг ёнимда бўлишига розилик берар эканман, кўзим равшанлигида розилик бермагунимча, бирон нарсдан фойдаланишларига йўл қўймайман."

Хуллас, сенга бир сирни ошкор қилмоқчиман: икки ойдан буён нафрат ҳиссини енгиб, диққат билан ўзимни кузатяпман: христианликка интилиш мени қийноққа солмоқда. Эндиликда мен Тангрим сари борадиган йўлнинг борлигига ишонаман. Ҳеч шак-шубҳасиз, ўз ўзимдан нафратлана олганимда, тақводорликни эплай олардим. Лекин умидим барча нарсалардан устун келяпти... Менга ишона олармикансан, Иза? Тангри ер юзига ташриф буюрмоқни истаса, сиз ҳақгўйларни деб эмас, балки биз гуноҳкорларни жазолагани келади. Сен мени яхши билмасдинг: ёзганларим мен ҳақимдаги ёмон ўйларинг уммонига яхшилик гулларини соча олармикан? Нима бўлганда ҳам, жажжи Мари қўйнимда ўтирган, кичкинтой Люк уйимиз олдидага курсига ўтириб адирларни кузатган кезларида уйғонган туйғумни сезиб турибсан.

О йўқ! Ўзига ортиқча баҳо бериб юборяпти, деб ўйлама! Мен юрагимни, илонлар чанғалида бўғилган, заҳар-заққум ютган юрагимни яхши биламан: газандалар чанғалида бўлса-да, у ҳамон уриб турибди. Илонлар чанғалидан қутилиш қийин, уни пичоқ ёхуд қилич билан кесиб ташламоқ мумкин: мен тинчлик олиб келмадим, балки қилич олиб келдим.

Бундан ўттиз йил олдин тайёрлаб қўйган васиятномамни тан олмаганимдек, сенга ишониб ёзган сўзларимдан эртага воз кечмоғим мумкин. Эътиқодингга ва унга боғлиқ барча нарсаларга бўлган нафратимни кечирарли ҳолат деб ҳисоблайман, лекин ўзларини христиан деб атайдиган кимсаларга нисбатан бўлган нафратим ҳамон камайгани йўқ: улар Унинг Қиёфасини, Унинг Тасвирини нотўғри тасаввур қиладилар, у дунёга жуда ҳам ишонавермайдилар. Сен бадбахтнинг худонинг бандаларига бундай баҳо беришга нима ҳақинг бор дерсан? Иза, наҳотки ҳеч бир фазилатга эга бўлмаган ана шу мурдорлар орасида ардоқлайдиган Зотга ўхшайдиган кимсалар бор бўлса? Бу гапларнинг ҳаммаси худога шак келтириш деб биласан.

Нега мен билан гаплашмайсан? Балки дардимни енгиллаштирадиган бирор сўзинг бордир. Наҳотки, янгича турмуш қуришимиз мумкин эмас. Менимча, мумкин. Қани энди, Тангрини ўртага қўйиб, ёзганларимни охиригача ўқиб чиқишингни илтижо қила олсам! Қани энди сўзларимни ўқиб бўлгач, сен билан учрашсам!

Қани энди, кўзингда ёш билан ётоғимга кириб келсанг ва менга қучоқ очсанг! Мен сендан узр сўрасам! Бир-биримизнинг қаршимизда тиз чўксак!

Бўрон тинганга ўхшаяпти. Тонг юлдузлари жимирлаб нур сочмоқда. Барглардан томчилар тўкилишини кўриб, яна ёмғир ёғяптими, деб ўйлабман. Жойимга ётсам, нафасим бўғилармикан? Ёзишга мадорим қолмади, қалам қўлимдан тушиб кетай деяпти, дафтар устига қўяман...

Шамол девдек увуллайди, момақалди роқ кўкни ларзага солади, чақмоқ чақади. Адир томонда деҳқонлар дўлга қарши портлатган бомбаларнинг гумбирлаши атрофни ваҳимага солади. Сел келишидан ваҳимага тушган Барсак ва Сотерилар ёққан машъалалар зулматни ёритади. Кимдир бор кучи билан Сен-Вен-сен қишлоғининг қўнғироғини чаляпти. Кимдир дарахтлар устига бир ҳовуч майда тош ташлагандек шатир-шутир овоз эшитилди: дўл ёга бошлади. Аввал бундай пайтларда деразадан сакраб чиқиб кетган бўлардим. Қўшни хоналардаги деразаларни очишмоқда. Ҳовлидан шошиб ўтаётган кишини гапга тутасан:

— Дўл қаттиқ зисн-заҳмат етказмасмикан?

— Бахтимизга ёмғир аралаш ёғяпти,— дея жавоб қилишади. Қўрқиб кетган кичкинтойлардан бири йўлакдан ялангоёқ чопиб ўтади. "Юз минг франк кўкка созурилди" деб ҳисоб қиламан тарки одат деганларидек... Тўрт мучалим соғ бўлганида, ҳозир ўрнимда ётмаган бўлардим. Бир куни тунда, мени тоқзорлар орасида кўришган. Ўшанда оёғимда шиппак, қўлимда ўчиб қолган шам бор эди, дўл ураётган узумларни гавдам билан тўсиб қолмоқчи бўлгандим. Лекин энди, ҳатто ўз давлатимдан айрилиб ўтирибман. Аммо мен энди тамом озодман. Мени нима озод қилганини, ким озод қилганини билмайман, Иза, кишанлар узиб ташланди: мен парвозга отланаёчман. Аллақандай куч мени эргаштириб кетяпти? Қайси куч? Нима? Балки бу муҳаббатдир? Балки бу муҳаббат...

XII

Париж, Бреа кўчаси

Дафтаримни нарсаларим орасига жойлаш фикри қаердан туғилди?

Узундан, узоқ тавба-тазарруни нима қиламан? Оила аъзоларим билан борди-келдимиз бутунлай тугаган! Кечинмаларни ўқиши керак бўлган аёл энди йўқ. Бинобарин, уни давом эттиришдан нима фойда?! Фақат ҳасратларим чангини тилсиз қоғозларга тўкиш билан бироз енгил тортаяпман холос. Дўл ёққан кечаси ёзилган сатрларни ўқиган одам мен ҳақимда қандай хаёлга бораркин? Телба деб ўйламасмикан? Йўқ, йўқ! Телбалик ҳақида бу ерда гапирмайлик. Телба деган сўзни оғизга ҳам олмайлик. Ёзганларим ганимлар қўлига тушса, бундан ўринли фойдаланишлари тайин. Энди мен ҳеч кимга мурожаат қилмайман. Оғирлашиб қолгудек бўлсам, уни йўқ қилмоқ керак!.. Балки уни Париждаги номаълум фарзандимга мерос қолдирарман.. Дафтарнинг 1909 йилдаги ишқий саргузаштларим битилган жойида Изага ўғлим борлигини ошкор қилмагандим, ҳолбуки, ўшанда Парижга яшириниш учун йўл олган машуқамнинг оғироёқ бўлганлигини тан олишимга сал қолган эди...

Урушдан олдин она-болага йилига Олти минг франк пул юбориб турардим ва ўзимни ниҳоятда олижаноб ҳисоблардим. Сал кўпроқ юбориш кераклигини ўйлаб ҳам кўрмабман. Ана шу икки вужуднинг қаддиларини оғир меҳнатдан букилишига, уларнинг хор-зорликда яшаётганликларига мен айбдорман. Мен улар яшаётган даҳада, Бреа кўчасидаги хонадонлардан бирида ижарада турибман. Жавон ва каравот ўртасида зўрға ўтириб ёзишга жой бор. Кўчадаги шовқинни айтмайсизми! Биз-

нинг замонларда Монпарнас тинч эди. Энди бу ерда ухламайдиган жиннилар яшаётганга ўхшайди. Ўша кечаси, Калезде оиламдагилар бунчалик шовқин солмаган эдилар, ўшанда эшитган эдимки... Буларни эслаб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Бироқ ўша машъум лаҳза ҳақида ёзиш менга энгиллик бахш этади... Қолаверса, нега энди ёзганларимни йўқ қилиб юборишим керак?

Меросхўримнинг мени ҳақимда билишини истайман. Зора, тавба-тазарруимни ўқиб, мени кечирса ва нима учун ўзимдан узоқ тутганимни тушунса!

Афсус! Икки марта суҳбатлашиб, унинг кимлигини билиб олдим. Бундай йигитга ёзганларимнинг зиғирчалик ҳам нафи йўқ. Бу корчалон, бу югурдак, бу биржа девонаси нимани ҳам тушунарди?

Тунда Бордодан Парижга келаётиб ўзимни оқлаш учун баҳона қидирган эдим. Романлар ва театрларда тасвирланган воқеаларга қанчалар бсрилиб кетамиз! Мен унинг олижаноб қалб эгаси эканлигига шубҳа қилмасдим! Унда Люкдаги олижанобликни, Филидаги келишганликни кўрмоқчи бўлгандим. Уни ўзимга ўхшаган деб ўйловдим. "Ўғлингиз сизга ўхшайди" дейишларидан хурсанд бўладиган оталар бормикан?

Уни кўриб, ўзимдан нафратландим. Люк менга ўхшамагани учун ўғлим деб, уни ардоқлаган эдим. Роберт энг осон синовдан ўта олмабди. Қаторасига бир неча марта йиқилгандан кейин бу ишдан воз кечибди. Мана шу томони менга ўхшамасди. Волидасининг уни кўрарга кўзи йўқ. Икки гапнинг бирида ўғлидан нолийди: бола эса бошини эгиб, бой берилган ақчанинг аламидан чиқолмайди. Бу одати менга ўхшайди. Айни пайтда у бойликни тасаввур қилишга ожизлик қилади. Бу нарса унинг учун ҳеч нимани англатмайди: у бунга ишонмайди. Тўғрисини айтганда, унинг ҳам, онанинг ҳам юраклари бетламаяпти:

"Бу қонунга хилоф иш... бизни қамаб қўйишлари мумкин."

Тўладан келган, сочлари оқарган, рангпар, бир пайтлари мен учун суюкли бўлган аёл ҳамон гўзал, ҳамон сулув.

"Агар кўчада сиз билан тўқнаш келгудек бўлсам, асло танимаган бўлардим", деганди у менга.

Мен-чи, мен уни танирмидим? Уни гина-кудрат қилади, мени ҳайдаб юборади, деб ўйлагандим. Ундан

ҳамма нарсани қутгандим, лекин бундай итоаткорликни қутмаган эдим. Кунига саккиз соатлаб ёзув машинкаси устида эгилиб ўтиришдан мияси қотиб қолган бу аёлнинг ғалваларга тоби йўқ. У адлия идораларига ишонмайди, бир пайтлар иши тушиб кўрган. Мен уларга адлияликлар билан "тиллашишни" яхшилаб тушунтирдим: Роберт банкдан ўз номига пўлат сандиқни ижарага олади: мен бор пулимни унга жойлаштираман. У яна менга сандиқдан фойдаланиш учун ваколат беради ва ўлимимга қадар унга қўл тегкизмаслик мажбуриятини зиммасига олади. Турган гапки, у пўлат сандиқни ичидаги пулларнинг меники эканлигини тасдиқловчи ҳужжатга ҳам қўл қўйиб беради. Ҳар ҳолда мен уни яхши билмайман ва унга буткул ишоналмайман. Она-бола менинг ишларимга аралаштирдан бош тортдилар.

Мен уларга, қишлоқда Буррю деган нотариус борлигини, унга кўп нафим текканини, у билан қирқ йилдан бери иш юритиб келаётганимни ва унга ишонса бўлишини тушунтиришга уриниб кўрдим. Адвокатнинг қўлида устига "ўлган куним ёқиб ташлансин" деб ёзиб қўйилган сўрғичланган конверт бор. У бу ишни қойилмақом бажаради. Роберт қўл қўйган ҳужжатни ҳам ўша конвертнинг ичига соламан. Буррюнинг конвертни ёқиб юборишига шубҳа йўқ. Аммо ҳужжатларни яшириб, бундан ўзи манфаатдор бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Лекин она-бола Буррю ўлимимдан кейин ҳужжатларни ёқиб юбормайди, улар алданишдан қўрқишади. Мен бунинг ҳам чорасини кўриб қўйганман. "Қўлингизга шундай бир ҳужжат бераманки,— дедим мен,— агар Буррю нинг деса, уни сургун қилиб юбориш мумкин. Буррю кўз ўнгингизда қоғозларни куйдириб юборгандан кейингина, мен сизларга берган қурулни унга қайтариб берасиз. Бундан ортиқ сизларга яна нима керак?"

Улар барибир ҳеч нарсани тушунмаётганди. Икки телбага миллионлаб пул олиб келсам-у, оёғим остига йиқилиш ўрнига, баҳслашиб, пачакилашиб ўтиришса... Тўғри, бу иш маълум хавф-хатардан холи эмас! Лекин тоққа чиқмасанг, дўлана қайда. Йўқ, улар ҳужжатга қўл қўйишни истамадилар:

"Даромад солиғи деган нозик нарсалар бор... бош... бу ғалвага қолади."

Тагин, мен бу икки жоҳилга ачиниб, уларнинг мушкул аҳволларига ўзгаларни айбдор санаб юрибман. Улар ўзгалар ҳақида:

"— Улар сирни фош қиладилар...устимиздан жаноий иш қўзғайдилар",— дейишди. Нима ҳам дердим.

Уларнинг фикрича уйимдагилар аллақачон полицияни бундан огоҳ қилишган-у, кимдир менинг изимдан юрибди. Улар иш билан фақат кечалари қоронғи кўчаларда учрашишга розилик бердилар. Саломатлигим жойида бўлса майли эди, таксида юриш осон эканми! Уйдагиларнинг мендан хавотирланишини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ: биринчи марта ёлғиз сафарга чиқишим эмас. Улар ҳеч нимадан хабардор эмаслар. Изимга ҳам тушишгани йўқ. Бу сафар ниятимни амалга оширишга ҳеч ким халал бермайди. Роберт рози бўлса тинч ётиб ухлашим мумкин. Бу ифлос эҳтиёткорлик билан иш кўрмайди.

Бугун 13 июль. Кеч тушди: оркестрнинг кучли садолари остида, Бреа кўчасининг охирида ёш-яланглар рақс тушишмоқда. О, менинг сокин Калезим! У ерда ўтказган сўнги тунимни ҳамон эслайман: докторнинг тақиқлашига қарамай, уйқу доридан ютиб олдимда, чуқур уйқуга кетдим. Бир пайт чўчиб уйғондим, соатимга қарасам, бир бўлган экан. Қадам товушларини эшитиб, юрагим орқага тортди, дераза очиқ эди: ҳовлида ҳам, меҳмонхонада ҳам ҳеч ким кўринмасди. Хожатхонага ўтдим, унинг деразаси шимол томонга, шийпонга қараган. Кеч бўлиб қолганига қарамай, ҳамма ўша ерда эди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди, шунинг учун улар бирон кимсанинг эшитиб қолишидан асло чўчимаётган эдилар.

Тун сокин ва илиқ. Ора-сира гап тўхтаганда Изанинг одатдагидан тезроқ нафас олиши, кимнингдир гугурт чақаётгани қулогимга кирар эди. Қилт этган шабада йўқ. Деразадан энгашиб қарашга журъат эта олмадим, лекин овозига, кулгусига қараб ҳар бир ганимимнинг ким эканлигини билиб олмоқда эдим. Улар бахslashмаётган эдилар. Изами, Женевьевами бир нарса деганди, ўртага узоқ вақт жимлик чўкди. Сўнг Губерт нимадир деди. Бундан Фили тутоқиб кетди. Кейин ҳамма бараварига гапира кетди.

"Ойижон, пўлат сандиқ ичида арзигулик қоғозлар асжлигига ишончингиз комилми? Хасис одам ҳар доим

Меҳтиёткор бўлавермайди. Эсингиздами, унинг Люкқилади, мс

ка бермоқчи бўлган олтинлари?...Айтмоқчи, уларни қаерда сақларкин?

— Пулат сандиқнинг "Мари" деган сўз билан очи-лишидан хабардор эканлигимни у яхши билади. Сандиқни суғурта ёки солиқ қоғозлари керак бўлиб қолгандагина очади.

— Суғурта қоғозидан пулларнинг миқдорини билиш мумкин-ку, ойи!

— Қоғозлар фақат уй-жой-у, ер-сувларга алоқадор. Яхшилаб текширганман.

— У ҳамма эҳтиёт чораларини кўриб кўйган.

Фили, эсноқ аралаш, оҳиста деди:

— "Вой айёр-ей! Келиб-келиб унга қариндош тути-нибман-а!..

— Менимча, Креди Лийонне банкида ҳам у ҳеч вақо сақламайди... Бунга нима дейсан, Жамина? — сўради Женевьсва. Уни қўлга олишни билмагансизлар, ойижон! Унинг кўнглини топишга, забт этишга уриниб кўриш керак эди. Агар у Филини бунчалар ёмон кўрмаганида, бу иш менинг қўлимдан келган бўларди."

Губерт истеҳзо билан жиянининг гапини бўлди: "Чиндан ҳам эрингнинг сурбетлиги бизга қимматга тушди..."

Филининг кулгани эшитилди. Энгашиб қарадим. Гургурт ёруғида бир лаҳзага унинг қовушган қўллари, терлаган даҳани, қалин лаблари кўринди.

— Сизларни ёмон кўриб қолиш учун, у мени кутиб турган эканда.

— Ҳа, бир вақтлар у биздан камроқ нафратланарди...

— Бувимиз бир нарса айтиб берган эдилар, эсингиздами,— деб яна гап бошлади Фили.— Кенжатоё қиз вафот этган кезлар, у ўзини жуда ғалати тутган ва айтарли ачинмаган экан...Қабристонга эса қадам босмаганди дейишади.

— Жуда ҳам ошириб юбордингиз, Фили. Унинг меҳрига сазовор бўла олган ягона инсон Мари эди.

Агар Иза паст ва титроқ товуш билан шундай деб эътироз билдирмаганда, мен ўзимни тутиб туролмаган бўлардим. Пастаккина курси топиб унга ўлтирдим, қаддимни бир оз олдинга эгиб, дераза токчасига бошимни қўйдим.

— Агар Мари ҳаёт бўлганда,— деди Женевьсва,— бу ишлар содир бўлмасди.

— Бўлмаган гап! Мари ҳам унинг кўнглига тежкан бўларди. Унда ҳеч бир инсоний ҳиссиётлар қолмаган...

Иза яна норозилик билдирди:

— Ўтиниб сўрайман, Фили, болаларнинг олдида, менинг олдимда эрим тўғрисида бундай гапирманг. Сиз уни ҳурмат қилишингиз керак.

— Ҳурмат? Қанақа ҳурмат?

Назаримда у норози бўлиб тўнғилади:

— Балки оилангиз авзоси бўлганимдан боши осмонда, деб ўйларсиз мени.

— Ҳеч ким сизни мажбур қилгани йўқ,— деди қайнона қуруққина қилиб.

— Нега бўлмаса мени умидвор қилдинглар. Ана энди Жанина йиғлашга тушди. Хўш? Йиғлашга арзигулик нима дедим? Нима?

— Оббо,— деди у тушкун руҳда. Шундан кейин Жаннининг пиқиллаб йиғлашидан бошқа ҳеч нарса эшитилмай турди. "Юлдузларнинг кўплигини қаранглар!"— деди кимдир, кимлигини била олмадим. Шу пайт Сен-Венсен кўнгироқхонасидаги соат икки марта бонг урди.

"Болажонлар, энди бориб ухлаш керак."

Губерт бирор тўхтамга келмасдан тарқалиб кетишга розилик бермади. Ҳаракат қилиш учун фурсат келган эди. Фили унинг ёнини олди. Унинг фикрича, мен кўпга бормас эмишман. Фурсатни бой бериб қўйилса, кеч бўлармиш. Қария барча чораларини кўриб қўйган бўлиши керак.

— Тўғрику-я, лекин мендан нимани истайсиз, болаларим? Қўлимдан келганини қилиб кўрдим. Бу ёғига ҳеч нарса дея олмайман.

— Йўқ,— деди Губерт.— Ҳали кўп нарса қўлингиздан келади...

У нималарнидир шивирлаб айтди. Энг муҳим нарсани эшитолмай қолдим. Изанинг гап оҳангидан қаттиқ ранжигани ва норози эканлиги сезилиб турарди:

— Йўқ, асло. Бу фикринг менга ёқмаяпти.

— Сизга ёқадими, йўқми, буниси билан ишимиз йўқ, ойи. Муҳими мол-мулкингизни сақлаб қолиш, вассалом!

Яна шивир-шивир бошланди. Иза бунга чек қўйди.

— Бу шафқатсизлик бўлади, болажоним!

— Бундан кейин ҳам унга ҳамтовоқ, шерик бўлиб қолаверасизми, бувижон?! Ахир сизнинг розилигингиз

билан у бизни меросдан маҳрум қияпти. Сиз уни қўллаб-қувватлаясиз.

— Жанина, қизалогим, қандай тилинг борди...

Шўрлик Иза, ана шу йиғлоқни деб неча-неча тунларни бедор ўтказди. У жуда йиғлоқи эди, бирор энага унга меҳрибонлик қилишга рози бўлмаганди.

Жанина менсимаган оҳангда гапираётган эди. Жаҳлим чиқиб кетиши учун ана шунинг ўзи кифоя эди.

— Бундай гапларни, бувижон, сизга гапириш, мен учун оғир албатта. Лекин менинг бурчим!

Бурчи эмиш!

Бурч деганда у истагини қондиришни, такасалтанг эридан ажраб қолишдан қўрқишни тушунади...

Женевьева қизининг фикрини маъқуллади: ноилжлик уларни бирлашишга ундаётган эди.

Иза чуқур хўрсинди:

— Унга хат билан мурожаат қилсак осонроқ бўлмасмикин, болажонларим?

— Э йўқ, айниқса хатнинг кераги йўқ, — деди Губерт норози оҳангда. — Хат одамни не балоларга гирифтор қилмайди. Унга авваллари хат ёзмагандирсиз, дейман, онажон.

У икки ё уч марта ёзганман деб таъ олди.

— Дўқ-пўписа ёки ҳақорат қилиб ёзмаган эдингизми, ишқилиб?

Иза ўйланиб қолди. Мени кулгим қистади... Унинг хат ёзгани рост эди, бу хатларни мен жуда эҳтиётлаб сақлаб қеляпман. Хатларнинг иккитаси ҳақоратларга тўла, учинчиси эса нафис сўзлар билан ёзилган. Агар бу ноқобил фарзандлар уни мендан ажратиш учун судга мурожаат қилишга кўндирганларида ҳам, шубҳасиз, ғалаба менинг томонимда бўлади.

— Хат ёзибмидингиз, бувижон, ёки йўқми? Унинг қўлида биз учун хатарли бўлган хатлар йўқми, ишқилиб?

— Менимча, йўқ... Лекин эримга буткул қарам бўлиб қолган, анави Сен-Венсенлик фирибгар ва алдоқчи нотариус Буррю бир куни ачингандек бўлиб: "Эҳ хоним афанди, бекорга унга хат ёзибсиз... — деганди.

— Хатда нималар ёзилган эди? Ҳақоратомуз сўзлар йўқмиди, ишқилиб?

— Хатлардан бири таъналарга тўла бўлиб, жаҳл ус-тида, Мариянинг ўлимидан кейин ёзилган эди. Иккин-

чисини 1905 йилда ёзганман. Ўшанда у бир аёл билан чинакамига айланишиб қолган эди.

Губерт: "Жуда чатоқ иш бўлибди, жуда ҳам чатоқ",— деб вайсай бошлаган эди, Иза уни хотиржам қилмоқчи бўлиб: "Хатоларим учун узр сўраганман, хуллас ҳамма иш жойида бўлган",— деди.

— Ана ҳалос, буниси энди ҳаммасидан ҳам ошиб тушди.

— Шундай қилиб, ажралиш ҳақида иш кўрилгудек бўлса, унинг қўрқадиган ери йўқ экан-да.

— Нияти қора эканлигини сиз қасрдан биласиз?

— Бу ўз-ўзидан маълум. Кўр одамгина буни пайқамаслиги мумкин: молия ишларининг буткул сир тилиши; ҳар хил қочирим гаплар: Буррюга айтилган, лекин бошқа биров ҳам эшитиб қолган сўзлар: Қариянинг ўлиmidан сўнг улар шундай панд ейдиларки...

Баҳс қизигандан-қизиди, кекса онага бутунлай этибор бермай қўйишди. Иза алам билан ўрнидан кўзгалди. "Кеч кирганда беҳудага ташқарида ўтирдим, оёғим хурж қилиб қолмасайди",— деди у. Болалардан ҳеч ким унга жавоб қилмади.

Кимнингдир унга: "— Яхши ётиб туринг",— дегани қулоғимга чалинди. Иза стол атрофини айланиб, ҳаммани ўпиб чиқди. Болалар унинг ҳурмати учун ўринларидан турмадилар ҳам. Эҳтиёт шартдан ўрнимга ётиб олдим. Зина томондан оғир қадам товушлари эшитилди. У менинг эшигимга келиб тўхтади: ҳарсиллаб нафас олиши баралла эшитиларди. У қўлидаги шамни ерга қўйди ва эшикни очди. Каравотимга яқин келди ва ухлаяпманми йўқми — билиш учун устимга энгашди. Шу аҳволда узоқ турди. Ўзимни ошкор қилиб қўйишдан жуда қўрқдим: Ниҳоят, у хонани тарк этди ва эшикни ёпди. Унинг ётоғидаги эшик ҳам беркитилиши билан, мен яна ҳожатхонага — аввалги жойимга қайтиб бордим.

Болалар ҳамон ўша ерда эдилар. Улар паст овозда сўзлашардилар. Кўп сўзаларни эшитолмай қолдим.

— Улар турли табақаларга мансуб бўлишган,— дерди Жанина.— Бунинг таъсири бор, албатта. Фили, йўтал-япсан-ку, жонгинам: Елканга пальтонгни ташлаб ол.

— У хотинини эмас, бизларни ёмон кўради. Ақлга сигмайди! Бундай ҳол ҳаттоки, китобларда ҳам учрамайди. Онамизни айблашга ҳаққимиз йўқ, бироқ у

чолдан айтарли хафага ўхшамайди,— деб гапини тугатди Женевьева...

— Жин урсин,— деди Фили,— ахир у истаган пайтда сепини қайтариб олади. Бувамиз Фондодсжга қарашли Сувайш канали акцияларининг баҳоси 1884 йилдан бери анчагина ошиб қолган бўлиши керак...

— Сувайш каналининг акциялари...? Улар сотилиб кетган...

Иккиланиб, каловланиб гапиришидан унинг Женевьеванинг эри Альфред эканлигини билдим. Бечора Альфред ҳанузгача сўз демай ўтирган эди. Женевьева ҳар доимгидек эрини силтаб ташлади:

— Эсингни еб қўйдингми? Нега уларни сотилган дейсан?

Альфред май ойида қайнонасининг хонасига, у аллақандай қоғозларга қўл қўяётган пайтда кириб қолганини ва қайнонаси унга: "Уларни сотишнинг айна пайти келди, ҳозир қиймати энг кўтарилган пайт, бундан кейин улар арзонлашади"— деганини айтиб берди.

— Нега бизга бу ҳақда ҳеч нарса демагансан?— деб бақирди Женевьева.— Ғирт ахлоқ экансан. Сувайш канали акцияларини сотишга уни чол мажбур қилган. Сен бўлсанг бу ҳақда хотиржамгина гапиряпсан...

— Онангиз сизларга бу ҳақда гапиргандир деб ўйлаган эдим. Қолаверса, сепига эрининг хўжайинлик қилмаслиги шарти билан турмушга чиққан.

— Тўғрику-я, лекин акцияларни сотишдан кўрилган фойдани у чўнтагига урган бўлса-чи? Сен нима дейсан, Губерт? Манави бўлса, бизни огоҳлантирмай ўтирибди! Тагин умримни ана шу одам билан ўтказиб келяпман.

Жанина: "Секинроқ гапиринглар, қизимни уйғотиб юборасизлар",— деб илтимос қилди. Бир мунча улар яна паст овозда сўзлашдилар, мен яна ҳеч нарсани англай олмай қолдим. Кейин Губертнинг овози қулоғимга чалинди:

— Ҳалигина сизлар таклиф қилган режа миямдан чиқмаяпти. Бу ишга онамизни кўндириб бўлмайди. Жуда бўлмаганда, уни аста-секин тайёрлаш керак бўлади...

— Эҳтимол, бу нарса унга ажралишга қараганда маъқулроқ келади. Негаки, мулкнинг тақсимлаб олиниши никоҳнинг бекор қилинишига олиб келади. Бу эса

унинг эътиқодига тўғри келмайди... Тўғри, Фили таклиф қилаётган нарса биринчи қараганда, номақбулдек кўринади... Аслини олганда эса, ахир ҳақамликни биз қилмаймиз-ку. Демак, ҳукм чиқариш ҳам бизнинг кўлимизда бўлмайди. Бизнинг ишимиз масалани кўтаришдан иборат. Тегшли ташкилотлар лозим деб топган тақдирдагина, ўйлаган нарсамиз амалга ошади.

—Менинг ўйлашимча, тузган режангиз сариқ чақага ҳам арзимади, буни мен такрор айтяпман,— деди Олимпия.

Губертнинг хотини тоқати-тоқ бўлганидагина шундай баланд овозда гапиради. У мени оғир-босиқ, ниҳоятда равшан фикр соҳиби деб таърифлади.

— Сизларга шуни айтишим керакки,— деб гапида давом этди у,— биз у билан тез-тез тил топишиб турамиз, агар сизлар ҳар сафар ишни бузиб қўймаганларингда, мен уни аллақачон қўлга олган бўлардим...

Филининг унга қандай бебурд сўз айтганлигини эшитолмай қолдим, лекин Олимпиянинг гаплари узук-юлуқ бўлиб қулоғимга кирмоқда эди:

— Беш йилдирки, у ҳимоя иши билан шуғулланмайди, шуғуллана олмайди.

— Юраги сабаблими?

— Юраги сабабли. Лекин Адлия саройини тарк этганда, у бетоб эмас эди. Тўғриси, у ҳамкасблари билан сан-манга бориб қолган эди. Баъзи бир тортишувларни кўрган гувоҳлар бор, бу ҳақда мен аллақачон керакли қоғозларни йиғиб қўйганман...

Қулоғимни қанчалар динг қилмай, Губерт ва Фили ёнма-ён ўтириб олишгани туфайли ҳеч нарсани эшитолмай қолдим. Бир муддатли шивир-шивирдан кейин, Олимпия деди:

— Қўйсаларингчи! Бу уйда у билан ўқиган китобларим ҳақида гаплаша оламан, фикр алмашаман, сизлар бўлсангиз...

Фили унга бир нарсалар деди, лекин мен "эси паст" деган сўзларнигина илғай олдим. Индамас бошқа куёв хирқироқ товуш билан деди:

— Қайнонамнинг ҳурматини жойига қўйишингизни талаб қиламан.

Фили: "Ҳазиллашдим, қолаверса, иккимизни ҳам алдадилар",— деди. Кенжа куёв титроқ овозда ҳеч ким уни алдамаганини ва хотинига севиб уйланганини айт-

ди. Шунда ўтирганларнинг ҳаммаси: "Мен ҳам севиб уйланганман, мен ҳам, мен ҳам!"— дейишди.

— Хўш, сен-чи азизим?— сўради Женевьева эридан.— Балки сен ҳам отамнинг бойлигидан беҳабар бўлатуриб менга уйлангандирсан? Аммо лекин фотиҳамиз бўлган кун менга айтган гапларинг эсингдами? "Бойлигининг қанча эканлигини айтмаса, айтмас. Биз унинг бениҳоя катта эканлигини яхши биламиз."

Ҳамма хохолаб кулиб юборди. Яна Губертнинг сўзи келди. Бир муддат у ёлғиз ўзигина гапирди. Мен унинг охирги гапларинигина илғай олдим:

— Мен адолат ва тўғрилиқ ҳақида гапирдим. Биз қонуний бўлган мулкимизни — оиламизнинг муқаддас ҳуқуқларини ҳимоя қиляпмиз.

Энди овозлар аниқроқ эшитила бошлади:

— Уни кузатиб юришнинг иложи йўқ. Полиция маҳкамасида танишлари кўп. Буни яхши биламан. Уни огоҳлантириб қўйишлари турган гап...

Бир оз жим ўтирдилар, кейин:

— Унинг қаттиққўл, қизғанчиқлиги ҳаммага маълум: судда икки ё уч марта ўзини қўполроқ тутган, дейишади. Лекин ақл-идроки, вазминлигига келсак...

— Нима бўлганда ҳам, унинг бизларга нисбатан ғайриинсоний, ғайритабиий, шафқатсиз муносабатда эканлигини ҳеч ким инкор қила олмайди...

— Азизим Жанина,— деди Альфред қизига,— наҳотки, унинг касал эканлигини исботлаш учун шуларгина кифоя қилади, деб ўйлаётган бўлсанг?

Масала мен учун равшан эди: булар ваҳшийлашган тўда, мен эса уларнинг ўлжаси эдим. Изанинг кетиб қолганидан хурсанд бўлдим. Унинг олдида режаларини ошкор қилмаган, бинобарин мен бундан хабар топмаган бўлардим. Лекин уларнинг режаларидан ваҳимага тушмадим. Бадбахтлар, телбалар! Мени мулкимдан маҳрум қилишга, жиннихонага тиқиб қўйишга қўлингиз калталик қилади! Биринчи галда Губертни аянчли аҳволга солишим мумкин. Унинг ҳаёт-мамоти менинг қўлимда. Ўзи буни билмайди! Фили масаласида ҳужжатлар етарли. Лекин... улардан фойдаланишга тўғри келади, деб ўйламаганман. Ҳали ҳам уларни ишга солмайман: бир озгина учини чиқариб қўйсам кифоя!

Ҳаётимда биринчи марта ўзимдан ёмонроқ одамларни учратганимдан хурсанд эдим. Улардан интиқом ол-

моқчи эмасдим. Меросдан маҳрум қилиш билан уларни жазоламоқчи эдим, холос!

— Юлдуз учди!— деб хитоб қилди Фили.— Тилак тилашга улгурмай қолдим.

— Ҳзи ҳар доим шунақа бўлади,— деди Жанина. Унинг гапини эри давом эттирди:

— Учаётган юлдузни кўрсанг: "миллионлар, келинлар!" дегин.

— Қанчалар ахмоқсан, Фили!"

Ҳаммалари ўринларидан туришди. Боғдан курсиларнинг тақ-туқи, эшикнинг қулфланаётгани, Жанинанинг бўғиқ кулгиси эшитилди. Хоналарнинг эшиклари бирма-бир ёпилди. Мен узил-кесил бир тўхтамга келган эдим. Икки ойдан бери юрагим хуруж қилмайди. Бинобарин, парижга жўнаб кетишимга ҳеч нарса монелик қилмайди. Ҳар сафар, индамай жўнаб кетаман. Лекин бу сафар қочди, дейишмасин. Эрталабгача режаларимни пухта ўйлаб, пишитиб чиқдим.

XIII

Қоқ тушда ўрнимдан турганимда, аҳволим яхши эди. Буррюга телефон қилиб тез олдимга келишини тайинладим. У тушлик овқатдан сўнг етиб келди. Икковимиз деярли қирқ беш минут мобайнида йўлка бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юриб сайр қилдик ва суҳбатлашдик. Иза, Женестьева ва Жанина бизни узоқдан кузатиб туришарди. Улар безовталанар, бу менга хуш ёқмоқда эди. Эркакларнинг Бордода эканликлари ёмон иш бўлди. Улар бечора нотариусни: "Чолнинг вафодор ити" деб атайдилар. Буррю мен учун қўл-оёғи боғланган қулдек бўлиб қолган. Шўрликнинг уни фош қилувчи ҳужжатларни ворисимга бермаслигимни сўраб ялинишини бир кўрсангиз эди...

— Қўрқманглар,— дедим мен.— У имзо чеккан ҳужжатни ёқиб юборишингиз билан қоғозларингизни қайтариб оласиз...

У хонимларга чуқур таъзим қилди-да, шалоқи велосипедини миниб жўнаб кетди. Мен аёлларга Парижга жўнаб кетишимни айтдим. Изанинг: "Шу аҳволда саёҳат қилиш яхшимикин?"— деган эътирозига:

— Молиявий ишларим билан шуғулланиб келмасам бўлмайди. Билсанглар-билмасанглар сизлар учун жон куйдирыпман,— дедим.

Улар менга хавотирланиб қарашарди. Кесатигим мени фoш этди. Жанина онасига бир қараб олдида, ботинар-ботинмас деди:

— Бувим ёки Губерт амаким боришса бўлмасмикин, буважон?

— Тўғри фикр, қизим... Ажойиб фикр! Лекин мен ҳамма ишни ўзим бажаришга ўрганиб қолганман. Бунинг устига, ҳеч кимга ишонмайман.

— Ўз болаларингизга ҳам-а? Вой буважон-эй!

Жанина "буважон" сўзига алоҳида урғу берди. Унинг назарида, мен эриб кетишим керак эди. Ҳолбуки, тунги суҳбатда унинг ҳам чийилдоқ овозини эшитган эдим... Мен кулиб юбордим ва кулгунинг зўридан йўтала бошладим. Улар бирдан даҳшатга тушдилар. Изанинг изтиробли юзини сира унутолмасам керак. Болалар уни жуда қийнашган. Уларнинг олдиларидан узоқлашишим биланоқ, Жанина: "Унинг кетишига йўл қўйманг",— деб бувисини тортқилаган кўринади. Лекин рафиқам ҳолдан тойган, курашишга ортиқ мадори қолмаган. Бир неча кун илгари унинг Женевьевага: "Қани энди ухлаб қолиб, бошқа уйғонмасам"— деганини эшитган эдим.

Изанинг ҳозирги аҳволига раҳмим келди. Бир вақтлар онам бечорага шундай раҳмим келган эди. Ана шу қариган, ҳолдан тойиб ҳеч нарсага ярамай қолган вужуддан болалар режаларини амалга оширишда қалқон ўрнида фойдаланмоқда эдилар. Тўғри, улар оналарини ўз билганларича севишади ҳам; вақти-вақти билан докторга кўриниб туришга, дори-дармон қилишга мажбур қилишарди. Женсвьева билан Жанина нари кетишгач, Иза олдимга яқинроқ келди:

— Қулоқ сол,— деди у.— Менга пул керак бўлиб қолди.

— Бугун ойнанинг ўнинчи куни. Сенга эса бир ойлик пулни берганман.

— Тўғрику-я, бироқ Жанинага бир оз ёрдам беришга тўғри келди: улар ҳозир жуда мушкул аҳволда. Калездалигимизда мен тежаб-тергаб сарфлайман. Август ойнанинг ҳисобидан узилишиб кетамиз...

Мен Филига ўхшаган бекорчини боқиш ниятида эмаслигимни, пулни ўйлаб сарфлаш кераклигини айтдим.

— Мен қассобдан, боққолдан қарздорман... Мана, кўр, ишонмасанг.

У сумкачасидан қарз қоғозларини олди. Шунда мен унга тўлов учун чек бера олишимни айтдим. Шунда пулнинг бошқа нарсага сарфламаслиги аниқ. Иза рози бўлди. Чек дафтаримни олаётганимда, Женестьева билан Жанинанинг атиргул буталари ортидан бизни кузатаётганларини сезиб қолдим.

— Улар сени менга бошқа нарса хусусида сўзлапти, деб ўйлашлари мумкин, — дедим мен.

Иза титраб кетди.

"Нима ҳақда?" — сўради у зўрға.

Юрагим санчди. Кўкрагимни чангалладим, ёнимга яқинроқ келди:

— Оғрияптими?

Мен унга суяниб қолдим. Аргувон дарахтлари экилган хиёбоннинг ўртасида чол билан кампир суҳбатлашиб ўтиришарди. Мен сскингина:

— Ҳозир ўтиб кетади, — дея Изани тинчлантирдим.

Бундай қулай имконият бошқа келмайди, деб ўйлади шекилли, Иза юрагини бўшатиб олмоқчи бўлди. Лекин унинг бундай ишларга мадори қолмаган эди. У ҳансираб зўрға нафас оларди. Касалим қанчалар оғир бўлмасин, мен ҳам матонат билан дош бераётган эдим.

У гапни нимадан бошлашни билмай, қизи ва набираси томонга ўгринча қараб қўймоқда эди. Кейин менга қаради: нигоҳида чарчаш, ачиниш, ҳам уялишга ўхшаш бир маъно бор эди. Фарзандларимизнинг кечаси гаплари унга қаттиқ таъсир этган эди.

— Ёлғиз кетаётганинг мени хавотирга соляпти, — деди у ниҳоят.

Мен унга йўлда бирор кор-қол рўй берса, мени бу ерга келтириш шарт эмас дедим.

У ёмон ният қилмасликни сўради.

— Тўғри-да, — дедим мен. — Ортиқча харажатнинг кераги йўқ. Икки қулоч ер ҳамма жойда ҳам топилади.

— Мен ҳам шу фикрдаман, — деб хўрсинди у. — Ўлганимдан кейин хоҳлаган жойларига қўйинсин. Бир вақтлар қабрим Марияники билан ёнма-ён бўлишни истовдим... Энди Мариядан ҳеч нарса қолмагандир...

Мариянинг унинг учун ҳокитупроққа айланганига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Йиллар мобайнида қизалоғимни тирик деб билиб келганман. У баҳор шабадаси мисол бир неча бор ҳаёт йўлимни кесиб ўтганлиги ҳақида айтишга юрагим бетламади.

Женевьева билан Жанинанинг бизни кузатишлари беҳуда эди. Иза қаттиқ чарчаган кўринарди. Балки у бекорга шунча йил мобайнида эрим билан жанжаллашиб юрган эканман, деб афсусланаётгандир? Женевьева ва Губерт болаларининг гиж-гижлашлари билан ана шу кампирни, мен билан бирга бир вақтлар Баньер тунларининг хушбўй ҳидидан баҳраманд бўлган қайлигим Иза Фондодежни менга қарши қўйиб келдилар.

Орамизга совуқлик тушганига яқинда эллик йил бўлади. Иккаламизнинг шунча йиллик курашдан сўнг бир-биримиздан нафратлана-нафратлана келган жойимиз шу бўлди. Ҳаёт йўлимизнинг ўлим чегарасидан нарёғи бўшлиқ ва қоронғилиқдан иборат. Мен шу фикрдаман. Изанинг эса, ўзи айтмоқчи, яратганга бўлган эътиқодидан бўлақ ҳеч вақоси қолмаган. У ҳам, мен ҳам жон-жаҳдимиз билан ёпишиб олган нарсалар бир зарб билан ғойиб бўлди. Тангри сари олиб борадиган йўлнинг очиқ экани унинг ҳам кўзига кўринаётганмикан? Йўқ, фарзандларининг талаби бу йўлда ғов бўлиб, уни тўсиб турибди. У болаларининг иродасига бўйсунушга ва қайтадан қаттиққўл, бағритош бўлишга мажбур. Ўқитувчисининг топшириғига биноан уй вазифасини қайта бажаришга мажбур бўлган талаба мисол у яна фарзандлари учун пул топиши, уларнинг саломатликлари ўстида қайғуриши, улардаги шухрат-парастлик ва ҳасад каби хислатлар билан ҳисоблашиши керак.

Иза яна йўлка томон кўз ташлади. Женевьева ва Жанина ўзларини гулларни буталаш билан шуғулланаётгандек кўрсатмоқда эдилар. Иза улар томон юрди. Кун ниҳоятда дим, чақин чақнаши аниқ. У минг машаққат билан қадам ташлар, "Оҳ оёқларим! оёқларим!"— деб нола қиларди. Қарилик эр-хотинлар ўртасидаги ҳар қандай ўтли адоватни сусайтиришга эга.

Рафиқам болажонларидан дакки эшитди чоғи, қизариб, бўзариб ёнимга қайтди. Кейин ҳасрат қила кетди:

— Момақалдироқ бошланишидан олдин мазам қочади. Қон босимим ҳам баланд... Айтмоқчи, Луи, сендан бир нарсани сўрамоқчи эдим... Сепим тариқасида берилган Сувайш каналининг акцияларини нима қилгансан? Баъзи бир қоғозларга қўл қўйдириб олганингни яхши эслайман...

Мен акцияларнинг қадри тушиб кетишига бир баҳя қолганида, уларни сотиб катта фойда олганимни ва ўша пулга яна фойда келтирувчи қарз қоғозларини харид қилганимни тушутирдим.

— Сепинг анчагина кўпайди, Иза,— дедим мен.— Франкнинг қадрсизланиши ҳисобига катта фойда кўрдинг! Бойлигинг Вестминстер банкида, ўз номингда турибди. Мен ўз пулимга ва у келтирган фойдага хўжайинман. Сенга тегишлисига эса ўзинг соҳибасан. Бориб анави фаришталарнинг кўнгилларини хотиржам қил.

У шартта билагимдан тортди.

— Нега уларни кўрарга кўзинг йўқ, Луи? Нега улардан нафратланасан?

— Мен эмас, сизлар мендан нафратланасизлар. Тўғрироғи, ўз болаларим мендан нафратланадилар... Сенга келсак... Менинг бор-йўқлигим билан асло ишинг йўқ!

— "Азобланган кезларим"— деб қўшиб қўйсанг бўларди. Мени сира азоб чекмади, деб ўйлайсанми?

— Э қўйсанг-чи! Кўзингга болаларингдан бўлак ҳеч ким кўринмас эди...

— Ҳа, уларга жуда-жуда боғланиб қолган эдим, яқкаю ёлғиз овунчоғим ўшалар эди, кейин у овозини бир оз пастлатиб давом этди: сен мени бутунлай ташлаб қўйган, турмуш қурганимизга бир йил бўлмасданок менга хиёнат қилгандинг.

— Азизим, Иза, сасқ юришларимдан хафа бўлганингни айтмай қўя қол... Бундан иззат-нафсингга озор етган бўлиши мумкин. Келинчақлар кўнгилчан бўладилар...

У захархандалик билан кулди:

— Гапларинг самимий! Наҳотки, ҳеч нарсани сезмаган бўлсанг?...

Юрагим орзиқиб кетди. Умид чироғи ёнди. Гап аллақачон ўчиб, унутилиб кетган ҳиссиётлар ҳақида бо-раётганда, ғалати бўларкансан киши. Наҳотки, қирқ йил илгари у мени севган бўлса-ю, мен беҳабар бўлсам?... Йўқ, ишонмайман...

— Сендан на бирон бир товуш, на бирон бир сўз чиқмаган... Болаларингга ёпишиб қолгандинг.

У қўллари билан юзини яширди. Унинг қўл томирларини ўйнаб кетганини, ажин босганини эндигина кўраётган эдим.

— Болалар эмиш! Алоҳида-алоҳида хоналарда ёта бошлаганимиз билан болаларни ўзимиздан ажратгандим, бетобликларига ҳам қарамай уларни алоҳида ётқизардим ва келишингни илҳақ бўлиб кутардим...

Кўз ёшлари унинг қўлларидан оқиб тушмоқда эди. Ана сизга Иза! Шарти кетиб, парти қолган кампирнинг бир вақт мен билан Нилуфарлар водийсига саёҳат қилган ҳурлиқо қиз бўлганини фақат мен тасаввур қилишим мумкин эди.

— Кексайганда бундай нарсаларни эслаш уят ва кулгили... Ҳа, кулгили... Мени авф эт, Луи!

Мени шубҳа қамраб олган эди. Наҳотки, эллик йилдан буён ёнма-ён яшаб, унга бир томонлама назар солган бўлсам? Наҳотки, унинг хатти-ҳаракатларида, сўзларида фақат алам ва нафрат йиринглари кўрган бўлсам? Одам одамни тан олмайди. Биз ўзгаларга бўлган нафратимизни асослай олиш учун уларни барча инсоний фазилатлардан ҳаёлий маҳрум қилармиз... Ҳаяжонланиб кетганимни Иза сизди шекилли, қўлга киритилган имкониятдан фойдаланмоқчи бўлди.

— Бугун жўнамайсанми?

Унинг нигоҳида "бопладим" деган олов бир дам ёнибди. Мен ўзимни ҳайрон бўлганга солдим ва жўнашимни пайсалга сололмаслигимни, бунга бирон-бир сабаб йўқлигини айтдим. Биз уйга қайтдик. Мен ғалати аҳволга тушиб қолгандим: кетишнинг балки кераги йўқдир... Кечинмалар ёзилган дафтарни Изага бериб қўйсам бўлармиди?... Борди-ю... Иза менга суяниб олди. (Неча йиллардан бери у бундай қилмайди. Йўлка уйимизнинг шимол томонига олиб чиқарди).

— Казо ҳеч қачон курсиларни ўз вақтида йиғиштириб қўймайди,— норози тўнғиллади Иза.

Мен ҳаёл суришни йиғиштириб атрофга разм солдим. Бўшаб қолган курсилар давра шаклида, бир-бирларига яқин қилиб қўйилган эди. Бу курсиларни банд қилган одамлар шивирлаб сўзлашиш учун бир-бирларига яқинроқ ўтиришга мажбур бўлганлар. Тезиниб ўтирганларидан ер ўйилиб кетган. Фиди чекадиган сигаретанинг қолдиқлари ҳамма ерда сочилиб ётибди. Ғанимларим тунда шу ерда кенгаш қилдилар. Юқорида ўз-ўзимдан нафратланишимни, юрагимни илонлар ўраб олганини айтган эдим. Энди билсам, илонлар ичимдан чиқиб, тунда шу ерга йиғилган ва ўзларининг мудҳиш гу-

руҳларини ташкил қилганлар. Мана уларнинг совуқ излари!

"Ҳа, Иза, деб ўйладим мен. Пулингни қайтариб бераман. Лекин бошқа ҳеч нарсадан умидвор бўлма! Уй-жой, боғ-роғларни ҳам сизларга бермайман. Калезни ҳам, ўрмонларимни ҳам сотаман. Ота-онамдан қолган ва ўзим орттирган ҳамма бойлик ўзим ҳали бирон марта кўрмаган ўғлимга ўтади. У билан эртагаёқ учрашаман. Қанақа одам эканлигидан қатъи назар у сизларни танитайди, сизлар билан тил бириктирмаган, мендан нафратланмайди, у мендан узоқда тарбияланган.

Ғазаб билан Изанинг қўлини елкамдан олиб ташладим-да, юрагимнинг хасталигини унутиб, уй сари тез-тез кўтарила бошладим

— Луи!— деб қичқирди Иза... *

Ортимга қарамадим.

XIV

↓ Уйқум қочди, кийиниб кўчага чиқдим. Монпариас хиёбони сари борар эканман, жуфт-жуфт бўлиб рақс тушаётган йигит ва қизлар орасидан ўтишга тўғри келди. Бир вақтлар республиканинг менга ўхшаган ашаддий тарафдорлари ҳам Ўн Тўртинчи июль куни уюштирилган сайлларда иштирок этишдан тортинишарди. Ўзини тутиб олган ҳар бир одам кўча лаззатларидан баҳраманд бўлишни ўзига эп кўрмасди. Брса кўчасида ва Рожонда майдонида рақс тушаётганлар орасида безориларни учратмадим. Дайди, саёқлар ҳам йўқ: ҳаммаси келишган, бош яланг йигитлар, баъзи бирлари ёқаси очиқ, энги калта кўйлак кийиб олишган. Рақс тушаётган аёллар орасида эса, фоҳишалари жуда кам... Ўтиб кетаётган такси машиналари рақсларига халақит бергудек бўлса, улар беозорлик билан машина филдирақларига қўл теккизиб қўядилар. Мени кўрмасдан туртиб юборган йигитча: "Бобойга йўл беринглар", деб қичқирди. Мен шодхуррам одамларнинг орасидан ўтиб келдим. "Уйқу келмаяптими, бува?" сўради калта сочли йигит. Лёк ҳам ана шуларга ўхшаб кулишни, кўчада рақс тушишни ўрганган бўларди. У мени ҳам, ҳеч қачон дам олиш, чин кўнгилдан хушчақчақлик қилиш нима эканлигини билмаган одамни ҳам бунга ўргатарди. Болагинамни роса эркалатган, пулга кўмиб ташлаган бўлардим... У бўлса

яхши ўзлаштирган эди. Шунчалар катта бойликни яшириб қўйгандан кўра, у қўлимдан юз минг нақд ақчани олишни афзал биларди албатта.

Кўкрагимдаги санчиқнинг сусайишини кутиб, бир дам жим қолдим.

— Гапингизда жон бор,— дедим кескин оҳангда.— Яхши, розиман. Ҳеч қандай қоғозга қўл қўйманг. Сизга ишонаман. Истаган вақтимда пулнинг менга қарашли эканлигини исботлай оламан. Бунинг эндиликда ҳеч бир аҳамияти йўқ; олти ой, узоғи билан бир йилдан кейин бу дунё билан хайрлашаман.

У эътироз билдирмади: унинг ўрнида бошқа бўлганда, кўнглини кўтарадиган бирон-бир сўз айтган бўларди. Робер ўзига ўхшаган ўсмирларга қараганда бағри тошроқ эмасди. У тарбия кўрмаганди, холос.

— У тақдирда, мен розиман,— деди ва бир оз мулоҳазадан сўнг, қўшимча қилди:

— Кўзингиз тириклигида, вақти-вақти билан банкка бориб туришимга тўғри келади. У ердагилар менга ўрганишлари керак. Сизга пул зарур бўлиб қолганида бориб турсам ҳам бўлади...

— Умуман олганда, менинг чет элдаги бир неча банкларда ҳам пулларим бор. Агар лозим топсангиз...

— Париждан кетайми? Э йўқ, ундай бўлса!

Мен унга парижда яшайверишини, керак бўлиб қолган тақдирдагина хорижга чиқажагини айтдим. У мендан мулкнинг нимадан иборат эканлигини сўради ва уни ўз ихтиёрим билан мерос тариқасида қолдиряпман мазмунида тилхат ёзиб беришимни илтимос қилди. "Шунда,— деди у,— сир очилиб қолса, ҳеч ким мени ўғирликда айблай олмайди. Қолаверса, кўнглим ҳам хотиржам бўлади".

Кейин у ерэнгоқ сотиб олди ва очкўзлик билан ея бошлади.

— Айтинг-чи, улар сизга нима ёмонлик қилишди ўзи?— сўради томдан тараша тушгандек.

— Узумини енг, боғини суриштирманг,— дедим мен қуруққина қилиб.

Унинг рангпар ёноқларига қизиллик югурди: зўрма-зўраки жилмайди: хўжайиндан дакки эшитганда, шундай ўнғайсиз ҳолатга тушса керак. Жилмаяркан, кўримсиз башаранинг ягона безаги — оллоқ ўткир тишлари кўзга ташланди.

У эсанкираганга ўхшамас, уни бой қилиб юбориш керак бўлган ажойиб ҳийла чангалидаги арзимас хавф-хатардан қопқонда гўшт кўрган сичқондек, олсамми, олмасамми, дея довдираб турарди. Унинг юрагига гулгула солишга уришиб кўрдим:

— Кўз олдингизга олиб қўйганингиз борми? Унга уйланишингиз, дилбар ҳаёт кечиришингиз мумкин.

У қўлини силтаб, бошини сарак-сарак қилди. Мен сўзимда давом этдим:

— Қолаверса, сиз истаган одамингизга уйланишингиз мумкин. Сизга ёқадиган аёл бордир?

У қулоқларини динг қилди ва мен илк маротаба унинг кўзларида ёшлик ўтини кўргандек бўлдим:

— Наҳотки, оймқиз Брюгерга уйланишнинг иложи бўлса?!

— Ким ўзи у, оймқиз Брюгер?— Дермаснинг дўконида катта сотувчи вазифасида ишлайди. Ажойиб аёл. Мени назар-писанд қилмайди. Йўқ, ақлга сиғмайди!

Унга берадиган бойликнинг йигирмадан бир қисмига эга бўлган тақдирда ҳам пойтахтдаги истаган "катта сотувчига" уйлана олишини айтдим.

— Оймқиз Брюгер!— деди яна. Кейин елкасини қисиб:— Йўқ, ақлга сиғмайди!— деб қўйди.

Кўкрагимда ҳамон санчиқ бор эди. Официантни чақирдим. Шунда Робер мени ҳайрон қолдириб:

— Қўйинг, тақсир, шу харажатни мен тўлай,— деб қолди.

Мен мамнунлик билан пулимни чўнтагимга солдим. Ўрнимиздан турдик. Машшоқлар асбобларини ғилофларга жойламоқда. Кўчани ёритиб турган ранг баранг чироқлар ўчган. Робер энди мен билан ёнма-ён юришдан қўрқмаса ҳам бўларди.

— Сизни кузатиб қўяман,— деди у.

Юрагим безовта эди, ундан секинроқ юришни илтимос қилдим. Унинг бир хулосага келишдан шошқалоқ эмаслиги менга маъқул бўлганини айтдим. "Лекин, шу бугун кечаси ўлиб қолгудек бўлсам,— дедим унга,— жуда катта бойликдан маҳрум бўласиз". Бунга жавобан у елкасини қисиб қўя қолди. Тўғрисини айтсам, бу ўспириннинг тинчгина ҳаётига гулгула солаётган эдим. Бизнинг бўйимиз тенг эди. Бадавлат одам бўлиш унинг қўлидан келармикан? Меросхўримнинг кўриниши жуда

аянчли эди. Уларни буткул ташлаб қўйганимдан виждоним қийналаётганини айтдим. Чамамда, у ҳайрон бўлди: фикрича, уларга ойма-ой арзимаган миқдорда пул юбориб туришим "ўта ободли иш" бўлган эди.

— Шундан ҳам қизганадиган одамлар кўп,— деди у. Кейин менга қуйидаги аччиқ ҳақиқатни айтди:— Қолаверса, у сиздан бошқаларни ҳам кўрган.

Ҳамма йигит ҳам онаси ҳақида бунчалик беандиша гапиролмайди. Нима учун онасидан нафратланаркин?

Мен турган уйнинг эшигига яқинлашдик. Кутилмаганда у мендан:— "Касбимни Биржа ишларига монанд қилиб ўзгартирсаммикан?"— дея сўраб қолди. Бу тахмин, албатта. Нима сабабдан бирданига бой бўлиб кетганимни тушунтиришим осонроқ бўлармиди!

— Бу нарсани хаёлингиздан чиқариб ташланг,— дедим унга.— Биржада бор давлатингизни бой берасиз.

У ўйчанлик билан ер чизиб турарди.

— Даромад солиғини ўйлаяпман-да, текширувчи кавлаштириб қолса...

— Ахир гап дунёда сиздан бошқа ҳеч кимнинг очишга ваколоти бўлмаган пўлат сандиқларда сақланаётган, нақд ақчадан иборат бойлик ҳақида боряпти...

— Шундайку-я, лекин...

Хунобим ошиб, уни йўлакка итариб чиқардим-да, шартта эшикни ёпдим.

XV

Калез

Қамалиб қолган пашша жон-жаҳди билан ойнага ўзини уряпти. Узоқдан сукунатга чўмган адирлар кўзга ташланади. Шамол увиллаб водийга соя ташлаб турган қора булутларни ҳайдайди. Атрофда сув қуйгандек, жимжитлик. Ҳали замон момоқалди роқ гумбирлайди.

Бундан ўттиз йил олдин, шундай кунларнинг бирида Мария: "Узумзор юрагига қўрқув тушди",— деганди. Дафтарни очаман. Кўзимга яқинроқ тутиб олиб, сатрлар остидаги тирноқ изларини кўздан кечираман. Ҳикоямни охирига етказмай қўймайман. Уни кимга атаганимни энди яхши биламан. Фақат кўпгина саҳифаларни йўқ қилиб ташлашга тўғри келади, акс ҳолда уни охиригача ўқиб чиқишга уларнинг бардошлари етмайди. Баъзи

саҳифаларни ҳатто ўзим ҳам хотиржам ўқий олмайман. Ҳадеб тўхтаб қолавераман ва қўлларим билан юзимни ёпиб оламан. Ҳа, мен ҳам ўзимни одамман деб юрибман. Мендан нафратланишингиз мумкин. Лекин мен ҳали ҳаётман, тирикман.

Ўн учинчи июлдан ўн тўртинчи июлга ўтар кечаси Робердан қутилгач, зўрға хонамга стиб олдим, амаллаб ечиниб, ўринга ётдим. Кўкрагимнинг устида оғир юк бордек, нафасим қаттиқ сиқилди, лекин ўлмай қолдим. Дераза очиқ эди, бешинчи қаватда бўлганимда борми..., лекин иккинчи қаватдан ташлағудек бўлсам, ўлмай қолишим мумкин, деган истиҳолагина мени ушлаб қолди. Дардимни енгиллаштирадиган дори-дармонлар турган стол устига зўрға қўлим ётди.

Эрталаб доктор келди. Укол олгач, нафасим анча енгиллашди. У менга қимир этмай ётишни маслаҳат берди. Қаттиқ оғриқ кишини ёш боладек итоаткор қилиб қўяркан, қимир этмай ётдим. Оғриқ босилди. Энди ётган хонамдаги бадбўй ҳид, деворга ёпиштирилган гул қоғоз ва жиҳозларининг ўта хунуклиги, ўн тўртинчи июлдаги байрам сурони — ҳеч нима мени безовта қилмасди. Менда хотиржам дам олишдан ўзга тилак ҳам йўқ эди. Оқшомлардан бирида Робер келиб кетди ва бошқа кўзимга кўринмади. Лекин волидаси ҳар куни ишдан чиқиб, тўғри олдимга келар, чамаси икки соат мобайнида хизматимни бажарар, хатларни келтириб берарди. (Уйдан хат-хабар йўқ эди). Мен оҳ-воҳ қилмасдан, мўмин-қобил бўлиб, буюрилган барча дори-дармонларни ичиб ётдим. Робернинг волидасига амалга оширилиши керак бўлган ишлар ҳақида гап очгудек бўлсам: "Бу нарсалар шошилинич эмас", — дея гапни бошқа томонга буриб юбораберди. Мен нега шошилинич бўлмасин, дея уф тортар, чап кўкрагимга ишора қилардим.

— Онам сизникидан оғирроқ дард билан саксон йил умр кўрдилар, — дерди у.

Бир куни эрталаб, ниҳоятда енгил руҳ билан ўрнимдан турдим. Кўпдан бери ўзимни шундай яхши ҳис қилмаган эдим. Қорним оч эди, бу ердаги овқатни оғизга олиб бўлмасди. Хаёлимда Сен-Жермен даҳасида жойлашган ресторанга бориб овқатланиш фикри туғилди. У ерларда овқатни яхши тайёрлашади, нархи ҳам арзонроқ. У ерларда ўзимни хонавайрон бўлаётгандек ҳис қиламан.

Такси мени Ренн кўчасидаги муюлишга элтиб қўйди. Мадоримни синаб кўриш мақсадида бир неча қадам босдим. Ҳаммаси жойида. Соат ўн иккига бонг урди. Ҳали вақт эрта, Де Маго қаҳвахонасига кириб, бир стакан виши ичишга қарор қилдим. Юмшоқ курсида ўтириб кўчани кузата бошладим.

Яна юрагим санчди. Ташқарида, ойнаванд тўсиқ ортида талакал, бўйнидаги сочлари оқара бошлаган, шалпангқулоқ таниш кимсага кўзим тушди. Бу Губерт эди. У шабкўр бўлганидан газетани ҳидлаб ўқиётганга ўхшарди. Қаҳвахонага кирганимни сезгани йўқ. Юрагимнинг тез-тез уриши пасайди. Ич-ичимдан суюндим.

Губертни бадавлатлар яшайдиган Хиёбонлар даҳасидаги қаҳвахоналарнигина хуш кўради, деб ўйлаб юрардим. Бу ерларда нега санғиб юрибди? Бирон-бир аниқ мақсади бўлиши керак. Истаган пайтимда чиқиб кета олиш учун, вишининг пулини олдиндан тўлаб қўйдим.

Губерт соатидан кўз узмас, кимнидир кутарди. Ким билан учрашмоқчи, деб ўйлаб турганимда, Женевьеванинг эрини кўриб, ҳафсалам пир бўлди. Альфред шляпасини қийшайтириб кийиб олган: одати шунақа, қирқ яшар пакана бақалоқ хотинидан нари кетди дегунча, олифта бўлиб қолади. Эгнида пўрим костюм, оёғида сап-сарик туфли. Губертнинг кийиниши содда ва айни пайтда ўзига ярашган эди. Иза ўғлини "ҳақиқий Фон-додежлардек кийинади", — деганида ҳақ эди.

Альфред шляпасини қўлига олиб терлаб кетган пешонасини артди. У бир кўтаришда олдида турган қадаҳни бўшатди. Губерт аллақачон ўрнидан туриб, сабрсизлик билан соатига тикиларди. Мен уларнинг изидан боришга тайёр эдим. "Улар таксига ўтириб кетишса керак, деб ўйладим. Мен ҳам такси олиб изларидан бораман. Уларнинг йўлга тушишларини кутиб турдим. Қайноға ва куёв майдонни кесиб ўтиб, Сен-Жермен-де-Прэ томонга қараб юрдилар. Ишнинг осон кўчганини кўриб хурсанд бўлдим. Улар черковга киришди. Тузоққа тушаётган ўғрини кўрган полициячи ҳам мендек ҳаяжонга тушмаса керак. Бир оз кутиб турдим: ўғлим шабкўр бўлгани билан, куёвимнинг кўзи ниҳоятда ўткир. Қанчалар сабрим чидамаётган бўлмасин, кўчада икки минут чамаси кутиб турдим, кейин мен ҳам ичкарига кирдим.

Вақт тушдан ошганди. Черков деярли бўш, эҳтиёт бўлиб қадам ташлаяпман. Улар мени кўришган шекилли, изларини йўқотиш учун бу ерга киришган ва бошқа эшикдан чиқиб кетишган, деган фикр хаёлимга келди. Мен изимга қайтдим ва саҳннинг ўнг томонидан, баҳайбат устунларни паналаб юра бошладим. Улар қоронғи бурчақда, кунга тескари томонда ўтиришарди. Уларнинг ўрталарида бўйни ҳокисорлик билан эгилган кимса ўтирарди. Бу қўрқоқ ва пасткаш Робер эди.

Унинг хиёнат кўчасига кириши мумкинлигини кўнглим сезган эди, лекин чарчаганимдан бу ҳақда чуқурроқ ўйлаб кўришдан эринган эдим. Биринчи учрашувимиздаёқ унинг қўрқоқ эканлигини сезган эдим: волидаси унга уйимдагилар билан тил топишишни ва менинг сиримни қимматроққа сотишни маслаҳат берган. Мен телба Робернинг бўйнини кўриб турар, икки бақувват буржуа уни исканжага олган эдилар. Юмшоқ кўнгил Альфред ўз манфаатларидан бошқа ҳеч нимани илғамасди, лекин севимли ўғлим Губертнинг мулоқотда баланд келиши чўр кесарлиги менга ўхшарди. Робер унга бўйсунушга мажбур эди. Мен уларни устун орқасидан туриб кузатмоқда эдим: одатда ўргимчак ва унинг тузоғига тушган пашшани шундай кузатадилар, ўргимчакни ҳам, пашшани ҳам эзиб йўқ қилиб юбориш истагида эдим. Робернинг бўйни тобора эгилиб борарди. Бошида у "ўртада бўламиз..." деган шартни қўйганга ўхшайди. У бу ўйинда ютиб чиқишни кўзлаганди. Лекин анавилар унинг латталигини тез англашган ва уни оғиз очирмай қўйишганди. Мен бу курашнинг бефойда эканлигини яхши билардим. Ўша дамда ўзимни нотавон ҳашаротларни эзгилаб ташлашга қодир тангридек ҳис қилмоқда ва ич-ичимдан кулмоқда эдим.

Робернинг овози бутунлай ўчди. Губертнинг жағи тинмас, афтидан кўрсатма бераётгани аниқ эди. Робер тўхтовсиз бошини силкитар, қадди эгилиб, камалак шаклига кирган эди. Альфред оёқларини чалкаштириб, чалқанча ҳолатда бошини орқага қилиб, ётиб олганди: унинг тиканакдек қоп-қора соқол босиб кетган, мамнун юзини бош томонидан кўриб турардим.

Ниҳоят, улар ўринларидан туришди. Уларни кузатишда давом этдим. Улар Роберни бандидек ўртага олиб борардилар. Робер ифлос, кулранг шляпасини ғижимлаб олган эди. Эшикка яқинлашганларида, Губерт муқаддас

сув солинган идишга қўлини солди, кейин меҳробга ўгирилиб чўқинди. Энди мени шошадиган ерим йўқ, кўнглим хотиржам эди. Уларни кузатишнинг ҳожати ҳам йўқ. Ўша кун и кечқурун ёки эртасигаёқ Робертнинг режамни тезроқ амалга оширишга ундаши аниқ эди. Уни қандай қарши олсам экан? Ўйлаб кўришимга ҳали вақт бор эди. Чарчаганимни сеза бошладим. Ўтирдим. Губертнинг разилона қилмишидан жуда газабланган бир аҳволда эдим. Бутун борлигимни шу ҳиссиёт қамраб олганди. Камтарона кийинган, ёшгина, айтарли чиройли бўлмаган бир қиз мендан олдинги қатордаги стуллардан бирига ўтирди ва шляпа солинган қоғоз қутини ёнига қўйиб, тиз чўқди. Қизнинг эгик бўйинини мен ён томондан кўриб турардим. У меҳроб олдидаги кичкина дарчага қараб турарди. Черковга диний семинариянинг икки талабаси кириб келди. Улардан бири ўта озгин ва ўта новча бўлиб, менга аббат Ардуенни эслатди, иккинчиси эса паст бўйли, юзи ёш болаларникидек дўмбоқ эди. Улар ёнма-ён тиз чўқишди. Улар қараётган томонга тикилдим. Умуман олганда, деб ўйладим мен, бу ерда сукунат, соя-салқиндан, нам тортган эски тош деворларнинг ҳидидан ўзга нарса йўқ. Бояги камтар қизчанинг юз ифодаси яна диққатимни ўзига жалб қилди. Энди унинг кўзлари юмуқ эди, унинг узун киприклари, қовоқлари ўлим тўшагида ётган Мариянинг киприкларини эсимга солди. Мен ёнгинамда, қўл узатсам етгудек масофада ва айни пайтда мендан йироқда ўзга саховатли олам борлигини ҳис қилдим. "Сен фақат разолатни кўрасан... сен ҳамма ерда ёмонликни кўрасан..."— деган эди Иза бир неча марта менга. У ҳам ҳақ, ҳам ноҳақ эди.

XVI

Қувноқ кайфиятда тушлик қилдим. Кўпдан бери ўзимни бундай енгил ҳис қилмаган эдим. Назаримда, Губертнинг хиёрати режаларимни барбод қилиш ўрнига ҳаёти қил устида турган мендек қариянинг соғлиқдан кўра кайфиятини ўйлаши бемаъниликдан бошқа нарса эмасди. Улар кўраётган нарсани кўриш ниятида. Прометей ҳақидаги афсона жигари хаста киши учун дунёни қоронғи кўрсатади. Лекин ана шу оддий ҳақиқатни ҳамма ҳам тан олавермайди. Олдимдаги қовурмани

паққос туширишим аниқ, иштахам зўр. Пишлоқ ҳам буюрдим: нархи арзон, тўқ тутади.

Робер билан муомалада ўзимни қандай тутсам экан? Эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Лекин режа тузиш, бошни қотириш шартмикин? Шароитга қараб иш тутаман, вассалом. Робер билан бўладиган мушук-сичқон ўйинининг менга ҳузур бағишлашини ҳам олдиндан сезиб турибман. Гўё мени ҳеч нарсани билмайди деб ўйлайди. Бераҳм бўлиш керакми? Бошқалардан кам эмасман"

Таксида Бреа кўчасига қайтиб келдим ва ўрнимга чўзилдим. Мусофирхонанинг асосий ижараҳўрлари-та-лабалари таътилга жўнаб кетишган, атрофда жимжит-лик, сукунат ҳукмрон. Ҳордиқ чиқаришимга халақит бераётган жонзот йўқ. Лекин ойнавандли эшикнинг ифлос пардаси ғашимга тегмоқда. Генрих II услубида ясалган каравотнинг нақшли безаклари кўча бошлаган. Кўчиб тушган бўлақлар каминнинг олтин суви юритилган токчаларидан бирига авайлаб тахлаб қўйилган. Деворга ёпиштирилган зарҳал гул қоғозларга турли-туман доғ теккан. Пардоз жавонидан дераза очиқ турган маҳалда ҳам бадбўй ҳид анқийди. Стол устига ёш боланинг ичи ўтган рангни эслатувчи қалин дастурхон ёзилган. Ясама дабдаба калтафаҳмликнинг интиҳоси, холос!

Оёқ товушидан чўчиб уйғондим. Робернинг онаси тепамда турарди. Сохта мулозимат хиёнатдан дарак беради. Мен ҳам зўрма-зўраки жилмайдим ва ўзимни анча яхши ҳис қиляпман деб уни ишонтирдим. Йигирма йил бурун унинг бурни бу қадар бссўнақай эмас, оғзи садафдек оппоқ тишлар билан тўла эди. Энди эса ясама тишлари уни хунук кўрсатмоқда. Афтидан у чопиб келганди, ундан пардоз жавоннинг бадбўй ҳиди анқимоқда эди. Деразани каттароқ очиб қўйишни илтимос қилдим. У илтимосимни бажаргач, ёнимга келиб, табассум қилди. "Модомики ўзингизни анча яхши ҳис қилаётган экансиз,— деди у,— Робер билан бемалол гаплашиб олишингиз мумкин: у эртага бўш бўлади". Мен шанба кунлари банклар туш пайтигача очиқ бўлишларини айтдим. Унда Робер душанба кунига рухсат олади. Бу ишни осонгина бажаради. Қолаверса, энди у хўжайинлари билан ҳисоблашиб ўтирмаса ҳам бўлаверади.

Робернинг бир неча ҳафта ишидан бўшамай тургани маъқул, деган фикрим аёлни таажжубга солди. У кетишга ҳозирланар экан, эртага ўғли билан келажагини айтди. Мен Робернинг ёлғиз ўзи келсин, гувоҳларсиз гаплашиб олмоқчиман ва унга яхшилаб ўргатмоқчиман, дедим... Соддадил аёл безовталигини яширолмади, у ўғлим сирини ошкор қилади, дсб қўрқатган эди. Роберни болаларим билан тил топишга ана шу алвастининг ўзи ундаган: бу юраги йўқ қўрқоқни жуда яхши биладан ва келган қароридан қанчалик даҳшатга тўшаётганини фаҳмлаб турибман!

Бадбахт эртаси кун эрталаб келди ва мен бир қарашда унинг азоб чекаётганини англадим. Ухламаган шекилли, қовоқлари шишган, кўзлари аланг-жаланг. Уни ўтиришга таклиф этиб, хаста кўринишидан безовта бўлаётганимни айтдим. Тажрибали адвокатларга хос сўзамоллик билан уни қандай ажойиб истиқбол кутаётгани ҳақида гапирдим.

Унга Сен-Жермен даҳасидан ўн гектар боғ уй олиб беришимни айтдим. Уй қадимий жиҳозларга тўла бўлади. Балиқларга бой ҳовуз, тўртта машина сиғадиган гараж ва бошқа ҳаёлимга келган нарсаларни санай кетдим. Машина ҳақида гапира туриб, америкаликларнинг энг катта машинасини сотиб олишни таклиф қилдим. Унинг ичини ит тирнаётгани аниқ эди.

"Энди сизни ҳеч нарса безовта қилмайди,— деб гапимда давом этдим мен.— Харид ҳақида ҳужжатларга ўзингиз қўл қўясиз. Сизни йилига юз минг франк миқдорида рента билан таъминлаш учун керак бўлган қимматбаҳо ҳужжатларни тайёрлаб қўйдим. Душанба куни уларни оласиз. Бундай ақча билан хотиржам кун кечирса бўлади. Бироқ нақд пулнинг энг катта қисми Амстердамда сақланыпти. Керакли ишларни амалга ошириш учун биз кейинги ҳафта сасҳатга жўнаймиз... Сизга нима бўлди, Робер?"

У тутила, тутила гапира бошлади:

— Йўқ, тақсир, йўқ! Кўзингиз тириклигида ҳеч нарса олишни истамайман! Қўлим бормайди бу ишга. Сизни талон-торож қилишни истамайман. Мени мажбур қилманг!

У жавонга суянганча тирноқларини кемирмоқда эди. Роберга тикилиб қараб турардим: Суд мажлисларида рақиб томондагилар ўтли нигоҳимдан жуда қўрқишарди;

жабрланувчи томоннинг ҳимоячиси сифатида сўзга чиқар эканман, кўзларимни айбланувчидан олмасдим, улар қаҳрли нигоҳимга дош беролмай, йиқилиб қолардилар.

Ичимда Робердан миннатдор эдим. Елкамдан тоғ ағдарилган эди: ҳаётимнинг сўнгги дамларини ана шу пасткаш билан ўтказишдек даҳшатдан халос бўлгандим. Ундан нафратланган ҳам эмасдим. Уни секингина бир чеккага суриб қўяман. Бироқ яна ўзимни тия олмадим:

— Жуда олижаноб экансиз, Робер! Дунёдан кўз юмишимни кутиб турмоқчи эканлигингиз мақтовга сазовор, албатта. Бироқ мен бундай саховатни қабул қилолмайман. Душанба куни ҳамма нарса қўлингизга тегади, ҳафтанинг охирига келиб эса бойлигимнинг катта қисмини номингизга ўтказаман!

Унинг норози бўлаётганини кўргач:

— Ё ҳа, ё йўқ денг,— дедим.

У кўзимга қарамаган ҳолда, ўйлаб кўриш учун муҳлат сўради. Бурдоагиларга хат ёзиб, улардан кўрсатма олиш учун унга муҳлат керак эди, ахмоқ!

— Ишонинг Робер, мени ҳайратга соляпсиз. Ўзингизни жуда ғалати тутяпсиз,— дедим уни ишонтирмоқчи бўлиб.

Ўзим сезмаган ҳолда унга ўқрайиб қарадим чоғи:

— Нега менга бундай қараяпсиз,— деб қолди у дағдағ қалтираб.

— Нега сенга бундай қараяпман?— дедим ўзининг гап оҳангида.— Сен-чи? Нега сен қарашимга дош бера олмаяпсан?

Ёқимтой кишилар кўп. Улар ҳаммани ўзларига ром қиладилар. Одамлар мени ёмон кўришларига, мендан нафратланишларига шунчалик ўрганиб кетганманки, ўзим сезмаган ҳолда кўз қорачиқларим, киприқларим, овозим ва ҳатто кулишим ҳам гоҳида кишиларда совуқ ҳиссиёт туғдиради. Ўша пайтларда самимий бўлишга қанчалик ҳаракат қилмай, бунинг уддасидан чиқолмайман. Бечора бола нигоҳимга дош беролмай азоб чекмоқда эди. Ундан кула бошладим. У янада даҳшатга тушди. Унга сўнгги зарбани бериш учун кулишдан шартга тўхтаб:

— Анавилар сенга қанча бермоқчи бўлишяпти?— деб сўрадим.

Дўқ билан гапиримиз нафратимни ошкор қилди.
"Анавилар деганингиз ким?"— деди у зўра.

— Икки жаноб,— дедим унга,— бири семиз ва бири озгин...

Бу ўйинни тезроқ тугатиш истагида эдим. Оғир ўйлар мени ҳаддан ошиқ эзиб юборди. (Мингоёқни кўрганда одатда дастлаб даҳшатга тушамиз, кейин то-вонимиз билан янчиб ташлаймиз).

— Ўзингизни босиб олинг,— дедим ниҳоят.— Сизни авф этаман!

— Мен буни истамагандим. Мени бу ишга...

Қўлимни унинг оғзига босдим. Бутун айбни онасига ағдараётганини эшитишни истамасдим.

— Жим бўлинг! Ҳеч кимнинг номини сотманг... Хўш, улар сизга неча пул таклиф қилишди? Бир миллионми? Беш юз мингми? Балки озроқдир? Бўлиши мумкин эмас! Уч юз мингми? Икки юз мингми?

Унинг аҳволи ачинарли бўлиб, ҳа деб бошини чайқамоқда эди.

— Йўқ,— деди у бўғиқ овозда.— Рента тўлаймиз деб бошимизни айлантиришди. Бу ишончлироқ-да. Йилига ўн икки минг франк ваъда қилишди.

— Бугундан бошлабми?

— Йўқ, меросни бўлиб олишлари билан... Улар бойликни ҳозирдан бошлаб менинг номимга ўткази-шингизни хаёлларига ҳам келтирганлари йўқ. Наҳотки, энди кеч бўлган бўлса? Ахир, улар бизни судма-суд тортқилаб юришлари мумкин эди. Тўғри улардан сир тутилмаган тақдирда... Эҳ, нақадар ахмоқ эканман! Мана энди жазоимни тортяпман!

У каравотга ўтириб, ҳўнграб йиғламоқда эди. Шу тобда у кўзимга жуда хунук кўринди: унинг қонталаш-ган, бесўнақай қўли шалвираб осилиб қолганди.

— Ҳар қалай мен сизнинг ўғлингизман,— деди у пиқиллаб.— Мени тарк этманг.

Кейин бачканалик билан бўйнимдан қучоқламоқчи бўлди. Уни нари итардим. Кейин деразанинг олдига бордим-да, ортимга қарамай туриб, қуйидагиларни айт-дим:

— 1 августдан бошлаб ойма-ой бир ярим франкдан пул олиб турасиз. Ушбу рентани сизга умрингиз давомида тўлаб туришлари учун керакли кўрсатмаларни ҳозироқ бериб қўяман. Бирор гап

бўлса, рента онангизга тўланади. Сен-Жермен-де-Прэдаги фитнанинг менга ошкор бўлиб қолганини оиламдагилар асло билмасликлари керак (черковнинг номи ни эшитганда у сакраб тушди). Оғзингиздан гуллаб қўйгудек бўлсангиз, ҳамма нарсадан маҳрум бўлишингизни яхши билсангиз керак. Гуноҳингизни ювиш учун менга қарши қилинаётган ҳар бир хатти-ҳаракатдан мени хабардор қилиб турасиз.

У мендан ҳеч нарсани яшириб бўлмаслигини ва мени сотгудек бўлса, нималарни бой беришини яхши англаб олган эди. Унга ўзини ҳам, онасини ҳам кўргим йўқлигини айтдим. Хатларни ўзларига маълум идорага, йўқлаб олинadиган қилиб юборинглар дедим.

Сен-Жермен-де-Прэдаги шерикларингиз Парижни қачон тарк этишлари керак?

Улар тунги поезд билан жўнаб кетганлар, деб ойтди. Миннатдорчилик изҳор эта бошлаган эди ҳамки, шартта гапини бўлдим. Турган гапки, у мендан ҳайратда эди.

Хонамдан чиқаётиб, бирданига ўзига келди ва мен айтган рентани қайси йўл билан тўлашини сўради.

— Сизга албатта рентави тўлашади. Мен бир сўзли одамман! Қолгани билан ишингиз бўлмасин.

Қўлини эшик тутқичига қўяркан, Роберни яна шубҳа қамраб олди:

— Бирон-бир обрўлироқ суғурта уюшмаси орқали тўланса яхши бўларди. Суғурта пули ёки доимий рента тариқасида... Шунда мен хотиржамроқ бўлардим.

Мен ярим эшикни ланг очдим-да, уни итариб юбордим.

XVII

Каминга суянганча, токчада тўпланиб қолган, сиртига лак югуртирилган ёғоч парчаларини санай бошладим.

Мен узоқ йиллар Роберни учратишни орзу қилиб келдим. Бир кун келиб уни топишимга, дардимга малҳам бўлишига ишончим катта эди. У камтарлик билан кун кечиради, бу нарса бизни янада бир-бировимизга яқинлаштиради, деб ўйлагандим.

Йўқ, у қонуний ўғлимга ўхшамайди. Шу менга таскин бермоқда. Мен унда оддий халққа мансуб

камтарликни, ота-онага бўлган меҳрибонликни кўрмадим. У менинг сўшги умидим эди. Бу ҳам пучга чиқди. Энди ҳеч кимдан нажот кутмай, деворга қараб гужанак бўлиб ётишдан ўзга илож йўқ. Қирқ йил мобайнида ёмон кўринишга, ёмон кўришларига кўникиб қолгандек эдим. Лекин менинг ҳам ширин орзуларим бор эди, ана шу орзулар бир кун амалга ошади деб ўзимга-ўзим таскин берардим. Энди бу орзулар ҳам ҳавога учди.

Энди уларни меросдан маҳрум қилиш учун режалар тузишдек уятли эҳтиросга қул бўлолмайман. Робер уларни тўғри йўлга солиб қўйди: энди улар пўлат сандиқларни осонгина топиб оладилар. Бошқа ҳийла ўйлаб топсаммикан? Эҳ, қани энди, яна бир оз яшасам-у, бор мол-дунёимни совурсам! Кейин оламдан ўтсам! Ўлигимни кўмишга ҳеч вақо қолдирмасам. Лекин мен ҳар бир тийин учун минг бир азоб кўрганман! Мол-дунёни совуриш қўлимдан келармикан? У ёғини сўрасангиз, болаларнинг доимий назоратидаман. Бемалол пул сарфлай олмайман! Ҳар бир ноўрин харажат менга ўқ бўлиб хизмат қилиши мумкин... Ҳеч кимга билдирмасдан, секин-аста хонавайрон бўлишга тўғри келади!

Минг афсуски, ўзимни-ўзим хонавайрон қилолмайман! Пулларимни йўқ қилиб юбориш ҳам қўлимдан келмайди! Қани энди уларни ўзим билан гўримга олиб кетолсам! Қани энди, олтинларимни, қоғоз пулларимни, даромад келтирадиган ҳужжатларимни чангалимда маҳкам тутган ҳолда ер қаърида ором олсам ва мол-дунёни у дунёга олиб кетиб бўлмайди деган гапларни ёлгонга чиқарсам!

Айтмоқчи, хайрия ишлари деган нарса ҳам бор: хайр-эҳсонни ҳамма нарсани ютиб юборадиган ўпқонга тенг қилиш мумкин. Пулларимни номаълум одамнинг номидан хайрия идораларига, камбағалларга бошпана берувчи ғарибхоналардаги тақводор аёлларга жўнатсаммикан? Душманга айланган болаларимдан ўзга кишилар ҳақида ҳам ўйлашга ҳаққим бор-ку! Лекин шуниси ёмонки, қарилик-умрнинг ҳосиласи демакдир ва ҳеч биримиз ана шу ҳосиладаги бирон-бир рақамни ўзгартира олмаймиз. Қандай яралган бўлсам, шундайлигимча қоламан. Қани энди, бошқача бўлиб туғилсам! Танграм, ... қани энди, чиндан ҳам бор бўлсанг!

Қоронғи туша бошлаганда, хизматчи қиз келиб ўрнимни тўғрилаб берди. У деразани ёпмасдан чиқиб кетди. Чироқ ёқмасдан ўрнимга чўзилдим. Шовқин-сурон, кўча чироқларининг шуъласи ухлашимга халақит бермаётган эди. Поезда мудраб кетаётган одам бскаларда кўзини очгани каби, мен ҳам вақти-вақти билан уйғонар, кейин яна ухлаб қолардим. Ҳеч қаерим оғриётган бўлмаса ҳам, кимдир "сабр қилиб кутиб турсанг мудроқ абадий уйқу билан алмашинади" — деётгандек бўларди.

Ҳали Роберга ваъда қилинган рентани тўлашлари учун керакли кўрсатмаларни беришим, кейин почтага боришим керак эди. Уч кундан буён почтадан ҳеч ким хабар олгани йўқ.

Хат-хабар ташвиши мени эртаси кунни туш пайтида ўрнимдан туришга ва почтага боришга мажбур қилди. Ёмғир ёғаётганди, зонтигимни олмабман, деворга ёпишиброқ юришга мажбур бўлдим. Қадам олишим бошқачароқ эди шекилли, одамлар менга ажабланиб қарашарди.

Уларни жеркиб ташламоқчи бўлардим. Мени ақлдан озган деб ўйлаяпсиз чоғи? Фақат болаларга бу ҳақда ҳеч нима деманг, акс ҳолда улар бундан фойдаланишлари мумкин. Менга бундай қараманг, мен ҳам сизларга ўхшаган одамман. Фақат болаларимнинг мени кўрарга кўзлари йўқ, шунинг учун қўлимдан келганича ўзимни ҳимоя қилишга мажбурман. Лекин бу ақлдан озганман дегани эмас. Йўталишимни босиш учун истсёмол қиладиган дориларимга қўшилган қора дори асабларимга таъсир қилиб турадиган вақтлар ҳам бўлади, буни тан оламан. Ҳа, ўзим билан ўзим гаплашяпман. Инсон ким биландир гаплашиб туриши керак, ахир. Қўлларини силкитиб, ўзи билан гаплашиб кетаётган одамнинг нимаси ғалати?

Номимга босмахона услубида битилган хабарнома-лар, банклардан юборилган бир нечта хат ва учта телеграмма келган экан.

Биржа томонидан ижро этилмаган топшириқ ҳақида шошилинч телеграмма юборилган бўлса керак. Уларни очиб ўқиш учун қаҳвахоналардан бирига кириб ўтирдим. Узун қилиб қўйилган столларнинг атрофида турли ёшдаги тош терувчилар ўтиришарди. Улар деярли сўзлашмас, олдиларига қўйилган ёвғон овқатни сб, вино

қўплашмоқда. Улар бир яримдан бошлаб, яна ишларини давом эттиришлари керак. Июль ойининг охири эди. Вокзаллар одамлар билан тўлган... Қизиқ, ана шу тош терувчилар аҳволимни тушунган бўлармидилар? Албатта, тушунган бўлар эдилар. Менингдек кекса адвокатга бу нарса жуда яхши маълум. Биринчи иш жараёнида мўйсафид отани боқишни истамаётган фарзандлар билан тўқнашган эдим. Бечора ота ҳар уч ойда қўлдан-қўлга ўтар, ҳамма ерда сўкиш эшитар, фарзандлари ундан, у фарзандларидан тезроқ қутилишлари учун жон чиқар дамни илҳақ бўлиб кутишарди. Фермаларда эса кўп марталаб мўйсафидлар бошига тушган фожиаларни кузатганман: аввалига қариб қолган ота пулини чангалида маҳкам ушлаб, узоқ вақтгача уни ҳеч кимга бермай юради, кейин тилсғлама гаплардан боши айланиб бор нарсасини улашиб беради. Кейин болалари уни тинимсиз меҳнат ва очликка маҳкум қилиб ўлдириб юборадилар... Ҳа, икки қадам нарида ўтирган тишлари тушиб кетган, томирлари бўртиб чиққан ва шошилмасдан пон кавшаётган анави озгин тош терувчи бундай воқеаларни кўллаб эшитган бўлса, эҳтимол.

Яхши кийинган қариянинг қаҳвахонада ўтириши эндиликда ҳеч кимни ажаблантирмайди. Оқиш рангдаги қуён гўштини чайнар эканман, дераза ойнасида ёмғир томчиларининг бир-бирларини қувлашларини кузатаман, кейин ойнанинг нариги томонида ёзилган қаҳвахона соҳибининг номини ўқиб кўрмоқчи бўламан. Чўнтагимдан дастрўмолимни оламан деб хатлар ва телеграммалар эсимга тушди. Кўзойнагимни тақдимда, қўлимга илинган биринчи телеграммани очдим: "Онамни кўмиш маросими эртага, 23 июлда, соат 9 да, жаноза Сен-Луи черковида ўқилади". Бу телеграмма шу бугун эрталаб жўнатилганди. Қолган иккитаси, бир неча соатлик фарқ билан, ўтган кунни жўнатилган эди. Уларнинг бирида: "Онамнинг аҳволи оғир. Тез етиб келинг", иккинчисида "Онам оламдан ўтди" деган сўзлар бор эди. Уччала телеграммага Губерт имзо чекканди.

Телеграммаларни гижимладим-да, овқатланишда давом этдим. "Бугун кечки поездга ўтиришга кучим етармикан"— деган фикр менга тинчлик бермаётган эди. Бир неча минут мобайнида мсн ана шу тўғрида ўйладим. Кейин миямга бошқа фикр келди: Изанинг мендан олдин оламдан ўтиши ажабланарли эди. Ахир

менинг ўлим ёқасида турганим ҳаммага маълум эди. Биринчи бўлиб кетишимга ҳеч ким, жумладан ўзим шубҳа қилмасдим. Режалар, ҳийлалар, фитналар яқинлашиб қолган ўлимимдан кейин келадиган кунларни мўлжаллаб тузилган эди. На мен ва на оила аъзоларим бунга асло шубҳа қилмасдик. Хотинимни бева қиёфасида, юзига қора тўр парда тутган ҳолда пўлат сандиқни қийналиб очаётганини тасаввур қилганман. Қиёматқойим бўлиши ҳақидаги хабар мени камроқ ажаблантирган ва камроқ азият етказган бўлар эди. Нима бўлганда ҳам, ишбилармонлигимга бордим ва вужудга келган вазиятдан қандай қилиб душманларимга қарши курашда фойдаланишини ўйлай бошладим. Поезд қўзғалгунга қадар хаёлимни банд қилган фикрлар ана шулар эди.

Кейин тасаввурим ишга тушди: мен кеча ва ўтган куни Изанинг ўлим тўшагида ётганлигини кўз олдимга келтирдим. Изанинг Калездеги ётоқхонасини, унинг ичидаги барча анжомларни бирма-бир эсладим (унинг Бордода ўлганидан бехабар эдим). "Тобутга солиб бўлишган" деб шивирладим ва бу сўзлардан энгил тортганим учун ўз-ўзимдан жиркандим. Акс ҳолда, ўзимни қандай тутишга, болаларимнинг сукут ичидаги адоватли нигоҳлари остида ички кечинмаларимни ифода этишга қийналган бўлардим. Бу муаммо ҳал бўлганди. Етиб боришим билан, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олишга мажбур бўламан. Бу қолган барча масалалар ўз-ўзидан ҳал бўлади деган сўз. Чунки дафн маросимида қатнаша олмаслигим аниқ эди, чунки аҳволим маълум, мана ҳозир ҳожатхонага зўрға бориб келдим. Бундай мадорсизлик энди мени даҳшатга солмаётган эди: мадомики, Иза оламдан ўтган экан, мен ҳали-бери ўлмайман: навбатим ўтди. Шунга қарамасдан юрагимни хуруж қилиб қолишидан қўрқардим, бунинг устига купеда ёлғиз эдим. Уйда эса мени кутиб олишларига ишонардим (телеграмма бергандим). Губерт вокзалга келса керак...

Губерт эмас, уйқусизликдан юзлари шишиб кетган Альфредни кўриб энгил тортдим. Кўринишимдан у хавотирга тушди. Унга суянишга тўғри келди, машинага ҳам унинг ёрдами билан ўтирдим. Машина Бордо шаҳрининг қушхоналар, мактаблар жойлашган кўчалари бўйлаб олиб кетди. Альфреддан суриштирма-

сам ҳам, бўлиб ўтган воқеаларни, Изанинг истироҳат боғининг пальмалари экилган бурчагида ҳушидан кетганини, уни шифохонага олиб боришганини, иккинчи қаватга зўрға кўтариб чиқишганини, қон олишгани ва қилинган бошқа муолажаларни айтиб берди... Миясига қон қуюлган бўлишига қарамай, туни билан Изанинг эси ўзида бўлган. У имо-ишора билан мени чақириб келишларини талаб қилган. Кейин, имон келтириш учун зарур бўлган муқаддас мойларни олиб руҳоний келганида ўзидан кетган.

— Бир кун олдин у ибодатга бориб келганди,— деди Альфред.

У дафн маросими бошлангунга қадар кийиниб келиш баҳонасида мени уйимиз олдида тушириб қолдирмоқчи эди. Лекин зинадан чиқишимга ёрдам беришга мажбур бўлди. Кираверишдаги хонани танимай қолдим: деворларга қора мато тортилган: атрофига сон-саноксиз шамлар ёқиб қўйилган каттакон чамбар. Кўзимни бир юмиб очдим. Буларнинг бари тушга ўхшарди. Бу ердаги нарсалар ва анови икки роҳибани дафн маросимлари идораси юборган кўринади.

Зина устида Губерт пайдо бўлди. У дид билан кийинганди. Қўлини узатиб нималарнидир гапирди, лекин назаримда овози узоқ-узоқлардан келаётгандек эди. Унга нималардир дедим, бироқ овозим ўзимга эшитилмади. Кейин у менга яқин келиб энгашди, юзи ташвишли тус олди. Кўз олдим қоронғилашди. Кейинчалик менга айтишларича, уч, уч ярим минут мобайнида беҳуш ётибман. Чоғроққина хонада ўзимга келдим. Тузларнинг ўтқир ҳиди димоғимга урилди. Женсвьеванинг овози қулоғимга чалинди:

— У ўзига келяпти!

Кўзимни очдим. Ҳаммалари менга қараб туришарди. Уларнинг юз кўринишлари ўзгариб кетган, баъзи бирлариники қизарган, бошқалариники кўкариб заҳил тус олганди. Тўладан келган Жанина онаси билан тенгдошга ўхшаб қолган эди. Ғам чекиш айниқса Губертнинг юзини ўзгартириб юборган эди. Ёшлигида аразлагудек бўлса унинг юзи шунақа хунук тус олар, айти пайтда кишининг раҳмини келтирарди. Шунда Иза уни тиззасига олиб: "Кўзичоғимни ким хафа қилди?" дея уни юпатарди. Фақат Филининг юзи олдингидай эди. У Париж ва Берлиннинг барча қаҳвахоналарини кезиб чиққан,

афтидан зиёфатга бориб, ундан маст-аласт қайтган кийимини ечишга, бўйинбоғини боғлаб олишга ҳали улгурмаганди. Унинг орқасида юзларига мотам пардасини ташлаб олган Олимпия ва унинг қизлари туришарди. Яна аллакимлар бор эди.

Жсневьева лабимга стаканни яқинлаштирди ва мен бир неча қултум сув ичдим. Кейин ўзимни анча яхши ҳис қиляпман, дедим. У юмшоқ ва меҳрибон овозда ётишни истаётган-истамаётганлигимни сўради. Мен оғзимга келган гапни қайтармасдан айтдим: "Уни сўнгги йўлга кузатиш ниятида эдим. Ахир у билан хайралаша олмадим".

Ролини машқ қилаётган актер мисол: "Ахир у билан хайрлаша олмадим..."— деган сўзларни такрор ва такрор айтдим ва мен ҳануз ўзим англаб етмаган ҳақиқатни кашф этдим: энди уни ҳеч қачон кўра олмайман: биз энди ҳеч қачон баҳслаша олмаймиз, у ҳеч қачон ушбу саҳифаларни ўқимайди. Ҳамма нарса мен Калездан жўнаб кетаётганимда, қайси аҳволда бўлса, шундайлигича абадул-абад қолади. Ҳаётимизни қайта бошлашнинг, муносабатларимизни қайта қуришнинг энди иложи йўқ: Иза мени ваҳший ва жаллод ўрнидагина кўриб, инсон эқанимни билмасдан оламдан ўтди. Агар сўнгги лаҳзаларда етиб кела олганимда, рози-ризолик сўрашнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам, у оқаётган кўз ёшларимни кўрган ва менинг ғам-андуҳ чекаётганимни кўриб дунёдан кўз юмган бўларди.

Энди эса аҳволимга фақат фарзандларим шоҳид ва улар ҳайратдан донг қотиб турардилар. Эҳтимол улар бир умр менинг йиғлаганимни кўришмагандир. Нигоҳига ҳеч ким дош беролмайдиган Медуза мисол даҳшатли ва қаҳрли башарам чин инсон қиёфасини олмоқда.

Кетмаган бўлганингизда эди... Нега ахир кетиб қолдингиз?— деди кимдир (овозидан Жанинага ўхшади).

Чиндан ҳам, нимага кетдим? Бироқ вақтида етиб келсам ҳам бўларди-ку. Улар телеграммани тўғри Бреа кўчасига йўллаганларида эди, бунинг иложи бўларди... Губерт эҳтиётсизлик билан орқага суқилди:

— Қаерда бўлишингизни айтмасдан, жўнаб кетибсиз... Ахир фолбин бўмасак...

Шунда миямда йилт этган бир гумон ойдинлашди. Ўриндиқнинг икки четига қўлларимни тираб ўрнимдан турдим ва ғазаб билан Губерга қараб бақирдим:

— Ёлғон!

— Эсингизни еб қўйибсиз, ота!— деди у тутила-тутила.

Мен гапимни давом эттирдим:

— Ҳаммангиз ёлғончисиз! Адресим сизларга маълум эди. Кўзимга қараб йўқ, деб кўр-чи!

Губерт ботинмайгина деди:

— Қаёқдан маълум бўлсин?

— Сен менга яқин кишиларнинг ҳеч бири билан муомалада бўлмадингми? Қани, йўқ деб кўр-чи? Йўқ де!

Оила аъзоларимизнинг барчаси тош қотиб менга қараб туришарди. Губерт ёлғон гапириб қўлга тушиб қолган боладек бошини ҳам қилиб турарди.

— Айтмоқчи, унинг сотқинлигини жуда арзон баҳолабсиз! Сахийроқ ҳам бўлмабсиз, болаларим! Сизларга бутун бошли давлатни қайтариб бериш эвазига, бечора болага ўн икки миң франклик рента. Сув текинга тушибди,— дедим мен ва қаттиқ кулиб, йўтала бошладим. Фарзандларимнинг биронтасидан садо чиқмади. Фили гижиниб: "Яхши иш бўлмабди"— деб қўйди.

Губертнинг имо-ишорасига қарамай уни оғиз очирмадим ва овозимни бир парда пасайтириб гапимда давом этдим:

— Уни кўролмай қолганимга сизлар айбдорсиз. Мени кузатиб юрганлигингизни, ҳамма ишларимдан хабардор эканлигингизни билиб қолишимни истамагансиз. Агар, тўғри Бреа кўчасига телеграмма жўнатганингизда, менга хиёнат қилаётганингизни билиб қолган бўлардим. Ҳеч нарса, ҳатто ўлим тўшагида ётган онангизнинг илтижолари ҳам сизларни бу ишни қилишга мажбур қилолмаган. Бошингизга мусибат тушган бўлса ҳам, маккорликни давом эттиргансиз!— Бу сўзлардан ташқари янада аччиқроқ нарсалар ҳақида ҳам уларга гапирдим.

— Уни бир амаллаб жим қил, Женевьева,— деб ялина бошлади Губерт синиққан овозда.— Ёлбораман, жим қил уни! Одамлар эшитиб қолишади.

Женевьева елкамдан қучиб крсслога ўтказди:

— Ҳозир бу гапларнинг мавриди эмас, ота. Озроқ тин олайлик, кейин ҳаммасини гаплашиб оламиз. Сиздан, марҳум онам ҳурмати, илтимос қиламан...

Шалвираб қолган Губерт "жим" дегандек бармоғини лабига олиб борди: дафн маросимини бошқарувчи то-

бутни кузатиб боришга таклиф қилинганларнинг рўяхатини олиб кирди. Ўрнимдан туриб бир неча қадам ташладим. Ёрдам беришларини истамадим, ўзим юрдим. Оила аъзоларим эҳтиром билан йўл бўшатишди. Атрофига шамлар ёқиб қўйилган тобут турган хонага кириб тиз чўкдим.

Губерт ва Женестьева ёнимга келиб қўлтиғимдан олишди. Қаршилиқ қилмадим. Зинадан юқори кўтарилиш қийин бўлди. Дафн маросими ўтгунга қадар монах аёллардан бири менга қараб турадиган бўлди. Хонани тарк этишдан аввал Губерт орамизда ҳеч нарса бўлмагандек тобутни кузатиб борувчи казо-казолар рўяхатига адвокатлар табақасининг оқсоқолини қўшиб тўғри иш қилибманми деб сўради. Унга орқа ўгириб, ёмғир томчилари оқиб тушаётган дераза ойнасига қарадим ва ҳеч нарса демадим.

Келаётган одамларнинг қадам товушлари баралла эшитила бошлади. Таъзия билдиришга бутун шаҳар келса керак. Фондодежлар орқали жуда кўпчилик билан чатишиб кетганмиз. Менинг эса суд, адвокатура, банклар, барча ишбилармон гуруҳлар билан алоқам бор... Ўзини оқлай олган, бегуноҳ эканлигини ҳамма тан олган одамдек ўзимни снгил ҳис қилаётган эдим. Болаларимнинг айбларини бўйниларига қўя олдим: улар айбдор эканликларини тан олдилар. Мусиқасиз зиёфат бўлаётгандек, уйда дафн маросимининг ғала-ғовури авжига чиққан бир пайтда мен болаларимнинг қилган гуноҳлари ҳақида ўйлашга ўзимни мажбур қилдим: Иза билан рози-ризалик олмай қолишимга ёлғиз улар сабабчи бўлишди... Лекин нафрат оти чарчаган, уни қамчилаш зое кетаётганди. Дам олаётганим, болалар билан бўлган баҳсда ютиб чиқишдан қониқишим сабаб бўлдим, билмадим, ҳар ҳолда беихтиёр снгил торта бошлаган эдим.

Ғала-ғовурлар, руҳонийларнинг минғирлаб ўқиётган дуолари эшитилмай қолди. Калездеги каби, каттакон уйга жимлик чўкди. Уйдагиларнинг барчаси, катта-ю кичик, болалар, хизматкорларгача Изани кузатишга кетишди. Уйда фақат мену, тасбеҳ ўгириб, ўқиётган дуосини давом эттираётган монах аёлдан бошқа ҳеч ким қолмади.

Бу сукунат менга борса-келмасга рихлат қилган, мени бир умрга ташлаб кетган кимсани яна эсга солди.

Юрагим ёна бошлади: тамом, биз энди ҳеч қачон Иза билан суҳбат қурмаймиз. Бемалол нафас олишим учун қўлтиғимга қўйилган ёстиқларга суяниб каравот устида ўтирар эканман, икковимиз тўйдан олдин Бардье дўконида танлаган Людовиг XIII услубидаги жиҳозларга кўзим тушди. Онасидан мерос жиҳозлар келгунга қадар, бу жиҳозлар Изаники эди. Мана бу каравот эса, аламларини ичларига ютиб, бир-бирларидан гина-кудратларини яширган ва сукут сақлаган эр-хотиннинг гўшаси бўлиб хизмат қилган...

Олдимга Губерт ва Женестьева киришди, қолганлар йўлакда туришарди. Кўз ёшларим уларни ажаблантирмақда эди. Ака ва сингил каравотимнинг ёнида туриб қолишди: қоқ туш бўлишига қарамай, Губерт фрак кийган эди. Женестьева қора матога ўраб ташланган минорага ўхшар, фақат дастрёмолигина оппоқ эди, тўр пардани кўтариб қўйгач, унинг шишиб кетган думалоқ юзи кўринди. Ғам барчамизнинг қиёфамизни ўзгартириб қўйган ва бизлар бир-биримизни танимасдан қолган эдик.

Ўзимни қандай ҳис қилаётганимни сўрашди.

— Деярли бутун шаҳар уни қабристонгача кузатиб борди. Уни жуда яхши кўришарди,— деди Женестьева.

Иза ҳақида сўрадим.

— Мазалари йўқроқ эди... Кўнгиллари сезган бўлиши ҳам мумкин. Негаки, Бордога кетишдан бир кун олдин, хоналаридан чиқмасдан, аллақандай хат-қоғозларни куйдирдилар: чиқаётган тутунни кўриб ўт тушибдими деб ўйладик.

Унинг гапини бўлдим. Хаёлимга бир фикр келган эди. Нега илгарироқ бу ҳақда ўйлаб кўрмабман?

— Айт-чи, Женестьева, менинг кетишимнинг унга таъсири бўлмаганмикан?

— Кетганингиздан кейин онамнинг чуқур изтиробда бўлганлари шубҳасиз!

— Унга ҳеч нима демаганмидинглар? Ниятим сизларга ошкор бўлиб қолганлигини унга айтган эдингларми?

Женестьева акасига "тушунганимни билдираверайми" дегандек савол назари билан қаради. Кўринишим даҳшатли тус олди шекилли, ака-сингилнинг эҳсонаси чиқиб кетди. Женестьева ўрнашиброқ ўтириб олишимга ёрдам берар экан, Губерт шошилиб онасининг мен

жўнаб кетганимдан кейин ўн кун ўтгач, бетоб бўлиб қолганлигини, шундан кейин унга бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ҳеч нарса демасликка қарор қилишганини айтиб берди. Гапларига ишонсам бўлармикан, деб ўйлаб турганимда, Губерт титроқ овозда давом этди:

Сабримиз чидамай, айтиб қўйган бўлганимизда, ўлимига айбдор бўлардик...

У юзини четга ўгирди ва слкаларини титратиб унсиз йиғламоққа бошлади. Кимдир эшикни қия очиб: "Қачон овқатланамиз?" деб сўради. Қулоғимга Филининг овози чалинди:

— Қорним таталаб кетаётган бўлса, мен айбдорманми? Нима демоқчисизлар ўзи?

Женсвьева кўз ёш аралаш: "Нима ейсиз?" деб сўради. Губерт тушликдан кейин олдимга келиб, агар бардошим етса, бор гапни очиқ-ойдин гаплашиб олмоқчи эканлигини айтди. Бош қимирлатиб розилигимни билдирдим.

Улар чиқиб кетишгач, монах аёл ёрдамида ўрнимдан туриб ювиндим, кийиндим, бир коса товуқ шўрванинг сувидан ичдим. Бўлажак даҳанаки жангда, рақиб томоннинг шафқати ва ҳомийлигига зор бўлган мажолсиз бетоб кўринишида бўлишни истамадим.

Болалар қайтиб киришганда, ачинишга лойиқ бетоб қария ўрнида бутунлай бошқа одам ўтирарди. Ҳаб дорилардан ютиб олдим, қаддимни кўтардим. Биров билан ётиб гаплашсам, ўзимни камситилаётгандек ҳис қилман.

Губерт таптаналарда кийинадиган кийимини, Женсвьева онасининг эски халатини кийиб олганди.

Одатдаги мулозаматдан кейин, Губерт гап бошлади:

— Мен кўп ўйладим.

У нутқини яхшилаб пишитиб олган эди, жанжал чиқмасин деб, эҳтиёткорлик билан гапирмоқда эди:

— Марҳума онамнинг тобути ёнида ўтириб, виждонимга назар солишга уриниб кўрдим: қарашларимни ўзгартиришга, ўзимни сизнинг ўрнингизга қўйиб кўришга ҳаракат қилдим. Бизнингча, сиз фарзандларини меросдан маҳрум қилишга узил-кесил қарор қилган ота эдингиз. Шу сабабли сизга нисбатан бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракатимизни қонуний, ёки ҳеч бўлмаганда узрли деб ҳисоблашга ҳаққимиз бор деган фикрдаман. Тўғри, орамиздаги шафқатсиз курашда маъ-

навий устунлик сизнинг томонингизда бўлиб келди. Тўғри, бунга бизнинг...

Унинг керакли жумлани топа олмаётганини кўриб, ўрнига ўзим сёкингина қўшиб қўйдим:

— Ёвуз кирдикорларимиз сабаб бўлди!

Губерт қизариб кетди. Женевъсванинг асаблари дош беролмади:

— Нима учун "ёвуз?" Ахир сиз бизлардан кучли-роқсиз...

— Қўйсанг-чи, сиздек ёш бўрилар галасига қарши бетоб мўйсафиднинг ёлғиз ўзи...

— Ўша бетоб мўйсафид, бизнинг хонадондек маконда қатор имтиёзларга эга: у ўз хонасини тарк этмаса-да, ҳушёрлигини йўқотмайди: барча оила аъзоларининг хатти-ҳаракатларини ўрганиб, ўз манфаатлари йўлида фойдаланади. У зарбаларни зимдан, ёлғиз ўзи тайёрлайди ва бўш вақтини зарба бериш учун режа тузиш билан ўтказди. Ўзгалар ҳақида ҳамма нарсани билади, лекин унинг ўзи тўғрисида ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. У қаерда ўтириб гап пойлашини билади... (Ўзимни тутолмай жилмайдим, ака-сингил ҳам жилмайишди). Тўғри-да, ҳар қандай инсон ўз уйида эҳтиёткорликни бир чеккага йиғиштириб қўяди. У баҳслашиши, овозини баланд кўтариши мумкин: баъзан ҳамма бараварига беихтиёр бақаришга тушиб кетиши мумкин. Биз эскича қилиб қурилган уйнинг қалин деворларига ишониб юрaverибмиз-у, полларининг юпқа эканлигини унутиб қўйибмиз. Айтмоқчи, деразанинг очиқ қолиши ҳам бор.

Бу хилдаги қочирма гаплар суҳбатимизга илиқлик бахш этгандай эди. Биринчи бўлиб Губерт ўзига келди ва жиддий оҳангда гапини давом эттирди:

— Бизни айбдор деб ҳисоблайсиз. Лекин ўз-ўзимизни қонуний ҳимоя қилишимиз мумкин-ку! Бироқ мен суҳбатимизга оғу соладиган ҳар қандай мавзудан ўзимни тияман. Ушбу афсусга лойиқ жанжални ким бошлаб берган деган саволга ҳам тўхталиб ўтирмайман. Гуноҳларни ҳимоя қилишга ҳам тайёрман. Лекин бир нарсани тўғри тушунишингизни истайман... (Губерт ўрнидан турди ва кўзойнагини арта бошлади. Унинг кўзлари пирпирар, юзи чўзилиб, қовоғи солинганди), Мен болаларимнинг обрўси ва келажаги учун курашдим, буни тушунишингизни истайман. Қандай аҳволда эканлигимизни тасаввур ҳам қилолмаймиз, сиз ўзга

давр вакилисиз: сиз ишбилармон кишилар пулларини қандай ва нимага сарфлашни яхши билган замонда яшагансиз. Ҳар қандай шарт-шароитда ҳам ғолиб чиқишнинг иложини қилиб келгансиз, буни тан оламан. Масалан, молия оламида бўрон яқинлашаётганини ҳаммадан олдин билиб, акцияларни сотишга улгургансиз... Лекин шуни айтишим керакки, сиз иш билан, ҳақиқий иш билан шугуланмагансиз, шунинг учун ҳам бемалол шарт-шароитга тўғри баҳо бера олгансиз ва шунга яраша иш тутгансиз. Менга ўхшаб қулонгизгача қарзга ботиб иш юритмагансиз... Биз кутилмаганда зарба едик. Орқага қайтишга фурсат ҳам бўлгани йўқ. Биринчи марта банкнинг ҳамма бўлимларида иш путурдан кетиши. Кўрилган зиённинг ўрнини қоплаш-у, бу чуқур ичидан чиқиб олишнинг ҳечам иложи йўқ...

"Иложи йўқ" иборасини аянч билан бир неча марта айтди. Қизиқ, қанча қарзи бор экан? Жар ёқасига қанчалар яқин борган экан? Сирини ошкор қилиб қўйишдан қўрққан Губерт ўзини тутиб олди ва ҳаммага маълум бўлган нарсалар ҳақида гапира бошлади: урушдан кейинги техниканинг маҳсулдорлиги, керагидан ортиқ миқдорда ишлаб чиқариш, истеъмол жабаҳасидаги тушқунлик... Мен унинг гапларига деярли қулоқ осмадим. Менинг эътиборимни ундаги безовталиқ жалб қилди. Худди ана шу дамда нафратимнинг барҳам сганини, интиқом олишни энди истамаётганимни сезиб қолдим. Нафратимнинг барҳам сганига эҳтимол кўп вақт бўлганди. Ҳар сафар ярамни янгилаб, нафрат оловини сунъий равишда ёқиб келгандим. Лекин ҳақиқатни тан олиб айтишим керакки, ўғлим қаршисида ўтирар эканман, мени фавқулудда ва айни пайтда қизиқ бир ҳиссиёт қамраб олган эди: бир оғиз сўз билан бечоранинг изтиробига, юрагидаги қўрқув ва ташвишларга барҳам бера олган бўлардим. Мен яқиндагина ҳаётимнинг бор-йўқ мазмуни бўлган инъом қилмоқчи ё бўлмаса йўқ қилиб юбормоқчи бўлган, ўз ихтиёрим билан фойдаланишим мумкин бўлмаган бойлигимни кўз ўнгимга келтирдим ва кутилмаганда унинг энди мени қизиқтираётганини, ҳеч бир аҳамият йўқлигини аниқ ҳис қилдим. Жим бўлиб қолган Губерт кўзойнаги ортидан мендан кўз узмай қараб турарди. "Отам яна нималарни ўйлаб топаркин? Қайси томондан зарба ер

эканман",— деган саволлар уни қайноққа соларди. У калтак сйишдан қўрқиб, ўзини ҳимоя қилаётган бола сингари қўлини ярим кўтариб, тортинибгина деди:

— Мени озгинагина қўллаб юборишингизни ўтиниб сўрайман. Онамдан тегадиган меросни ҳисобга олсак, менга (пулнинг миқдорини айтишдан олдин у бир лаҳза иккиланиб қолди) бир миллион кифоя қилган бўларди. Ишларимни юргизиб ололсам, у ёғига ўзим эплаб кетаман. Қолганини нима қилишни ўзингиз биласиз. Сиз чиқарадиган қарорга бўйсунишга ваъда бераман.

Губерт ютинди. У мендан кўз узмас, лскин тошдек қотган юзимдан ҳеч бир ифода топа олмас эди.

— Хўш қизим,— дедим Женевьевага ўгирилиб.— Сенинг аҳволинг тузукроқдир? Эринг ақлли одам-ку!

Биров эрини мақтаса, доим жаҳли чиқади. Женевьева ширкат ёпилганини, Альфреднинг икки йилдан бери ичкилик сотиб олмай қўйганини ва ўзича тўғри иш қилаётганини айтди. Тўғри, уларнинг сйиш-ичишларида камчилик йўқ. Бироқ Фили хотинига ташлаб кетаман, деб дўқ қилишни қўймаяпти. Агар ҳеч вақо бермайдиган бўлсам пўписасини амалга ошироқчи.

— Шу ҳам ташвиш бўлди-ю!— деб шивирладим мен.

Женевьева шошиб-пишиб гапимни оғзимдан олди:

— Тўғри, Филининг ярамас кимса эканлигини ҳаммамиз биламиз. Жанинага ҳам маълум. Лекин эри ташлаб кетса, ўзини ўлдиради. Ҳа, ҳа ўзини ўлдириши аниқ. Сиз бўлмаган гап дейишингиз мумкин. Ахир муҳаббат, ҳиссиёт деган нарсаларнинг мавжуд эканлигига ишонмайсиз. Бироқ ўткир заковатингиз билан ўзингиз ҳис қилмайдиган нарсаларни ҳам тушуна olasиз.

— Женевьева, отамизни чарчатиб қўясан. Губертнинг назарида, бекфаросат сингласи ишни "бузиб" қўйиши ва менинг иззат-нафсимга тегиши мумкин. У менинг безовта бўлаётганимни пайқаб қолган, бироқ бунинг асл сабабини билмасди. Женевьева ярамни янгилаб қўйди, Губерт бунини тушунмаётган эди.

— Фили бахтли экан!— деб хўрсиндим. Ака-сингил бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди.

Улар аллақачон мени эси пастга чиқариб қўйишган, лозим бўлса, иложи бўлса, жиннихонага ташлаб келишга тайёр эдилар.

— Фили муттаҳам,— деб тўнғиллади Губерт,— у билан ҳисоблашишга мажбурмиз.

— Қайнотаси эса Филини яхши кўради,— дедим мен. Альфред куёвини "ёмон бола эмас" дейди.

Женевьева ловуллаб кетди.

— У Альфредни ҳам қўлга олган. Бутун шаҳар "куёв қайнотасини йўлдан урган" лигини билади. Уларни суюқ оёқ хотинлар билан кўрганлар бор! Ана шармандалик! Уларни деб онам ич-ичларидан куяр эдилар!

Женевьева кўзларини ишқай бошлади. Губерт отамиз бизларни асосий мавзудан четга тортяпти, деб ўйлади чоғи, гижиниб деди:

— Биз бошқа нарсалар ҳақида гапиришимиз керак, Женевьева. Дунёда сен-у болаларнинг бордек гапиряпсан.

Женевьеванинг жаҳли чиқди ва "иккимиздан қайси биримизнинг кўпроқ худбин эканлигимизни билгим келяпти" деди.

— Тўғри, ҳар ким энг аввал ўз фарзанди тўғрисида қайғуради. Марҳума онамиз каби мен ҳам Жанина учун жонимни жабборга беришга тайёрман ва бу билан фахрланаман. Керак бўлса, улар учун ўзимни ўтга ташлашдан ҳам қайтмайман.

— Сен бошқаларни ҳам ўтга ташлашга тайёрсан,— деди Губерт кесатиб. (Ана шунақа қилиқлари билан у менга ўхшаб кетади).

Авалги вақтлар бундай баҳс менга ёққанди. Буни мен мероснинг қолдиқлари учун бўладиган шафқатсиз жангнинг хабарчилари деб билган ва хурсанд бўлардим. Энди уларнинг жанжали менга ёқмаётган, юрагимни сиқаётган эди... Мерос масаласи, пул масаласини ҳозир, узил-кесил ҳал қилиш керак! Тинчлик билан жон беришни истайман!

— Шуниси қизиққи, болаларим,— дедим мен,— ўзим бир умр телбалик деб санаб келган ишни барибир ҳал қиладиганга ўхшайман.

Ана холос. Уларнинг баҳслари таққа тўхтади. Акасингил менга ишончсизлик билан тик қараб қолишди.

— Мен бола-чақасига бор-йўғини улашиб берган кекса фермернинг ишини такрорламайман деб юрардим. Фарзандлари уни очидан ўлдириб юборишган. Баъзан бошқача йўл ҳам тутадилар: жон таслим қилиш узоққа чўзилиб кетса, устига ёстиқ ташлаб қўя қоладилар...

— Нималар деяпсиз, ота?!

Улар ҳушёр тортган эдилар. Мен гап оҳангини шартта ўзгарттирдим:

— Анчагина тер тўкишинг керак бўлади, Губерт. Мулкни тақсимлаш осон бўлмайди. Бу ерда, Парижда, Хориждаги банкларда омонатларим бор. Яна ер-сув, боғ-роғ, иморат деганларидек...

Гапирган сарим ака-сингилнинг кўзлари мошдек очилмоқда эди, лекин улар ишониш-ишонмасликни билмай қолган эдилар. Губертнинг қўллари ҳадеб очилиб-ёпилаётганини сезиб қолдим.

— Ҳамма иш қазоим етмасдан ҳал бўла қолсин. Аини пайтда онангиздан қолган меросни ҳам тақсимлаб оласизлар. Калезни яхши кўрганим учун у ердаги уйни ва боғни ўзимга олиб қоламан — уларга қараб туриш ҳисоб-китоби зиммангизда бўлади. Токзорлар ҳақида эшитишни ҳам истамайман. Ҳар ойда тўланадиган рента миқдорини келишиб олганимиздан кейин, менга нотариус орқали тўлаб турилиши керак... Менга ҳамёнимни олиб бер-чи! Ҳа, костюмининг чап чўнтагида турибди, — Губерт титроқ қўллари билан ҳамённи узатди. Мен унинг ичидан конвертни олдим. — Мана бу ерда менга қарашли бор мулкнинг миқдори ҳақида маълумотлар бор. Уни нотариус Аркамга бериб қўйишинг мумкин... Йўқ, яхшиси унга телефон қилиб бу ерга чақир, конвертни унга ўзим топшираман ва сенинг олдинда ўз хоҳишимга шоҳидлик келтираман.

Губерт конвертни олди ва хавотирлик билан мендан сўради:

— Ҳазиллашмаяпсизми, ишқилиб?

— Нотариусга телефон қил. Ҳазиллашяпманми, йўқми, билиб оласан!

У шошиб эшик томон юрди, кейин ўзини тутиб олди чоғи:

— Йўқ, шу бугун бу ишни қилиш одобдан эмас! Бир ҳафтагача сабр қилиш керак, — деди.

У қўлини кўзига олиб борди. У онасини эслаган ва қилмишидан уялаётган эди.

— Унда конвертни оча қол! Рухсат бераман! — дедим. Губерт шошиб деразанинг олдига борди ва конвертнинг сўргичини олиб ташлаб ҳужжатни ўқий бошлади. Женевиёванинг сабри чидамади. У ўрнидан туриб, акасининг елкаси оша ҳужжатга очкўзларча нигоҳ ташлади.

Уларни кузатар эканман, аҳволларига қараб ажабланмаётган эдим. Губерт ишлари орқага кетган банк гумаштаси, оила бошлиги, Жсневьева ҳам оила бекаси: улар қўлимиздан чиқди деб ўйлаган сон-саноксиз бойлик қайтиб қўлларига кираётган эди. Мени бошқа нарса, ўзимдаги бепарқлик ҳайратга солаётган эди. Мен операциядан сўнг ўзига келиб, ҳеч қасрим оғриқни сезмаётган одамга ўхшардим. Ўзим жуда ардоқлаган, меҳр-муҳаббатим чексиз деб ўйлаган нарсани юрагимдан юлиб олиб бераётган эдим. Зеро, бу қилмишим оқибатида елкамдан тоғ ағдарилган, нафас олишим енгиллашган эди. Қолаверса, мен бойлигимни бирон-бир кимсага инъом этиш йўлини излагандим, ўша кимса уйимдагилардан бири бўлмаслиги керак эди. Ҳеч қачон нимани орзу қилаётганимни билмаганман. Нимани истаётганимизни ўзимиз билмаймиз, ёқтирган нарсамизга эришгудек бўлсак, ундан тезда совий бошлаймиз.

Губерт синглисига:

— Бениҳоят... бениҳоят... бениҳоят катта бойлик!— деяётгани қулоғимга чалинди.

Улар тезгина шивирлашиб олишгач, Жсневьева ҳамма нарсадан ўзингизни маҳрум қилишингизга, бор-йўгингизни қурбон қилишингизга рози бўлолмаймиз деб қолди.

"Маҳрум қилиш", "Қурбон қилиш" деган сўзлар қулоғимга эриш туюлди. Губерт синглисининг сўзини давом эттирди:

Бугун кўп ҳаяжонландингиз. Касалим оғир деб хато ўйлаяпсиз. Ҳали етмишга ҳам борганингиз йўқ. Сизнинг қасалингиз билан одамлар жуда узоқ яшайдилар. Маълум фурсат ўтгач, қилган ишингиздан пушаймон бўлиб юрасиз. Истасангиз ер-сув, токзорлар, уй-жойларни назорат қилиш масалаларини зиммамга олишим мумкин. Лекин ҳаммаси ўз номингизда тураверсин. Биз ҳамма нарсанинг тўғри ҳал бўлишини истаймиз ва ҳар доим адолат тарафдори бўлиб келганмиз.

Қаттиқ чарчагандим, кўзларим ўз-ўзидан юмила бошлади. Уларга қарорим қатъий эканини ва бу ҳақда нотариус ҳузуридагина гапни давом эттиражагимни айтдим. Ака-сингил эшикка йўл олишди: уларга бошимни бурмасдан туриб, дедим:

— Сизларга айтиш эсимдан чиқаёзибди, ўғлим Роберга ойма-ой тўланадиган қилиб, бир ярим минг франк миқдориди рента ваъда қилганман. Ҳужжатларга қўл қўяётганимизда эсимга солгин.

Губерт қизариб кетди. Бу зарбани у кутмаган эди. Согдадил Женсвьева буни тўғрилиқча тушунди. У бир зумда ҳисоб-китоб қилиб бўлди-да, кўзларини катта-катта очиб, деди:

— Бир йилга ўн саккиз минг дегани-ку?! Кўп эмас-микан, дада?!

XVIII

Ёмғир ювиб қўйган она замин, оёқ остидаги яшил майсалар төп-тоза, кўзни қувонтиради. Кўлмакларда ложувард осмон акс этади. Ҳамма нарса Калезга хўжайинлик қила бошлаган пайтларимдек менга завқ бағишлайди. Энди бу ерда ҳеч нарса меники эмас, лекин ўзимни камбағал деб ҳис қилмаяпман. Лекин ёмғир томчиласа, аввалгидек ташвишга тушаман: узумзорни, ҳосилни ўйлайман! Мен мулкимга бўлган қизганчиқ ҳис деб ўйлаган нарса деҳқонча табиий ҳиссиёт бўлиб чиқди. Менга тўлаб турилиши керак бўлган рента, нотариуснинг қўлида сақланадиган бўлди. Мен ҳеч қачон ҳеч нимага зориқмаганман. Умрим бўйи сохта истакларга қул бўлиб келдим. Кечалари ойга қараб ҳурийдиган ит мисол, ёруғликнинг аксига маҳлиё бўлиб юраверибман. Ёшим олтимиш саккизга кирганда, гафлат уйқусидан уйғонсам-а! Умрим поёнига етиб қолган бир пайтда қайта туғилгандек бўляпман! Қани энди, яна бир неча йил ёки бир неча ой, ҳеч бўлмаганда бир неча ҳафта умр кўрсам...

Ҳамшира шаҳарга қайтиб кетди, ўзимни анча яхши ҳис қиляпман. Изанинг хизматида бўлган Амели ва Эрнестлар менга қараб туришарди: улар укол қилишни биладилар, ксеракли дорилар — морфин ва нитрит ёнимда турибди. Губерт билан Женсвьева шаҳардан бери келишмайди, уларнинг ишлари кўпайиб қолган: мулк хусусида бирон-бир маълумот керак бўлиб қолганидагина ёки бирор нарсанинг баҳосини билиш учунгина келиб кетадилар. Ҳамма нарса деярли жанжалсиз ҳал бўляпти: мулкни тақсимлаш пайтида алданиб қолмаслик учун улар телбанамо хулосага — ҳамма нарсани, ҳатто-

ки дастурхондан тортиб идиш-товоққача тенг бўлиб олишга қарор қилган эдилар. Улар бирон-бир гиламни бир-бирларига инъом қилгандан кўра, ўртасидан қирқиб олишни афзал кўрадилар. Ака-сингил нарсаларни турли қисмларга бўлиб ташлашга ҳам тайёрлар, иккаловларига баравардан тегса бўлди. Улар биз адолат тарафдоримиз деб таъкидлашни ёқтирадилар ва қилаётган ишлари адолат юзасидан эмиш. Улар ўз умрларини энг пасткаш ҳиссиётларга сарф этмоқдалар. Йўқ, йўқ, бу сўзларни ўчириб ташлаш керак. Ким билсин, балки уларда ҳам шунга ўхшаш хислатлар ҳали бутунлай илдиз отиб кетмагандир?

Қизиқ, мен тўғримда улар қандай фикрда? Мени ютқазди, таслим бўлди, "чолни боладик" деб ўйлашаётганмикин? Шундай бўлса-да, ака сингил ҳар сафар Калезга келганларида, менга эҳтиром билан муомалада бўладилар ва миннатдорчилик билдиришни қўймайдилар. Лекин, барибир менинг хатти-харакатимдан улар ҳайратдалар. Айниқса, Губерт мендан кўзини узмайди, ишонмайди, чол ҳали таслим бўлмаган деб ўйлайди. Ташвишланма, ўғлим! Ҳолим танг бўлиб Калезга қайтиб келган кунимдан бошлабоқ мен сизларга хавфли эмасдим.

Ҳозир бўлса...

Буталар ва тераклар билан ўралган далалардан туман, ёқилаётган ўт-ўланларнинг тутуни ва ёмғирдан кейинги ҳовур кўтарилади. Авжи куз палласи. Август ойидаги тўхтовсиз ёмғирлар, узум бошларининг етилишига зиён етказди. Лекин биз, инсонлар учун ҳечнинг кечи бўлмайди. Ҳа, мен ўзимга доим шундай дейман: инсон учун ҳеч қачон ҳеч нарсанинг кечи бўлмайди.

Бу ерга келган кунимнинг эртасига Изанинг хонасига кирган эдим. Бу ишни қилишга мени эзгу туйғулар эмас, балки қишлоқдаги одатдаги бекорчилик, тўғрироғи зерикиш мажбур қилди. Йўлакдаги чап томонда қия очиқ қолган биринчи эшикни очиб ичкарига кирдим. Дераза ва жавонларнинг эшиклари очиқ қолганди. Ҳизматкорлар ҳамма нарсани олиб чиқиб кетган эдилар. Рихлатга юз тутган инсон ҳаётининг кўз илғамас қолдиқларини қуёш нурлари ёритмоқда эди. Сентябрьнинг ушбу илиқ кунда пашшалар ҳамон гужгон учиб юришар, ҳовлидаги дарах-

тларнинг буришиб кетган таналари чирий бошлаган эди. Адирлар ложувард осмон қўйнида дам олар, узоқдан қизларнинг кулгуси қулоққа чалинарди, улар кийиб олган шляпалар қуёш нурида олтиндек товланади. Узум узиниш мавсуми бошланганди.

Лекин Изанинг хонасида ҳаёт нафаси сезилмайди: жавоннинг остида ётган бир жуфт қўлқоп ва соябоннинг энди ҳеч кимга кераги йўқ. Мен кўҳна тош ўчоққа назар ташладим. Ўчоқнинг ўрта қисмини безайдиган тошга хаскаш, белкурак, ўроқ ва бир боғлам буғдой бошоғининг тасвири туширилган. Катта-катта гўлалар ҳам бемалол ёниб кетадиган бу кўҳна ўчоқларнинг оғзилари ёз пайтларида расмли матолар билан тўсиб қўйиларди. Расмда омовча қўшилган ҳўкизлар тасвирланган эди. Болалигимда нимадандир аччиқланиб расми пакки пичоғим билан ўйиб ташлаган эдим. Расм ўчоққа қийшайтириброқ осиб қўйилганди. Уни тўғрилаб қўяман, деб йиқитиб юбордим, шунда кўзим ўчоқ ичидаги кулга тушди ва мен болаларнинг Изанинг сўнгги куни ҳақидаги ҳикоялариши эсладим: "Ҳархил хатҳужжатларни куйдирдилар, ўт тушди деб ўйладик." Иза ўлими яқинлашиб қолганини сезган. Ўша лаҳзада мен буни яққол тасаввур қилдим. Инсон ҳеч қачон бир пайтда ўзининг ҳам, ўзгаларнинг ҳам ўлими ҳақида ўйлай олмайди: ўлимим яқинлашиб қолди деб ўйлай юраверибман, лекин унинг асабий бўлиб қолганини сезмабман. Бефаҳм фарзандларимиз эса: "Ҳеч қиси йўқ! Қаричилик!"— деб юраверишган. Лекин Изанинг ўзи, ана шу катта гулхани ёқа туриб, ажалнинг яқинлашиб қолган нафасини ҳис қилган. Из қолдирмаслик, буткул йўқ бўлиб кетиш ниятида ана шу ишни қилган. Ўчоқдаги кул уюмига қарарканман, оташкуракка кўзим тушди. Уни қўлга олиб ҳаётимизнинг сири яшириниб ётгандек кулни титкилай бошладим. Оташкурак чуқур тушган сари кул қатламлари қаттиқлашиб борди. Ёқилган қоғоз тахламлари қалин бўлганидан омон қолган бир нечта қоғоз парчаларини суғуриб олдим, лекин уларда айрим сўзлар, тушунарсиз иборалардан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Улар менга номаълум дастхат билан ёзилган эди. Қўлларим титраб, кавлаштиришда давом этдим. Қоракуяга беланган кичкинагина қоғоз парчасида қуйидаги сўзларни ўқидим: "ОСОЙИШТАЛИК." Остида бутнинг тасвири. Кейин: "23 февраль 1913. Азиз қиза-

лоғимга." Куйиб кетган саҳифадаги ибораларни бирлаштириб кўришга астойдил уриндим ва қуйидаги сатрларнигина тиклай олдим: "Ушбу бола туфайли юзага келган нафрат учун сизлар жавобгар эмассизлар, мабода нафратга қулоқ осгудек бўлсангиз, гуноҳга ботасизлар. Сизлар эса..." Қийналиб-қийналиб яна бир-икки сўзни ўқидим: "...марҳумларни қўрқмасдан айбламоқчи бўласизлар, унинг Люкка бўлган меҳри исботи эмас." Қоракуя теккан жойларини ўқиш қийин эди, пастдаги жумлагина сақланиб қолганди: "Гуноҳи нима эканлигини сўрамасдан туриб, уни авф этинг. Унга ўзингизни инъом этинг..."

Ҳаммасининг мағзини кейин чақаман, ҳозир эса яна изламоқ керак, балки сақланиб қолган парчалар бордир. Энгашиб, нафасим оғзимга тиқилиб кавлашда давом этдим. Бут-бутун, ғадир-будур муқовали дафтарчани топиб олиб, ҳаяжондан энтиккан эдим ҳамки, муқовадан бўлак ҳеч бир саҳифа сақланиб қолмаганини кўриб ҳафсалам пир бўлаёзди. Муқованинг орқа томонидан Изанинг дастхати билан ёзилган қуйидаги сўзларнигина ўқий олдим: РУҲИЙ ТЎПЛАМ. Пастроқда эса: "Менинг исмим ЛАЪНАТЛОВЧИ эмас, исмим ИСОдир (Франциск Сальский "Исо ҳақида"). Ундан кейинги келтирилмаларни ўқиб бўлмади. Кулни яна узоқ титкиладим, лекин бўлак ҳеч вақо топмадим. Қўлларим қоп-қора бўлганини, ойнага қараган эдим, пешонамга ҳам қора текканини кўрдим. Ўсмирлигимда бўлгани каби, узоқларга кетиб қолгим келди: юрагимнинг хасталигини унутиб пастга тушдим.

Узумзорга келмай қўйганимга анча бўлди: ҳосилининг бир қисмидан маҳрум бўлган тоқлар қишки уйқуга кетиш арафасида эди. Мусаффо, тип-тиниқ, ложувард ва енгил борлиқ бир вақтлар Мари найчадан пуфлаб чиқарган совун кўпигини эслатади. Қуёш ва шамол арава ғилдираклари ва ҳўкизларнинг изини қурита бошлаган. Сайр қилишда давом этар эканман, хаёлимдан Иза, шу пайтгача мен яхши билмаган, Тангридан ўзга ҳеч ким жиловлаши мумкин бўлмаган эҳтиросларнинг қули бўлган аёл сиймоси кетмаётган эди. Хонадонимнинг бекаси мени опасидан рашк қиларди. Кичкинтой Люкни унинг кўрарга кўзи бўлмаган. Наҳотки, рафиқам фарзандларини деб бегуноҳ боладан нафратланган бўлса? Люкни ўз фарзандларимдан ҳам

аъло кўрганим бунга сабабчи бўлгандир? Бироқ Иза опасини ҳам ёмон кўрган, демак у мен туфайли азоб чеккан: демак, уни қийноққа солиш ёки солмаслик менинг ихтиёримда бўлган. Қанчалар бемаънилик! Маринетта ҳам, Люк ҳам, Иза ҳам йўқ энди! Улар рихлатга юз тутдилар. Мен қария эса, уларни ўз комига тортган ботқоқлик ёқасида туриб, марҳума аёл менга бефарқ бўлмаганидан, мен туфайли азоб чекканидан хурсанд бўляпман. Кулгили хол албатта! Нафасим қисилаётганига қарамай, истеҳзо билан кула бошладим. Қаршимда қишлоқлар, черковлар, йўллар ва уларнинг четидаги тераклар оппоқ туман ичидан элас-элас кўзга ташланади. Мен ўз гуноҳимни яққол кўриб, уни бор вужудим билан ҳис қилмоқда эдим. Менинг айбим илонлар уя қуриб олган қалбимнинг ўзида эмас, фарзандларимга бўлган нафрат, интиқом олишга интилиш, пулга ҳирс қўйиш, илонлар чангалидан ўзга нарсани пайқамаганим, кўрмаганимда эди. Ана шу газандалар чангалига шунчалар боғланиб қолган эдимки, назаримда қалбим гуж-гуж бўлиб ётган илонлардан иборат эди ва уларнинг тўлғанишлари тепиши билан ҳамоҳангдск эди. Деярли ярим аср мобайнида ўзим ҳақимда сохта тасаввурга эга бўлиб келганим етмагандск, бошқаларга акс этган қусурлар таъсирига аслида ўзим ҳам берилган эдим. Робертнинг қисфасида калтафаҳмлигимни кўра билибман. Инсоннинг асл қисфасини билиш учун унинг юзидаги пардани олиб ташлаш керак.

Ўттиз ёки ҳеч бўлмаганда қирқ ёшимда шундай хулосага келишим керак эди. Умр ўтди, тоқзорни кезиб юрган кузни сўнгги марта кўриб турибман. Муҳаббатимга сазовор бўлганлар ҳам, бошқалари ҳам, оламдан ўтиб кетдилар. Тирик қолганларнинг қалбларига йўл топиш, уларнинг ички дунёларини кашф қилиш учун эса менинг на мадорим, на вақтим бор.

Ботаётган қуёш нурига чўмилган Икем адирларига назар соларканман, ҳаёлимни ана шундай фикрлар банд этган эди. Яна бир арзирли воқеа фикрларимга аниқлик киритди, бироқ ўша оқшом уйга қайтар эканман, мен буткул уларнинг таъсири остида эдим: замин сукунат қўйнида, соялар узайиб кўринарди, борлиқ барча нарсаларни ўз қўйнига сингдирган: мудроқ адирлар елкаларини эгиб ҳордиқ чиқараётган паҳлавонга ўхшарди.

Женевьева ва Губертни уйда учратаман деб ўйлаган эдим, ўлар бирга тушлик қиламиз деган эдилар. Умримда биринчи маротаба уларнинг келишларини илҳақ бўлиб кутаётган ва бундан қувонаётган эдим. Уларга ўзимнинг янги қалбимни очмоқчи эдим. Мен уларни, улар мени тезроқ билиб олсинлар, вақтни, лаҳзаларни бой бериш ярамайди. Буни амалда синаб кўриш учун фурсат етармикан? Болаларимнинг қалбларига йўл топиш учун имиллаб ўтирмайман ва барча тўсиқларни енгиб ўтаман. Қалбимни қамраган илонлар чангалидан ниҳоят халос бўлдим: болаларимнинг меҳрларини шунчалик тез қозониб оламанки, ўлганимда улар менга ачиниб йиғлайдилар.

Улар ҳали шаҳардан келмаган эдилар. Йўл чеккасидаги курсига ўтириб, машина келиб қолармикан, деб қулоқ сола бошладим. Тоқатим-тоқ бўлиб, уларни кўргим келаверди. Кутилмаганда эски ғазабим қўзғалиб қолди: кутаманми-йўқми, уларга барибир. Хавотир олаётганимнинг ҳам улар учун ҳеч бир қизиғи йўқ; жўрттага шундай қилишяпти. Кейин ўзимни қўлга олдим: нима сабабдан ушланиб қолганликларининг сабабини билмайман-ку, ахир! Бескорга улардан хафа бўляпман. Тушликка қўнғироқ чалинди. Ошхонага бориб Амелига бир оз сабр қилишни буюрдим. Шиплари қорайиб кетган, сур гўштлар осилган ошхонага камдан-кам ҳоллардагина қадам ранжида қиламан. Оловга яқинроқ ўтирдим. Ҳозиргина қах-қах уриб кулиб сўзлашаётган Амели, унинг эри ва иш бошқарувчимиз Казонинг мени кўришлари билан овозлари ўчди. Мен ҳозир бўлган жойда эҳтиром ва қўрқув ҳукмронлик қиларди. Ҳеч қачон хизматкорлар билан суҳбатлашган эмасман. Бунга инжиқлигим ёки талабчанлигим эмас, балки уларни назарга илмаслигим сабаб эди. Лекин ўша оқшом улар билан бирга эканлигимдан хурсанд эдим. Модомики, болалар келмаётган эканлар, хизматкор хотин қийма чиқараётган столнинг бир чеккасида овқатланиб оламан, деб ўйладим.

Казо қочиб қолганди. Эрнест тушлик пайтида менга хизмат кўрсатиб туриш учун оқ камзулини кийиб олди. Унинг лом-лим демаслигидан юрагим қисила бошлади. Унга бирон нарса дейишга ожиз эдим. Йигирма йилдан бери бизга садоқат билан хизмат қилиб келаётган ана шу икки инсон ҳақида ҳеч нарса билмасдим. Ниҳоят, уларнинг Совтер-де-Гийен деган ерга турмушга чиққан

ва бир вақтлар қуён кўтариб ота-онасини кўришга келган қизлари эсимга тушди. Ўшанда Иза қизнинг бизникида еб-ичаётганини рўкач қилиб қуённинг ҳақини бермаган эди.

— Хўш, Амели,— дедим мен шоша-пиша кўзимни бир нуқтага тикканча.— Қизингиз яхши юрибдими? Ҳали ҳам Советерда турадими?

Амели униқиб кетган юзини менга буриб, кўзларимга тикилиб боқди:

— Тақсирим, унинг вафот этиб кетганини билсалар керак... Ойнинг 29 куни, яъни ҳаворий Михаил куни ўлганига ўн йил бўлади. Наҳотки, тақсиримнинг эсларидан чиққан бўлса?

Эрнестнинг ҳамон дами чиқмасди: бироқ у менга совуқ назар ташлади: хўжайин бошимизга тушган кулфатни била туриб жўрттага ана шу саволни берди, деб ўйлаётгани шубҳасиз эди.

— Мени авф этинг... қарчилик,— дедим дудуқланиб.

Ноқулай аҳволга тушиб қолсам ёки бирон нарсадан тортинсам, ишшайдиган одатим бор. Бу сафар ҳам хунук тиржайишдан ўзимни тута олмадим.

Ўрнимдан тез туриб хира ёритилган емакхонага кирдим ва Иза ўтирадиган курсининг қаршисига ўтирдим. Мана бу Женевьеванинг ёнидагиси аббат Ардуеннинг, наригиси Губертнинг жойи! Дераза ва жавон ўртасида эса Марининг орқаси баланд курсиси турганини эсладим, кейинчалик курси Жанинага, ундан кейин эса қизига хизмат қилди. Бир-икки ютум овқат еган бўлдим. Менга овқат узатиб турган кимсанинг назари совуқ эди.

Меҳмонхонадаги каминга ток пояларидан ўт ёқилганди. Деңгиз суви қайтган маҳал қирғоқда қоладиган чиганоқлар каби, ўтиб кетган ҳар бир авлод ана шу хонада ўзидан хотира қилиб расм солинадиган дафтарларни, турли-туман қутичаларни, фотосуратларни, мойчироқларни қолдирган. Ойнаванд жавонлар турли ўйинчоқлар, кўнгил очар буюмлар билан лиқ тўла. Ҳовлидаги узумнинг сувини оладиган мосламанинг фирчиллаши ва уни айлантираётган отнинг оғир-оғир қадам ташлаши негадир юрагимни эзиб юборди. "Нега келмаяпсиз, болажонларим?" деган ҳайқириқ ич-ичимдан отилиб чиқди. Агар хизматкорлар эшик ортидан туриб ана шу сўзларимни эшитган бўлганларида, шубҳасиз меҳмонхонага бегона кириб қолибди деб ўйлаган бўлардилар.

Хотиним, фарзандларим, хўжайинлару хизматкорлар менга қарши тил бириктирган, жирканч вазифани бажаришимга мажбур қилган эдилар. Улар мени золим қиёфасида кўришга истаган ва мен ана шу қиёфада тош қотган эдим. 68 га кирганимда, бошқача одам бўлганлигимни уларга исботлашга интилиш катта оқимга қарши сузиш билан баробар эди. Биз ўзимиз одатланиб қолган нарсаларнигина тан оламиз. Сизларни эса, болажонларим, чин инсоний қиёфада кўрмаяпман. Балки ёшроқ бўлганимда, юрагимдаги доғлар камроқ кўзга ташланган, одатларим бу қадар илдиз отиб кетмаган бўлармиди? Барибир агар ёш бўлганимда ҳам, бу сеҳрли кучнинг таъсиридан чиқиб кета олмаган бўлардим. Бунинг учун куч керак, дегандим ўз-ўзимга бир неча маротаба. Қандай куч? Кимдир қўллаб-қувватлаши керак. Ҳа, ўша кимдир билан ҳамфикр бўлишимиз, у галаба қозона олиши, елкамга ортилган жирканч юкдан мени халос қилиши, ўша вазифани бажаришни ўзининг зиммасига олиши керак эди.

Энг ақлли, энг кучли инсон ҳам бировнинг кўмагисиз ишқ санъатини эгаллай олмайди. Кулгили аҳволга тушиб қолмаслик, хатоларни ва қусурларни четлаб ўтиш учун одамлар эндиликда унутиб юборган инсонийлик муҳаббати сирларидан хабардор бўлишлари керак. Бу сирни қайта кашф қилмасдан, инсонларнинг яшаш шароитларини ўзгартириш йўлидаги ҳар қандай хатти-ҳаракатлар зос кетади: мен ўзимни иқтисодий ва ижтимоий муаммолардан четга тортиб келганман ва илгарилари буни худбинликдан деб ўйлардим. Тўғри, мен танҳоликни ёқтирадиган ва ҳамма нарсага бефарқ қарайдиган маҳлуқ эдим, лекин бир нарсага ишончим комил бўлиб келган: турли хил инқилоблар-у, дунёнинг ташқи қиёфасини ўзгартириш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди: дунёнинг қалбига йўл топа билиш керак. Бундай ғалабага эришиш фақат унинг қўлидан келади ва мен уни излаяпман: у ҳамма қалбларнинг Қалби, дунёдаги жамики ишқнинг Маркази бўлмоғи керак. Мендаги бу истак Тангрига илтижо қилишга кўпроқ ўхшаб кетарди. Ўриндиққа суяниб тиз чўкишимга сал қолди: ёз оқшомлари Иза шундай қиларди, уччала бола эса унинг этагини тутиб туришарди. Айвонда туриб уларни кузатардим: "Қаршингда ер ўпиб турар эканман,

Тангрим, сени қалбим билан ҳис қилиш ва севиш имкониятини менга берганинга шукроналар қиламан."

Хонанинг ўртасида, биров мени итариб юборгандек, мувозанатимни зўрга ушлаб турибман. Ўтган ҳаётим, кечмишим кўз ўнгимга келди. Балчиқ оқимига қарши бориб бўлмади. Шунчалик ёмон одамманки, ўтган умр мобайнида битта ҳам дўст орттирмабман. Эҳтимол қаллоб бўлолмаслигим бунга сабабдир. Қани энди, ҳамма одамлар мен эллик йил давомида қилиб келган ишни юзларидаги ниқобларини ечиб юрсалар! Ростини айтганда, ҳеч ким ниқобсиз юрмайди, ҳеч ким! Кўпчилик дабдабага, ўзини олижаноб кўрсатишга мойил. Улар ўзгаларга ёки бадиий асар қаҳрамонларига тақлид қилдилар. Пайғамбарлар инсоннинг қалбидан нималар кечаётганини кўра билганлар ва шунинг учун улар ўзларидан нафратланганлар. Агар очиқчасига ўзимни ҳар томондан кўрсатмаганимда, мендан бунчалик нафратланмаган бўлардим.

Нимқоронги меҳмонхонада каловланиб юрар эканман, хаёлимни ана шундай фикрлар банд қилган эди. Қизил ва қора дарахтдан ясалган жиҳозлар оиламизнинг эндиликда тупроққа айланган қанчалар аъзоларига хизмат қилган. 1870 йили рангли журналларни варақлаб ўтириш учун диванга бошмоқчаларини счмай чиққан кичкинтойларнинг излари ҳанузгача турибди. Шамол увиллайди, япроқларни сочиб ўйнайди. Аллақайси хонанинг деразаси ёпилмасдан қолганга ўхшайди.

XIX

Эртаси куни сабрсизлик ва хавотир билан почтани келтиришларини кутдим. Иза болалар кеч қолгудек бўлсалар, хавотир олиб юргани каби, мен ҳам уйимиз олдидаги хиёбонда у ёқдан-бу ёққа бориб келавердим. "Уришиб қолишдимикан? Ёки бирортаси касал бўлиб қолдимиз?" Шайтон хаёлимни минг ёққа олиб кетди. Ваҳима қилишга Изадан ҳам устараққа ўхшаб қолдим. Бирон-бир ташвиш сабабли ич-этини тирнаётган барча инсонлар каби атрофимда нималар бўлаётганини пайқамаган ҳолда тоқзорлар оралаб дайдиб юрдим; мен ўзимдаги ўзгаришни сезмасдан қолмагандим, хавотир олиш қўлимдан келаётганига ўзимдан хурсанд ҳам эдим. Водий қуюқ туманга бурканган, кўзга кўринмас бўлса-

да, турли-туман овозлар қулоққа яққол эшитиларди. Ҳали сасиб улгурмаган узум бошларига чуғурчиқ ва беданалар гала-гала бўлиб ёпирилишади. Эрта кузнинг ана шундай манзараларини таътилга келган Люк жуда-жуда ёқтирарди...

Губерт Париждан икки энлиқкина хат ёзиб юборибди. "Шошилич жўнаб кетишга мажбур бўлдим, деб ёзган эди у. Кўнгилсиз воқеа юз берди. Қолганини индинга олдингизга берганимда тушунтираман." Солиқ тўлаш хусусида англашилмовчилик юз берган бўлса керак, деган хаёлга бордим: балки Губерт қонунни четлаб ўтмоқчи бўлгандир?!

Ўз-ўзимга "энди сира ҳам ёлғиз йўлга чиқмайман" деб сўз берганимга қарамай, сабрим чидамасдан вокзалга элтиб қўйишларини айтдим ва Бордога жўнаб кетдим. Бизнинг илгариги уйимизни Женевьева банд қилган эди. Уни кираверишда, афтидан докторни кузатаётганда учратдим.

— Губерт сизга хабар қилмадимиз?

Женевьева мени дафн маросими куни ўзимдан кетиб қолган меҳмонхонага олиб кирди. Филининг қочиб кетганини эшитиб енгил нафас олдим: бирон-бир бахтсизлик юз бердим деб жуда қўрққан эдим. Фили аллақандай бир аёлнинг "домига" тушиб қолиб, ўша билан қочиб кетибди: ундан олдин Фили билан Жанина ўртасида катта жанжал бўлган ва Фили хотинини бутунлай ташлаб кетишини айтган. Энди бўлса Жанина телбанамо бир суръатга айланган, доктор уни бу аҳволдан қутқариш йўлини топа олмай гаранг бўлаётган эмиш. Альфред билан Губерт қочоқни Парижда топишга муваффақ бўлишган, бироқ яқинда юборган телеграммаларига қараганда, ҳеч бир иш чиқара олишмаган.

— Сира ақлимга сиғдиrolмайман. Ахир биз уларга ёрдам бўлсин деб анчагина пул тўлаб турувдик. Эҳтиёт шарт деб улар учун улуш ажратмагандик, лекин олишаётган ренталари мўмайгина эди. Тангрига аён, Жанина эрига жуда кўнгли бўш эди: Фили қизимдан хоҳлаган нарсасини ундириб оладиган бўлиб қолувди. Сизнинг бизларга ҳеч вақо бермас экан деб ўйлаб, бир вақтлар Жанинани ташлаб кетаман деб юрганлари эсимда турибди. Нега энди бор давлатингизни бизларга улашиб берганингиздан кейин, у қочиб қолиши керак, буни қандай тушунса бўлади?

У қошларини чимириб, қаршимга келиб тўхтади ва кўзларини катта очиб менга қаради. Кейин иситгичга суянган ҳолда, жунжикиб кўлларини бир-бирига ишқай бошлади.

— Афтидан,— дедим мен,— ўша аёл жуда бой бўлса керак.

— Қаёқда дейсиз! Мусиқадан дарс беради... Айтмоқчи уни танийсиз, Велар хоним! Айтарли ёш ҳам эмас, мингта кўчани кўриб чиққан. Тирикчилигини зўрга ўтказиб юради. Буни қандай изоҳласа бўлади?— дея такрор сўради Женевьева.

Жавобимни кутмасданоқ, у яна вайсаб кетди. Худди шу пайт хонага Жанина кириб келди. У халат кийиб олганди. Ёнимга келиб менга пешонасини тутди. Жанина озмаган эди. Лекин унинг шишиб, хуноғи чиқиб кетган юзида илгариги менга ёқмайдиган белгиларни умидсизлик ювиб юборгандек эди: илгариги ялтоқланишларидан, беўхшов қилиқларидан асар ҳам қолмаган, қаршимда оддийгина жувон турарди. Чироқнинг ёруғи унга тик тушаётганига қарамасдан, киприк қоқмасди.

— Сизга ҳам стказишдими?— деб сўради у мендан чўзинчоқ курсига ўтирар экан. Онасининг Фили жўнаб кетганидан бери нолиб гапираётган гаплари унинг ҳам қулоғига кирганмикан?

— Ақл бовар қилмайди.

Ақл нима, ақл билан иш кўриш нима эканлигини деярли билмайдиган Женевьева ҳар сафар гап бошланганда, ана шу ҳайратомуз иборани қўллайди.

— Ақл бовар қилмайди,— дея зорланди яна Женевьева. Унинг меросини хавога совурганига қарамай, никоҳга розилик берувдик (Фили стимча бўлиб, яқин қариндошлари ҳам йўқ эди. Унга оталикни ҳам ўз зиммамизга олувдик). Саёқ юришларига ҳам тишимизни тишимизга қўйиб чидаган эдик...Энди нонкўрлик қилганини қаранг!

Тошиб келаётган ғазабимни жиловлай олмадим. Яна илгаригидек жаҳлим чиқа бошлади. Ахир Филини ҳолжонига қўймай, ваъдалар бериб қўйишга мажбур қилган ана шу Женевьеванинг ўзи, Альфред, Иза ва уларнинг ҳамтовоқлари эмасмиди?

— Қизинги шундаки,— дедим мен жаҳл билан,— гапларингга ўзинг ҳам ишонаётган кўринасан. Ҳолбуки, ҳаммангиз Филининг кетидан югуриб юрувдингиз!

— Дада, наҳотки унинг ёнини олмоқчи бўлсангиз?...

— Ҳеч ким унинг ёнини олмоқчи эмас! Биз Филининг пасткашлигига керагидан ортиқроқ баҳо бериб, хато қилганмиз. Бойликдан ҳамонки умидвор экан, ҳар қандай ҳақоратларга ҳам чидайвсради, ҳеч қасққа кетиб қолмайди деб ўйлашимизни унга билдириб қўйганмиз. Ҳамма ҳам пасткаш деганлари билан пасткаш бўлиб кетавермайди.

— Ақл бовар қилмайди... Наҳотки ёшгина хотини билан қизчасини ташлаб кетган бадбахтнинг ёнини олсангиз...

— Женецьева, — дедим мен овозимни кўтариб, жаҳл билан. — Мени тушунмаяпсан. Ўзинг бир ўйлаб кўргина; хотини билан қизини ташлаб кетиш ёмон албатта: кўёнинг бу ишни пасткашлигидан қилган бўлиши мумкин, лекин айни пайтда у бу ишни эзгу ниятлари йўлида амалга оширган бўлиши ҳам мумкин...

— Шунақа денг, — деди Женецьева қайсарлик билан. — Йигирма икки яшар хотини ва қизалоғини ташлаб кетиш ҳали эзгулик бўлиб қолдими?!

Калтафаҳм Женецьева ҳеч нарсани тушунишни хоҳламас, билганидан қолмасди.

— Ё чиндан ҳам ахмоқсан, ё ўзингни тушунмаганга оляпсан! Юз берган бир воқеадан кейин унинг тўғрисидаги фикрим ўзгарган.

У биз ўйлаган даражада пасткаш эмас!

Женецьева гапимни бўлиб: "Жанинанинг олдида эрини мақтаб, уни ҳақорат қиляпсиз", — деди. Шунда, шу пайтгача лом-лим демай ўтирган набирам ўзиникига ўхшамай қолган овозда онасига деди:

— Инкор қилишнинг нима кераги бор, ойи? Филини жуда ҳам ерга уриб юборувдик. Эсингиздами, меросни бўлиб олган кунимиздан бошлаб унинг устидан ҳукм юрита бошлаганимиз? Бўйнига занжир солиб олгандим. У мени севмайди, деган хаёлга бормасдим, бундан деярли изтирлб чекмасдим: у менинг мулкимга айланиб қолганди: ҳамма пул менинг қўлимда эди: мен уни истаган кўйимга солардим. Бу гапни сиз айтган эдингиз, ойи. Эсингиздами бир куни менга: "Энди уни истаган куйга солишинг мумкин" — дегандингиз. Биз Филини ҳамма нарсадан пулни афзал кўради, деб ўйлардик. Эҳтимол у ҳам шундай деб ўйлагандир, бироқ номус ва нафрат устунроқ чиқди. У ўша аёлни севмайди, буни

менга жўнаб кетаётганида ўзи айтди. Бунга ишонса бўлади. Фили бор аччиқ ҳақиқатни юзимга айтди. Уша аёл ундан нафратланмас, уни ерга ҳам урмас экан. Аёл уни сотиб олишни хаёлига ҳам келтирмаган, балки ўзини унга тортиқ қилган. Мен бўлсам, унга хусусий мулкдек муомаллада бўлгандим.

Жанина ана шу сўзларни ич-ичидан эзилиб, афсусланиб гапирди. Волидаси эса елка учуриб қўя қолди ва қизининг йиғлаётганини кўриб хурсанд бўлди.

— Юрагини бўшатиб олади.

Кейин у яна гап бошлади:

— Қўрқма қизим, у ҳали сенинг олдинга қайтиб келади. Оч бўри ўрмондан чиқишга мажбур. Номаъқул бузоқнинг гўштига яхшилаб тўйиб олсин, қашшоқлик нима эканлигини билсин, кейин.

Набирамга бу гапларни эшитиш оғир бўлаётганини сезиб турардим. Бу уйда кечгача туришга сабрим чидамаслигини билиб ўрнимдан турдим ва шляпамни қўлимга олдим. Қизимга машина ёллаганман ва ҳозирнинг ўзида Калезга қайтиб кетишимни айтдим. Жанина, кутилмаганда:

— Мени бу ердан олиб кетинг, буважон!— деб қолди.

— Эсингни еб қўйибсан,— деди унга онаси.— Сен шу ерда бўлишинг керак. Суддагиларга керак бўлиб қолишинг мумкин. Қолаверса, Калезда ўзингни еб қўясан.

Йўлақда мен билан хайрлаша туриб, Жсневьсва Жанинанинг эрини мақтаганингиз яхши бўлмади, деб ўпкаланган бўлди.

— Уша ярамасни хаёлидан чиқара олганда, ташвишимиз анча камаярди. Никоҳни бекор қилиш учун эса баҳона топиш қийин эмас. Шунча пул билан Жанина истаган одамига турмушга чиқа олади. Лекин энг аввал у эрини хаёлидан буткул чиқариб ташлаши керак. Сиз бўлсангиз Филини унинг олдида мақтаб ўтирибсиз, ўзингиз эса уни доим ёмон кўриб келгансиз. Йўқ, уни Калезга жўнатмайман. Бу ерда биз Жанинанинг кўнглини овлашга уриниб кўрамиз. Бир кун келиб у эрини эсидан чиқаради.

— Агар ўлиб қолмаса, дея хаёл қилдим мен, ўшанда ҳам умри надомат билан ўтади. Жанина мен, кекса адвокат яхши биладиган аёлларнинг тоифасига кирса

эҳтимол: бундай-аёллар умид қилиш деб аталувчи тузалмас дардга мубтало бўладилар ва орадан йигирма йил ўтса ҳам, вафодор ит сингари эшикка термилиб ўтиришни тарк қилмайдилар.

Жанина ўтирган хонага қайтиб кирдим:

— Истаган пайтингда олдимга боравер, қизим! Қачон борсанг ҳам хурсанд бўламан!

Унинг авзойидан гапимни тушунган-тушунмаганини англай олмадим. Женевьева қайтиб кирди ва мендан шубҳаланиб сўради:

— Унга нима дедингиз?

Кейинчалик Женевьева: "Ана шу бир неча лаҳза ичида Жанинани йўлдан урди, бизларни мазах қилиш учун унинг миясини хомхаёлга тўлдириб кетди"— дея мени айблаб юрди. Ўшанда зинадан пастга тушар эканман, набирамнинг: "Мени бу ердан олиб кетинг..."— деб зорланганини хаёлимдан чиқармаётган эдим. Менинг Филя ҳақида тусмоллаб айтган гапларим, Жанинанинг қалбидаги дарди бўлиб чиқди: унинг дилини оғритмаган ягона одам, эҳтимол, мен эдим.

Ўқув йилининг бошланиши муносабати билан байрамона безатилган Бордо кўчалари бўйлаб дайдиб юрдим. Туман аралаш ёмғирдан нам тортган йўлчалар туссиз ранг билан жилоланади. Одамларнинг туш пайтидаги шовқин-сурони трамвайларнинг овозидан ҳам ўтиб тушади. Болалигимда шаҳарнинг ҳиди бутунлай бошқача эди: ўша ҳидни Дюфур-Дюбержье ёки Гоос-Клош кўчаларидан топсам эҳтимол. Ким билсин, эҳтимол ҳали ҳам бирорта кампир зимистон кўчанинг бурчагида анис ҳиди таралаётган кўзчасини бағрига босиб тургандир. Йўқ, кайфиятимда тушкунлик аломати йўқ эди. Мени эшитадиган, тушунадиган одам топилганди. Биз энди Жанина билан иттифоқдош эдик. Бу ғалаба эди. Женевьева билан эса тил топишиб бўлмайти, ундаги телбаликни енгилга ожизлик қилдим. Жиноят йўлига кирган, энг оғир иллатларнинг соҳиби бўлган, лекин кўнгли очиқ инсоннинг қалбига йўл топса бўлади, аммо калтафаҳмликни енгиб бўлмайти. Начора! Буни ҳисобга олиб қўямиз, бағритошларнинг қалбларини юмшатиш мушкул иш. Ажал соатим етиб келгунга қадар, ақалли бир кишининг қалбига йўл топа олсам, бахтиёр бўлардим.

Ўша куни меҳмонхонада тунадим ва эртасига Калезга қайтиб бордим. Бир неча кундан кейин олдимга

Альфред келди ва ундан Жсневьева билан бўлган суҳбатимнинг оғир оқибатларини билиб олдим: Жанина эрига ахмоқона хат ёзиб, тавба қилганмиш ва ундан кечирим сўраганмиш. Аёлларнинг ақли калта бўлади.

Оққўнгил ва бақалоқ куёвим фикрини давом эттиришга ва "Жанина бувисидан ўрнак оляпти"— дейишга ботина олмади.

Альфред ажрим масаласида мағлубиятга учрашимиз аниқ эканлигини ва Жсневьева бу ишга мени айбдор қилаётганини айтди, гўёки мен Жанинанинг бошини жўрттага айлантирган эмишман. Куёвимдан мени бу ишга нима мажбурлаганини сўрадим. Альфред норози оҳангда хотинининг фикрига қўшилмаслигини, лекин Жсневьеванинг айтишича, эрмак учун, интиқом олиш учун ёки "ёвуз ниятда" ана шу ишни қилган эмишман.

Шундан кейин болаларим олдимга келмай қўйишди. Икки ҳафтадан кейин Жсневьева хат ёзиб, Жанинани руҳий касалликлар шифохонасига ётқизишга мажбур бўлишганини хабар қилди. Тўғри, унда телбаликдан асар ҳам йўқ эди. Лекин врачлар ташқи дунёдан ажратиб даволаш наф келтиради деб айтишган.

Мен ҳам танҳо эдим, лекин изтироб чекмасдим. Юрагим ҳам безовта қилмай қўйганди. Ана шу ўтган икки ҳафта мобайнида ва ундан кейин ҳам илиқ куз фасли табиатга ҳукмронлик қилди. Ҳали дарахтлардан бирон япроқ тўкилмаган, раъно гуллари эса қайта гулга кирган эди. Болаларимдан яна четлашиб қолганимга хафа эдим. Губерт фақат иш юзасидан келиб кетар, башараси тунд, муомаласи совуқ эди. У менинг ҳурматимни ҳамон жойига қўйса-да, эҳтиёткор бўлиб қолганди. Уларнинг назарларида мен яна рақибга, ҳамма нарсага қодир баджаҳл қарияга айланиб қолгандим. Қолаверса, мени тушуниши мумкин бўлган ягона инсонни ташқи оламдан ажратиб, банди қилган эдилар. Шундай бўлса ҳам, ниҳоятда хотиржам эдим. Ҳамма нарсамдан ажралган, ҳамма мендан юз ўгирган, даҳшатли ажал тепамда чарх уриб турган бўлса ҳам кўнглим тинч, руҳим тетик, ақлим равшан эди... Надоматли ҳаётим ҳақидаги ўйлар мени қийнамай қўйган эди. Танҳоликда ўтказилган йилларнинг оғир юкини сезмасдим: оғир дард ва мўйсафидлик унутилгандек, ҳали бутун умрим олдимда тургандек, аллақандай жонли ва улуғ зот кўнглимга хотиржамлик бахш этгандек эди.

Шифохонадан қочган Жанина бир ойдан буён меникида турибди, лекин соғайганича йўқ. У фитнанинг қурбони бўлдим, дейди: Филига айб қўйишни истамаганим, никоҳ шартномасини бекор қилишни ва ажратишларини талаб қилмаганим учун мени жиннихонага қамаб қўйишди, деб таъкидлайди. Қариндошларимизнинг фикрича, Жанинанинг бундай ҳолатга тушишига мен сабабчи эмишман, ҳолбуки узуккун Калезде ўтириб унинг хато фикрларига ва тасаввурига қарши курашиб келялман. Ташқарида ёмғир сўғпти: қорайиб чирий бошлаган япроқларга ёмғир томчилари лой сачратади. Шағал ётқизилган ҳовлидан оёқ товушлари эшитилади, кимдир бошини сумкаси билан пана қилиб ўтиб кетди. Бор ҳувиллаб қолган. Хоналарни зах босган, кечқурунлари алламаҳалгача иссиқ меҳмонхонада ўтирамыз. Набирамни ота-онанг, аканг, амакинг сенга ҳеч бир ёмонликни раво кўришмайди деб ишонтиришда давом этман. Иложи борица, унинг хаёлини шифохона мавзуидан четга тортишга уринаман. Гап ҳадсб Филига бориб тақалаверади:

— Унинг қандай одам эканлигини тасаввур қила олмайсиз. Унинг ким эканлигини билмайсиз.

Жанина Филисини аввал кўкларга кўтариб мақтайди, кейин лой чаплади. Мақтовни ҳам, баҳоналари ҳам менга асоссиздек туюлади. Уни муҳаббат шу куйга солган.

Тасаввур қилиш нима эканлигини билмайдиган бадбахт ўша Филингни яхши биламан; ўткинчи ёшликнинг беҳаё ҳавосига берилган такасалтанг у! Ана шу эркатой, "тайёрга айёр" болани гоҳ олижаноб, оқ кўнгил деб мақтайсан, гоҳ унинг барча ниятларини қора деб маккорликда айблайсан; ҳолбуки унинг барча хатти-харакатларига тўғри баҳо бермоқ лозим. Уни тушуна билмадинглар. Аввалом бор, у ҳам барча эркалар сингари, ўзини сизлардан кучли ҳисобларди, унинг ўзига яраша иззат-нафси бор эди. Уни "истаган кўйга солиш" керак эмас эди; бундайлар истаган ноғорада ўйнашмайди, керак бўлса, миннатсиз наъмат бериладиган жойга қочиб кетади. Шундай бўлди ҳам!

Бечора Жанина, Филисига баҳо беришга ожизлик қилди. У эрининг ёқимтой эркалашларини, қайтиб ке-

лишини қумсаяпти, холос! Ўша дайдининг ярамас одам эканлигини билса ҳам ортидан чопишга тайёр. Отанинг меҳри кўзида бўлади дейдилар. Жанина менинг неварам холос, шундай бўлса ҳам, унга, ўз қизимга қарагандек, баҳо бера оламан: у бошқаларга ўхшамайди, қадам олиши оғир, лекин кўпам эркакларнинг эътиборини тортмайди, у кишида ҳиссиёт уйғотмайдиган аёллар тоифасига киради. Бироқ ўша кезлар, ишқий тушкунлик ва алам унга такрорланмас бир чирой бағишлагандек эди. Шундай ҳолатда балки бирон-бир эркакнинг кўнглига чўғ ташлаган бўлармиди?

Жанинага ачинардим, шунинг учун ҳам унинг Фили ҳақидаги ҳикояларини эшитишдан чарчамасдим. Ҳамма оқ капалаклар бир-бирларига ўхшаганлари каби, Фили ҳам бошқалардек оддий йигит эди, лекин Жанинага шу қадар ўтли эҳтирос бағишлаганидан ҳайратда эдим. Бу эҳтирос таъсирида неварам ташқи дунёдан узилиб қолди. Унинг кўзига эридан бошқа нарса кўринмасди... Эссиз одам!

Жанина қоронғи тушиши билан меҳмонхонага секингина кириб келадиган қизига ҳам унчалик эътибор бермайди. Аммо шу қизи туфайлигина у эрини таъқиб қилишдан воз кечди, бўлмаса, Филени тинчитмаган, жанжал чиқариб ҳамманинг олдида шармандасини чиқарган бўларди. Қизчаси бўлмаганида якка ўзим уни уйда ушлаб туrolмасдим. Кечки овқат пайтида қизалоқ қучоғимга кириб оларди. Унинг сочларидан келаётган қуш уясининг ҳиди менга Марияни эслатарди. Кўзларимни юмиб, унинг сочларига лабимни босар эканман, қалбим ич-ичидан ўртаниб, марҳума қизимни қўмсардим. Айни пайтда Люкни бағримга босаётгандек бўлардим. Номсиз хушбўй хидлар димоғимга урилиб, хаёлга чўмардим. Муҳаббат асираси Жанина эса хона ичида тўхтамасдан у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Эсимда, оқшомларнинг бирида у мендан:

— Изтироб чекмаслик учун нима қилса бўлади? Ҳаммаси эсимдан чиқиб кетармикан?— деб сўраб қолди. Ўша куни қаттиқ совуқ эди, Жанина деразани очиб совуқда турди. Уни камин олдига олиб келдим ва ёнига ўтириб, қўлини елкасига қўйдим.

— Айт-чи, сенда эътиқод борми?— сўрадим ундан.

Жанина паришонлик билан сўради:

— Эътиқод?

— Ҳа, худога ишонасанми демоқчиман?!

— Бу нарсаларнинг бир-бирларига боғлиқ эканлигини кўрмаяпман!

— Ишонасанми, йўқми?— қайта сўрадим ундан.

— Ҳа, албатта. Мен тақводорман. Ибодат қиламан, барча расм-русмларга риоя қиламан. Лекин нега мендан буни сўраяпсиз? Устимдан кулмоқчимисиз?

— Айтчи, Фили чиндан ҳам мақтовингга арзийдими?

Унинг жаҳли чиқди; гапни тушунмаса, жавоб беришни билмаса ва панд еб қолишдан қўрқса, одамга ўқрайиб қараш одати бор. Ҳозир у менга шунақа қарамоқда эди.

Бу нарсаларнинг бир-бирига боғлиқ жойи йўқ,— деди у,— бу ишларга эътиқодни аралаштиришни ёқтирмайман. Ҳа, мен тақводорман, шунинг учун ҳам куфрона таққослашларга қаршиман. Барча расм-русмларни адо этиб келяпман.

Мен ана шу нарсани, сохта христианча тақводорликни, диндорликка беўхшов тақлид қилишни бир умр ёмон кўриб келганман: улардан бемалол нафратлана олиш учун ўзимни тақводор кўрсатганман. Ўзинг ёмон кўрадиган нарсани юзига тик қарай билиш керак. Лекин ўзим-чи? Ўзимни-ўзим алдаб юрганганимни энди билдим-ку! Ушанда аббат Ардуен, ана шу ерда, Калезде, айвонда туриб менга: "Сиз жуда олижанобсиз",— деган эди. Кейинроқ бориб эса жон таслим қилаётган Мариянинг сўнгги сўзларини эшитмаслик учун қулоқларимни беркитиб олгандим. Лекин ўшанда, унинг тепасида турганимда инсон ҳаётининг ва ўлимнинг сиридан воқиф бўлган эдим. Қизалоғим мени дсб бу дунё билан хайрлашаётган эди. Буни унутишга уриниб ҳам кўрдим.

Ўша оқшом мен ана шулар ҳақида ўйладим. Эсимда, ўрнимдан турар эканман, курсини шундай тарақлатиб юбордимки, Жанина чўчиб тушди. У ғам-ғуссани бир оз унутгандек эди. Олов тафти борган сари пасайиб хона совиб борарди: Жанина курсисини каминга яқинроқ қўйиб олган, оёқлари кул бўлаётган кўмирга тегай-тегай дерди, у қўлларини олдинга чўзиб иситмоқчи бўларди. Мен нимқоронғи меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юрарканман, унга ёрдам беришга ожиз эканимни ҳис қилардим. "Болагинам..." Унинг кўнглини кўтарадиган сўзларни излардим, лекин тополмасдим. Мазкур сатрларни қоғозга туширар эканман, нафасим

сиқилаётганини ҳис қиляпман, ўша улуғ Зотга муҳаббат билан тўлиб-тошган юрагим тарс ёрилгудек санчиб оғрияпти. Энди унинг табаррук отини биламан, у...

Калез, 193...йил 10 декабрь

Қадрли Женевьева!

Бу ерда жавонлар ҳар хил қоғозларга тўла. Шу ҳафта ичида уларни тартибга солиб бўламан.

24 ноябрь куни эрталаб Амели хонага кирганда, отамиз дафтарга юз қўйиб, жон таслим қилганидан хабаринг бор. Шу дафтарни тезроқ сенга етказишни бурчим, деб биламан.

Шубҳасиз, дафтарни ўқиб чиқишга қийналасан. Бу нарса менга ҳам қийин бўлди, яхшиямки, бундан хизмакорлар хабар топмаган. Аввалига дафтарни сенга жўнатишни лозим топмадим, чунки отам сенинг тўғрингда анчагина оғир гапларни ёзганлар. Лекин иккаламизга тегишли гаплардан сени маҳрум қилишга ҳаққим йўқ. Ота-онамиздан қолган мероснинг адолат юзасидан тақсимланиши тарафдориман. Шунинг учун ҳам фикримни ўзгартирдим.

Айтмоқчи, заҳархандалик ва аччиқ алам билан ёзилган саҳифаларда ҳаммамизга ҳам тегишли гаплар бор. Таассуфки, унинг бизга бўлган муносабати ҳаммамизга кўпдан буён аён эди. Отамга бўлган нафрат ўспиринлик йилларимга оғу солган. Унинг шафқатсиз кўзларини кўрганимда, ўзимни ўта ожиз ҳис қилардим ва йиллар ўтибгина ўз қадримга етадиган бўлдим.

Ҳаммаси учун уни авф этдим, жумладан ўғиллик бурчи мени мазкур ҳужжатни сенга етказишга ундамоқда. Отам ҳақидаги фикрларингни яхши биламан. Дафтарни ўқиб чиққанингдан кейин, уни олижаноб деб айтиш қийин, инсонийроқ бўлганини билиб оласан. (Отамнинг марҳума синглимиз Марига, кичкинтой Люкка бўлган муҳаббатини назарда тутяпман: дафтарда бу ҳақда кишини ҳаяжонга соладиган сатрлар бор). Энди мен нима учун отамизнинг онамнинг тобути устида, ҳаммамизни ҳайратга солиб, шунчалик ғамга ботганининг сабабини билгандекман. Ўшанда сен уни ёлғончига чиқарганинг. Ала шу бўйсунмас ва мағрур инсоннинг қалбида нималар яширинганини билиш учун ҳам унинг сўнги тавбасини, қийин бўлса ҳам, сабр билан ўқиб чиқишинг керак.

Дафтарни ўқиб чиққач, виждон азобидан соқит бўлдим. Сенинг ҳам хотиржам тортишинга аминман. Болалигимдан таъбим нозик. Ўзимни ҳақ деб ҳисоблашга мингта асосим бўлганда ҳам, битта арзимаган баҳонани деб виждоним ўртаниб юриши мумкин. Ҳа, менингдек кўнгилчан одам учун яшаш — мушкул иш. Отамнинг назаридан қолиб, таъқибига дучор бўлиб, ўзимни ҳимоя қилиш ниятида амалга оширган хатти-ҳаракатларим мени виждон азобига дучор этган, кўнглимга нотинчлик солганди. Агар оила бошлиғи, оиламизнинг ор-номуси, болаларимизнинг келажаги учун жавобгар бўлмаганимда эди, ўзинг бир неча марта шоҳид бўлган оилавий жанжаллар, кишини ерга урадиган баҳсларда қатнашгандан кўра, отам билан курашишдан воз кечган бўлардим.

Яратганга шукурки, отам ёзган сатрлар ўз-ўзимни оқлаш ҳуқуқини беради. Адвокат Буррю ва Роберт аталмиш шахсни ўз ҳукмига солиш учун ишлатган хийла-найранглари ҳақидаги сатрларни ўқир эканман, шундай отам бердигидан афсусланганимни яширмайман. Майли, ёпиқ қозон ёпиғлигича қолсин. Лекин шуни айтиш керакки, маккорона тузилган режаларни барбод қилиш менинг бурчим эди. Ниятимга етдим, натижа ёмон бўлмади. Ҳозир мен туфайли бойвучча бўлиб ўтирибсан синглим. Бунга шубҳа қилмасанг ҳам бўлади. Дафтарда бечора отам бизга бўлган нафратини бирданнига сўниб қолди, деб ўзини ишонтирмақчи бўлади: у ўткинчи дунёнинг барча неъматларидан тўсатдан воз кечгиси келиб қолганини ҳикоя қилади (ана шу сатрларни ўқиб, кулгим қистаб кетганини тан оламан). Лекин бу кескин бурилиш қачон содир бўлганига эътибор қилгин-а: ҳа, бу ўзгариш унинг режалари барбод бўлгандан кейин ва ҳаромзода ўғил сирни бизга фош қилиб қўйгандан кейин содир бўлди. Шунчалик катта давлатни йўқ қилиб юбориш осон иш эмасди: йиллар давомида тайёрлаб келинган режани бир неча кун мобайнида ўзгартириш унинг қўлидан келмасди. Ҳақиқат шундан иборатки, бечора чолнинг кўнгли ўлими яқинлашиб қолганини сезган ва фарзандларини меросдан маҳрум қилишнинг бошқача усулини ўйлаб топнишга вақти ҳам, иложи ҳам йўқлигини тушунган, унинг аввалги режасини фош қилишда Тангрининг ўзи бизга мададкор бўлганди.

Таърибали адвокат бўлган отам ҳеч кимдан ҳеч қачон мағлуб бўлишни истамаган, шу боис ярим алдов йўлига ўтган: у ўзининг мағлубиятини ахлоқий галаба деб эълон қилишгача борган, самимийлик, манфаатлардан воз кечганлигини очиқ эътироф этган. Хўш, бундан бошқа у нима ҳам била оларди? Мени алдаш осон иш эмас, отамиздан завқланишга ҳам, ундан миннатдор бўлишга ҳам асосимиз йўқ, деб ўйлайман.

Дафтарда мени виждон азобидан буткул қутқарган саҳифалар ҳам бор. Бу масалада мен талабчан виждоним амри билан ўзимнинг хатти-ҳаракатимни қаттиқ туриб таҳлил қилиб келгандим ва узоқ вақтгача қийналиб юргандим. Мен отамнинг ақлий имкониятларини аниқлаш ниятида уни мутахассисларга кўрсатмоқчи бўлгандим. Хотинимнинг гаплари ҳам мени анчагина шубҳага солиб қўйганди. Унинг гапларига кўп ҳам аҳамият беравермаслигимни биласан, фаросат улашаётганда, у кечроқ қолган кўринади. Лекин у менга кечаси ҳам, кундузи ҳам тинчлик бермай безор қилиб юборди ва унинг баъзи бир гаплари мени ўйлантириб қўйганини тан оламан. Пировардида, у мени машҳур адвокатнинг ишбилармон, молиявий ишларнинг пири, ўтकिр психолог, энг оғир ва энг босиқ киши эканлигига ишонтирди. Турган гапки, меросдан маҳрум бўлишдан қўрқиб қариб қолган оталарини шифохонага тиқиб қўймоқчи бўлган фарзандлар ҳақида бўлмағур сўзларни айтиш, уларни ваҳший деб аташ қийин иш эмас! Ўзинг кўриб тургандек, мен гап чайнамасдан, очигини айтиб қўя қоляпман. Тангри шоҳид, саноқсиз тунларни бедор ўтказдим.

Шундай қилиб, азизам Женестьева, мазкур дафтар, айниқса унинг сўнгги саҳифалари бечора отамизнинг вақти-вақти билан эсини йўқотиб юрганлигидан шоҳидлик беради. Менимча, асаб касалликлари бўйича ҳар қандай мутахассисни ушбу саҳифалар жуда-жуда қизиқтирган бўларди. Лекин фарзандларимизнинг тақдирини учун ниҳоятда хавфли бўлган ушбу саҳифаларни ҳеч кимга овоза қилмасликни ўзимнинг биринчи бурчим деб биламан. Дафтарни ўқиб чиқишинг билан ёқиб юборишинг керак. У бегоналар қўлига тушмаслиги керак!

Оиламизда бўлиб ўтаётган барча гапларни сир сақлаб келганимизни биласан, синглим, нима бўлганда ҳам отамизнинг руҳий ҳолати ҳақидаги шубҳаларимизни

ҳам ҳеч ким билмаслиги учун керакли чораларни кўргандим, бироқ оиламизда юз бераётган баъзи бир ғалати воқеалар ҳақидаги айрим гаплар кимнингдир эҳтиётсизлиги ва оғзи бўшлиги туфайли бегона қулоқларга бориб етган, чунончи калтабин куёвинг бўлмағур гапларни тарқатиб юрганмиш. Унинг гаплари бизга қимматга тушяпти, бундан ўзинг ҳам хабардорсан: кўпчилик шаҳарда Жанинанинг асабийлигини бувасининг руҳий касаллиги билан изоҳлашга уриняпти, Филанинг ифвогарлиги бунга сабаб бўляпти.

Шундай қилиб, бу дафтарни йиртиб ташла, у ҳақда ҳеч кимга гапирма ҳам. Сен ҳам, мен ҳам бу тўғрида сира оғиз очмайлик. Тўғрисини айтсам, дафтарнинг йўқ бўлиб кетиши бир оз ачинарли албатта: унда инсоннинг ички дунёси ва табиат манзаралари ҳақида шунчалик чиройли гаплар айтилганки, адвокат отамизда ёзувчилик қобилияти бўлган экан деб тахмин қилиш мумкин. Дафтарни йиртиб ташлаш учун бу яна бир асосдир. Фарзандларимиздан бирортаси бир кун келиб уни нашр қилдирса, нима бўлади? Даҳшатнинг ўзи-ку!

Лекин ўзаро, бир-биримиздан беркитадиган сиримиз йўқ, дафтарни ўқиб, чиққанингдан кейин отамизнинг ярим телба бўлганлигига сенда ҳам ишонч ҳосил бўлади. Қизинг бир куни: "Бувам, мен учратган одамлар ичида энг тақводори"— деган эди: ўшанда мен касаллиги, асаблари чарчаганлиги туфайли шундай деяпти деб қўя қолгандим. Энди тушунгандек бўляпман, бечора қиз мияси айниган чолнинг алаҳсирашлари ва довдирашларини жиддий деб ўйлаганга ўхшайди. Наҳотки, жигарбандларининг душмани, ҳамманинг нафратига сазовор бўлган, бирорта ҳам дўст орттирмаган, муҳаббатда омади келмаган (дафтарда бу ҳақда кулгили сатрлар ҳам бор, ўзинг ўқиб оларсан), қизлигида кимнидир яхши кўргани учун бегуноҳ рафиқасини кечира олмаган инсон умрининг охирига келиб ибодат қилишдан таскин излаган бўлса? Бунга сира ишонмайман. Бу ҳақда унинг ўзи ёзган сатрлардан бутунлай бошқа хулоса чиқариш мумкин: қаршимизда атрофдагиларни душман деб билиб келган, илоҳий алаҳсирашга дучор бўлган ва натижада заковатига путур етган оддий бир кимса турибди. Балки ундаги бу ҳолат асл тақводорликнинг белгисидир, деб сўрарсан мендан? Йўқ, бу масалани яхши билганим учун, шунини ишонч билан айта оламанки, бундай тахмин

қилишимзга ҳеч бир асос йўқ. Тўғрисини айтсам, отамизнинг алаҳсираб Тангрини тилга олиши ғашимга тегди.

Эҳтимол, аёл сифатида сен буни бошқача баҳоларсан? Уни тақводор деб билсанг, отамизнинг ҳеч қачон ҳеч кимни ёқтирмаганлигини, бировга жаҳл қилибгина бошқаларга ёқимтой кўринишга ҳаракат қилганини бир эслагин! Унинг дин ва Яратган эгамиз ҳақидаги фикрлари болалигимиздан онам томонидан бизга сингдирилган диний ақидаларни танқид қилишнинг бир усули, холос!

Сени чарчатиб қўймаслик учун мулоҳазаларимни шу ерда тўхтатаман. Шунча гапирганим ҳам стар. Бу ёғини ўзинг ўқиб оласан. Дафтар ҳақидаги фикрингни тезроқ билгим келяпти.

Хатим чўзилиб кетди, ҳали муҳим саволларингга жавоб берганим йўқ.

Қадрли Женевьева, иқтисодий тушкунликни бошдан кечириётган бир пайтимизда биз муҳим ва ташвишли муаммони ҳал қилиб олишимиз керак: агар нақд пулларни банкнинг пўлат сандиғида сақлайдиган бўлсак, ўз имкониятларимизга яраша тирикчилик ўтказишимизга тўғри келади: бу эса қашшоқликда кун кечириш демакдир. Борди-ю биржада акциялар сотиб олиб, фойдасининг ҳузурини кўрмоқчи бўлсак, натижа биз кутгандек бўлмайди, чунки уларнинг қадри кун сайин пасайиб борапти. Модомики, у ёки бу ҳолда ютқизишга мажбур эканмиз, Француз Банки чиқарган қоғоз пулларни қўлдан чиқармай туриш мақсадга мувофиқдир. Тўғри франкнинг қиймати эндиликда бор-йўғи тўрт суга тенг, лекин у давлатнинг беҳисоб олтинлари билан таъмин этилган (лекин давлат хазинасидаги беҳисоб олтинлар унинг гарови ҳисобланади). Бу масалада отамиз узоқни кўзлаб иш юритган, биз ундан ўртак олсак арзийди. Французларда қўлидаги ортиқча пулни муомалага қўйиб, фойда ундиришга бўлган алдамчи истак мавжуд. Сен бор кучинг билан бунга қарши боришинг керак. Ҳамма нарсани тежаб-тергаб сарфлашга, камтарона умр кечиришга тўғри келади. Бирор масалада маслаҳатга муҳтож бўлсанг, доимо хизматингга тайёрман. Замона оғир, лекин яқин орада фойда чиқадиган ишлар билан шуғулланиш имконияти туғилиб қолиши мумкин: шу кунларда

Кина деб аталган коньяк нави билан анис ароғини кўз остимга олиб юрибман: бундай нарсалар билан савдо қилувчи одамлар ютқазмайдилар. Менимча, биз ҳам қўрқмасдан ва айни пайтда эҳтиёткорлик билан ана шу йўлдан борсак бўлади.

Жанина ҳақида ёзган яхши гапларингдан хурсандман. Ундаги фавқулудда ўта тақводорликдан ҳозирча хавотирланмасанг ҳам бўлади. Муҳими, Филини ўйламаса бўлди. Яқин орада у ўзига келиб қолади: Жанина бизнинг уруғдан-ку ахир: уруғимиз эса ҳеч қачон ҳаёт лаззатларидан ўзини маҳрум қилмаган.

Сешанба кунигача хайр, қадрли Женевьева.

Меҳрибон аканг

ГУБЕРТ

Жанинанинг Губертга хати

"Амакижон, ўтиниб сўрайман, онам иккимизнинг ўртамиздаги баҳсни ажрим қилишга ёрдам беринг. Онам бувамнинг "кундалигини" менга беришдан бош тортяпти. Унинг айтишича, агар дафтарни ўқиб чиқгудек бўлсам, бувамга бўлган ҳурматимдан асар ҳам қолмас эмиш. Бувам ҳақидаги муқаддас хотираларимга путур етказишни истамаса, нега ҳар кун: "Сен тўғрингда нақадар ёмон гапларни ёзганини тасаввур ҳам қила олмайсан. Ҳаттоки, ташқи кўринишингни ҳам аяб ўтирмабди",— деб айтаверади. Мени яна ҳайрон қилган нарса шу бўлдики, онам ўша сизнинг шарҳингизни ўқиб чиқишимга бажонидил рози бўлди...

Жанжал қилаверишимдан безор бўлгач, амакинг рози бўлса, бувангни ёзганларини сенга берман, деб айтди. Бу ёғи энди сизга боғлиқ. Бу масалани адолат билан ҳал қилишингизни илтижо қиламан.

Масаланинг ижобий ҳал бўлишига имкон бермаётган ва фақат менгагина тегишли бўлган тўсиқни бартараф қилишга ижозат беринг: дафтарда бувам менинг ҳақимда қанчалик шафқатсизлик билан фикр юритган бўлмасинлар, ўзимга баҳо беришда мен улардан шафқатсизроқман. Бутун куз давомида, то ўлимига қадар ўзи билан ёнма-ён яшаган шўрлик аёл ҳақида унинг одил фикр юритганига ишончим комил.

Мени авф этасиз, амакижон, лекин муҳим бир мавзуда сизнинг фикрингизга қўшилолмаман: бувамининг сўнги кунларининг ягона шоҳиди менман ва унинг онгида, туйғуларида содир бўлган ўзгаришлардан хабардорман. Ундаги тақводорликни тушуниб бўлмас, ғалати деб танқид қилибсиз. Калезда у Кюре билан уч марта (октябрнинг охирида ва икки марта ноябрь ойида) учрашган ва у билан суҳбатлашган эди. Мен бунга гувоҳман. Нега Кюредан бу ҳақда ҳеч нима сўрамайсиз. Онамнинг айтишича, бувам ўзининг "қундалигида" икир-чикирларгача қайд қилиб ўтган, бироқ Кюре билан бўлган суҳбатлар ҳақида лом-лим демаган, агар унинг онгида чиндан ҳам катта ўзгаришлар содир бўлганида, бу нарса ёзувларда акс этган бўларди. Бироқ онамнинг ўзи яна шуни айтгандики, кундаликдаги сўнги жумла узилиб қолган: ҳеч шубҳа йўқки, бувам ичидаги бор гапни тўкиб солмоқчи бўлиб турган лаҳзада жон берган. Агар у тавба қилган бўлганида, черковга ибодатга борарди, деб даъво қилиш эса бёманиликдир. Ўлимидан бир кун олдин буважонимнинг менга айтган гаплари эсимда: черковга бориб ибодат қилиш ниятида эди у, Исо пайғамбар туғилган куннинг байрамигача сабр қилмоқчи эди. Менга ишонмасликка ҳеч бир асосингиз йўқ. Нега мени хаёлпарастликда айблайсиз? Ахир аниқ эсимда турибди, чоршанба куни, ўлимидан икки кун олдин Калездаги уйнинг мсҳмонхонасида ўша байрамнинг тезроқ келишини истаётганини ҳаяжон билан, хаста овозда гапирган эдилар!

Бувамини авлиё қилиб кўрсатмоқчи эмасман. Унинг қўрқинчли, пайти келганида даҳшатли одам эди, деган фикрингизга қўшиламан. Лекин ҳар ҳолда, ҳаётининг сўнги кунларига келиб у Тангрининг марҳаматидан, ҳақиқат ёдусининг нуридан баҳраманд бўлди ва ёлғиз бувамига бошимни икки қўлининг орасига олиб мени бўлмагур хаёллардан юз ўгиришга мажбур қилди!

Агар биз ҳаммамиз бошқача одам бўлганимизда, бувам ҳам бошқача бўлармидилар?! Бунга нима дейсиз? Жияним менга тош отяпти деб ўйламанг: сизнинг яхши томонларингизни биламан, бувамининг сизга онамга нисбатан шафқатсизлик ва ҳақсизлик қилганликларини ҳам биламан. Аммо бахти қаролигимиз шундаки, бувам бизларни асл христианлар деб бил-

ган... Илтимос қиламан, мен билан тортишманг. Бувамнинг вафотидан кейин камчиликларга, қусурларга эга бўлган, лекин ишонч даъвати билан яшаётган, шу сабабдан қалблари эзгулик билан тўлиб-тошган инсонлар билан танишдим. Ким билсин, агар бувам шундай одамлар орасида яшаганида, куни битган чоғидагина кўзи илғаган дарвозани кўп йиллар илгари кашф қилган бўлармиди?

Оиламизнинг сержаҳл бошлигини деб, ҳаммани айбдор қилмоқчи эмаслигимни яна бир марта таъкидламоқчиман. Энг муҳими, шўрлик бувимнинг ҳасти унинг кўзини очиши керак эди, у бўлса узоқ йиллар мобайнида аламзадалик билан интиқом олишдан бўлак нарсани ўйламай келди. Лекин барибир бувамни ҳақ деб биламан. Нега бундай хулосага келганимни айтишга рухсат беринг; биз хазина турган ерга қалбимизни ҳам олиб бориб қўйгандик: фикру-ёдимиз йўқотилаёзган ўша меросда эди; тўғри ўзимизни оқлашга баҳоналар етарли; сиз ишбилармон киши эдингиз, мен эсам бечора аёл... Лекин бувимдан бошқа ҳеч биримизда ишимиз билан сўзимиз бир эмас эди. Лабларимиздан дуо аримаса-да, фикру-ёдимиз, истақларимиз, қилаётган ишларимиз диний ақидаларга тамомила тескари эди. Биз бор кучимизни ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлишга қаратган эдик, бувам бўлса... у ўз қалбини хазинаси турган ерга олиб бориб қўймаганди, десам хато бўлмас! "Кундалик"даги фикрлар сўзларимни узил-кесил исботлайди, деб онт ичишга тайёрман.

Зийраклигингиз ва заковатингиздан умид қиламан ва ишонч билан жавоб кутиб қоламан.

Жанна